

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО
SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ISSN 0354-5989

УДК 32

Број 1/2023.

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО
SERBIAN POLITICAL THOUGHT

Издавач: Институт за политичке студије
Адреса: Светозара Марковића 36, Београд
Телефон: 3039-380, 3349-204
E-mail: ips@ips.ac.rs
E-mail: spm@ips.ac.rs
https://www.ips.ac.rs

www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao

ISSN 0354-5989 UDK 32 Број 1/2023. XXX vol. 79

Главни и одговорни уредник

Миша Стојадиновић

Заменик главног и одговорног уредника

Драган Траиловић

Извршни уредник

Дејана Вукасовић

Редакција часописа

Милан Јовановић, Дејан Ђурђевић, Милош Кнежевић, Живојин Ђурић,
Дејана Вукасовић, Јасна Милошевић Ђорђевић, Ђуро Бодрожић,
Ђорђе Стојановић, Миша Стојадиновић, Драган Траиловић

Секретари часописа

Слађана Младеновић, Младен Лишанин, Олга Стевановић,
Анријана Лазаревић, Љиљана Коларски

Савет часописа

Зоран Аврамовић, Сретен Сокић, Милован Митровић, Миломир Степић,
Драган Симеуновић, Милан Брдар, Зоран Стојиљковић,
Драгана Митровић, Љубиша Деспотовић

Чланови савета из иностранства

Мамогу Sadakata, Simon James Critchley, Anastasia Mitrofanova, Виталиј Шаров,
Iver B. Neumann, Goran Kovacic, Ewa Bujwid-Kurek

Лектура и коректура

Татјана Вучинић-Маљевић

Пословни секретар

Смиљана Пауновић

ЧАСОПИС ИЗЛАЗИ ТРОМЕСЕЧНО

Радови СПИМ/SPT налазе се и доступни су у електронским базама научних часописа
SCIndex, C.E.E.O.L. (Central and Eastern European Online Library) и
ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences).

Прелом и штампа

Донат граф, Београд

Тираж: 50 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештамповати, било у целини,
било у деловима, без изричите сагласности издавача. Оцене изнесене у чланцима
лични су ставови њихових писаца и не изражавају мишљење нити уредништва,
нити установа у којима су аутори запослени.

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

САДРЖАЈ

In memoriam..... 07-08

Тема броја:

МЕЂУНАРОДНИ ОДНОСИ И АКТУЕЛНЕ ГЕОПОЛИТИЧКЕ АЛТЕРНАТИВЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Ивана Домазет, Дарко Марјановић, Милена Лазвић
ПОЛИТИЧКО ОКРУЖЕЊЕ КАО ФАКТОР ПРИВЛАЧЕЊА
СТРАНИХ ИНВЕСТИЦИЈА У СРБИЈУ..... 11-40

Душан Пророковић
ПОЛОЖАЈ РУСИЈЕ У МУЛТИПОЛАРНОМ СВЕТУ
И СТРАТЕШКЕ ОПЦИЈЕ СРБИЈЕ..... 41-64

Богдана Кољевић Грифит
ПОСЛЕ БИОПОЛИТИКЕ – ПРАВА ДЕМОКРАТИЈА
КАО „СВЕТ ЖИВОТА ХХИ ВЕКА”..... 65-80

Марија Ђорић, Илија Животић
УТИЦАЈ ПАНДЕМИЈЕ COVID-19 НА НАСИЛНИ
ЕКСТРЕМИЗАМ И ОРГАНИЗОВАНИ КРИМИНАЛ
У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ 81-100

Срђан Т. Кораћ, Александра Булатовић
УЛОГА ОРГАНИЗАЦИЈА ГРАЂАНСКОГ ДРУШТВА
У КОНСТИТУИСАЊУ АНТИКОРУПЦИЈСКЕ
ПОЛИТИКЕ У СРБИЈИ 101-123

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Војислав Бачанин

ОПШТИ ПОГЛЕД НА КАРАКТЕР УПРАВНОГ СПОРА
У ПРВОЈ ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ ДРЖАВИ 125-141

Ивана Лукнар

СОЦИОКУЛТУРНА КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА СТРАХА.. 143-161

Милан Урошевић

ПОЛИТИКА КРИТИКЕ

– О ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКИ АНГАЖОВАНОЈ
ДИМЕНЗИЈИ ФУКООВЕ МЕТОДОЛОГИЈЕ..... 163-187

Никола Перишић, Борис Каличанин

ЛОКАЛНИ ИЗБОРИ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ 2016.

И 2020. ГОДИНЕ – ПОЛИТИЧКЕ ПОСЛЕДИЦЕ

СМАЊЕЊА ИЗБОРНОГ ПРАГА..... 189-210

ПРИКАЗ

Младен Лишанин

ИЗМЕЋУ ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЈЕ И

УЗАЈАМНОГ УНИШТЕЊА..... 211-215

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

CONTENT

In memoriam..... 07-08

This Issue's Theme:

INTERNATIONAL RELATIONS AND CURRENT GEOPOLITICAL ALTERNATIVES OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Ivana Domazet, Darko Marjanović, Milena Lazić
POLITICAL ENVIRONMENT AS A FACTOR OF
FOREIGN INVESTMENT IN SERBIA..... 11-40

Dušan Proroković
RUSSIA'S POSITION IN THE MULTIPOLAR WORLD
AND SERBIA'S STRATEGIC OPTIONS..... 41-64

Bogdana Koljević Griffith
AFTER BIOPOLITICS – TRUE DEMOCRACY AS
21ST CENTURY “LIFEWORLD”..... 65-80

Marija Đorić, Ilija Životić
IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON
VIOLENT EXTREMISM AND ORGANIZED CRIME
IN THE REPUBLIC OF SERBIA..... 81-100

Srđan T. Korać, Aleksandra Bulatović
THE ROLE OF CIVIL SOCIETY ORGANISATIONS IN
INITIATING AN ANTI-CORRUPTION POLICY
IN SERBIA..... 101-123

ESSAYS AND STUDIES

Vojislav Bačanin

GENERAL VIEW OF THE CHARACTER
OF THE ADMINISTRATIVE DISPUTE IN THE
FIRST YUGOSLAV STATE 125-141

Ivana Luknar

SOCIOCULTURAL CONCEPTUALIZATION OF FEAR..... 143-161

Milan Urošević

THE POLITICS OF CRITIQUE
– ON THE SOCIO-POLITICALLY ENGAGED DIMENSION
OF FOUCAULT’S METHODOLOGY..... 163-187

Nikola Perišić, Boris Kaličanin

LOCAL ELECTIONS IN THE REPUBLIC OF SERBIA
2016 AND 2020 – POLITICAL CONSEQUENCES OF
LOWERING THE ELECTORAL THRESHOLD..... 189-210

REVIEW

Mladen Lišanin

BETWEEN INSTITUTIONALIZATION AND
MUTUAL DESTRUCTION..... 211-215

IN MEMORIAM

Др Живојин Ђурић, научни саветник (1954-2022)

Дана 2. децембра 2022. године напустио нас је наш пријатељ и колега, др Живојин Ђурић, дугогодишњи директор Института за политичке студије и оснивач и главни и одговорни уредник часописа Српска политичка мисао.

Др Живојин Ђурић рођен је у Штубику код Неготина 1954. године. Основне, магистарске и докторске студије завршио је на Факултету политичких наука Универзитета у Београду. Своју научну и истраживачку каријеру започиње 1980. године у Институту за политичке студије као сарадник приправник, да би 2008. године стекао највише научно звање – научни саветник. У више мандата био је директор и руководилац неколико научних пројеката и потпројеката Института. Захваљујући особитим организационим и управљачким способностима, као и изванредним умећем да Институт води кроз бројне кризе и изазове које је ова институција током деценија свога постојања делила са друштвом у коме се налази, успео је у таквим околностима да очува Институт, те да напослетку од њега створи модерну и самосталну научноистраживачку организацију са приближно осамдесет запослених.

У једном од таквих кризних историјских тренутака за српско друштво и државу, у оквиру Института за политичке студије родила се идеја о покретању часописа Српска политичка мисао. Уз помоћ других колега из Института др Живојин Ђурић је 1994. године ову идеју спровео у дело објављивањем првог броја. Почетно програмско опредељење уредништва на челу са Ђурићем било је баштињење националне политичке мисли и историје политичких идеја са једне стране, али и промовисање политичке теорије, као и савремених трендова и токова у политичким наукама са друге. Захваљујући др Ђурићу, као главном и одговорном уреднику, часопис Српска политичка мисао је чувајући своје примарно тематско опредељење, временом постао водећи часопис Института, али и часопис који је за област политичких наука признат и препознатљив у земљи, те ширем регионалном оквиру, са категоријом националног часописа међународног значаја.

Др Живојин Ђурић оставио је неизбрисиви траг у Институту за политичке студије, трајно је трасирао усмерење научноистраживачких делатности Института, његову мисију, као што је и чврсто утемељио позицију часописа Српска политичка мисао остављајући новим генерацијама да његово завештање чувају у временима која долазе.

ТЕМА БРОЈА

**МЕЂУНАРОДНИ ОДНОСИ
И АКТУЕЛНЕ ГЕОПОЛИТИЧКЕ
АЛТЕРНАТИВЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ**

Ivana Domazet*

Institute of Economic Sciences, Belgrade

Darko Marjanović**

Institute of Economic Sciences, Belgrade

Milena Lazić***

Institute of Economic Sciences, Belgrade

POLITICAL ENVIRONMENT AS A FACTOR OF FOREIGN INVESTMENT IN SERBIA****

Resume

The purpose of the paper is to research the influence of political environment factors on the inflow of foreign investments in Serbia. Keeping in mind that many countries in Southeast Europe find themselves in a situation where foreign investments are a necessity and a need for whole economic development, this research focused on Serbia owing to its results in foreign investment attraction during a transition period. Primary data collected using a survey technique on 88 foreign companies that invested in Serbia from 2001 to 2019 were analysed using a quantitative methodology (ANOVA and t-test). The results indicate that the stability of the government and the rule of law are the most important conditions for foreign investors in Serbia. This research's originality is reflected in the primary data and research results obtained.

Keywords: Political environment, Foreign investors, Serbia, Government stability, The rule of law

* E-mail address: ivana.domazet@ien.bg.ac.rs.

** E-mail address: darko.marjanovic@ien.bg.ac.rs.

*** E-mail address: milena.lazic@ien.bg.ac.rs.

**** This paper is financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

INTRODUCTION

During the transition period, Southeast European (SEE) countries passed through significant changes, led by comprehensive economic reforms on their path to the market economy. Along with the process of liberalization, macroeconomic stabilization, privatization, and institutional reforms, global investors and multinational corporations have gradually found interest in investing their capital in the SEE region. Foreign direct investment (FDI) comprises the bulk of private financial inflows to SEE countries.

FDI is a key determinant of macroeconomic growth (Iamsiraroj and Ulubaşođlu 2015) and an integral part of an open and effective international economic system (Nielsen et al. 2017). FDI plays a crucial role in advanced and developing countries (UNCTAD 2021) and significantly contributes to national productivity and wages (Zelity 2022). Moreover, FDI represents a critical component of the economic development of emerging market economies (EMEs), as their national companies constantly need international funding, technology, and know-how to boost their international business and sales (Domazet and Marjanović 2018a). The two main contributions of FDI to the host country's welfare are usually emphasized in the literature: contribution to economic growth, on the one hand, and contribution to export performance.

Accordingly, decision-makers are urged to develop, adjust, and implement "FDI-related policies" to attract high-quality foreign capital. National policies and international investment architecture are the two main determinants of FDI inflows (Domazet 2018). Growth, global financial conditions and domestic structural conditions are important engines of FDI inflows (Tasdemir 2022). Furthermore, a stable institutional environment, political factors, infrastructure, and market access are important determinants of the host country's investment climate. A growing body of empirical literature supports the theoretical hypothesis that political (institutional) factors, such as political stability, democracy, and the rule of law positively contribute to FDI inflows. Simultaneously, corruption, tax rates, and cultural distance have strong adverse effects (Bailey 2018).

In this regard, Marjanović and Domazet (2021) concluded that the Republic of Serbia received more than 48 billion USD of foreign capital in the transition period, which positioned it second in the group of SEE countries (behind Bulgaria). Moreover, according to official statistics,

the Republic of Serbia attracted 3.44 billion USD in FDI in 2020 (UNCTAD 2021), and 3.2 billion EUR in the first ten months of 2021 (NBS 2021), accounting for more than 50% of the total FDI inflows across the SEE region. The COVID-19 pandemic and global slowdown have had a less severe impact on the Republic of Serbia compared to most European countries due to the achieved macroeconomic and financial stability, previous growth dynamics, built fiscal position, timely implementation of the comprehensive package of measures, and its economic structure (NBS 2021).

Considering the importance of political and institutional factors in FDI inflows, the main purpose of this research is to investigate the impact of the political environment on FDI inflow in the Republic of Serbia. The remainder of this paper is organized as follows. After the introductory remarks, Section 2 presents a comprehensive review of the relevant theoretical and empirical literature. Section 3 introduces and describes the relevant methodology. In Section 4, formal statistical tests are performed and the main research results are presented. Section 5 refers to the discussion, and Section 6 concludes the paper.

LITERATURE REVIEW

In today's globalized environment, the economic growth and development of a national economy are largely based on the quality of relations established with the rest of the world (Vukasović 2018). In addition to trade, the content and intensity of these relations are increasingly marked by capital flows that ensure internationalization and integration into global market dynamics. Accordingly, FDI plays an important role as an engine of economic growth and development (Marjanović et al. 2022b). According to Pinto and Zhu (2016) foreign direct investment can affect economic and political conditions in host countries. The positive spillovers of FDI inflows to economic growth are reflected through the external financing of key economic sectors (Olubumni et al. 2021), transfer of expertise and advanced technology often enhancing local firms' quality standards (Morita and Ngyen 2021), and knowledge and productivity spillovers (Copenhagen Economics 2016), etc. Moreover, in addition to economic growth and development, FDI contributes significantly to a host country's export performance (Bhasin and Paul 2016; Maza and Gutierrez-Portilla 2022).

Considering its importance in today's globalized environment, facilitating FDI represents a major policy priority in transition and emerging market economies (Apostolov 2016). Moreover, although emerging market economies usually possess abundant natural resources, they lack physical capital, expertise, and technology (Stojanović 2014). They are usually constrained by corruption, institutional quality, and political and economic instability (Iamsiraroj and Doucouliagos 2015). The FDI Attractiveness Scoreboard (Copenhagen Economics 2016) focuses on the following aspects of the investment climate of a host country as key FDI drivers – stable institutional/political system; the quality of infrastructure and market access; level of knowledge, expertise, and innovation capacities; cost competitiveness (Domazet and Marjanović 2018b).

Accordingly, Fitriandi et al. (2014) indicate that government investment in infrastructure projects significantly contributes to FDI inflows. High-quality physical and logistical infrastructure and unhindered market access help the host country integrate into the global environment, and transnational companies optimize their supply chains or obtain adequate export platforms with high-quality logistics (Copenhagen Economics 2016). Moreover, knowledge-seeking FDI is usually connected to multinationals' emerging markets and their need to acquire resources to remain competitive (Gaffney et al. 2013). Nevertheless, the innovation capacities of a host country and a highly skilled workforce have a strong potential to attract multinational companies benefiting from cooperation with local universities, institutes, and the scientific public (Copenhagen Economics 2016).

The literature on the factors that influence FDI inflows is extensive. Nevertheless, most studies have dealt with economic (Kang and Jiang 2012; Toshevska-Trpchevska et al. 2019). Studies focusing on political factors are scarce. In this regard, the link between institutional/political factors and FDI is usually regarded through the lens of its positive and adverse effects. In theory, democratic institutions, political stability, and the rule of law are positive, whereas corruption, tax policies, and cultural distance have adverse effects on the host country's FDI attractiveness (Uddin et al. 2019; Bailey 2018; Gafuri and Muftuler-Bac 2021; Marjanović et al. 2022a).

Nevertheless, in contrast to this theoretical hypothesis, the research results of empirical studies are mixed. Rashid et al. (2017) conclude that in the presence of other indicators, political stability is the most influential variable in FDI inflows in a sample of the 15 most

competitive Asia-Pacific economies. This is in line with the research results obtained by Haksoo (2010), who confirm the positive relationship between political stability and FDI inflows, and those of Abdel-Latif (2019), who provided evidence of the importance of political quality in determining FDI flows. Higher levels of political risk and a weak institutional setting may harm FDI inflows because of higher costs and reduced profits (North 2017). On the other hand, Kurecic and Kokotovic (2017) found a solid long-term relationship between political stability and FDI inflows only for a panel of small economies, with no such conclusion for larger and advanced countries. Furthermore, multinational companies have asymmetric tolerance to political risk. In their paper, authors Deseatnicov and Akiba (2016) came to the conclusion that the risk perception of multinational companies originating in developed countries differs significantly from those originating in developing countries.

Contractor et al. (2021) focus on a wide range of regulatory variables and their impact on FDI attractiveness. They conclude that the rule of law strongly impacts FDI decisions. Moreover, they find that efficient start-up regulations, more robust protection of minority investors, and better procedures attract more FDI. This is in line with the results obtained by Cai et al. (2019), who find that the rule of law and institutional reforms have strong positive effects on FDI inflows in China, as well as those obtained by Uddin et al. (2019). Furthermore, Mariotti and Marzano (2021) consider the effectiveness of competition policy enforcement as a crucial factor in an FDI attractive environment, but only in economies where a lack of trust is accompanied by a high-quality regulatory institutional environment. Nevertheless, the source and operationalization of “the rule of law variables” have no statistically significant impact on the observed relationship (Bailey 2018; Strelkov 2015).

Institutions’ quality, as a part of the public policy attractiveness index, positively contributes to FDI attractiveness. Strong institutions and a sound institutional environment attract more FDI (Paul and Jadhav 2020). However, Uddin et al. (2019) found no statistically significant relationship between the level of democracy (and democratic institutions) and FDI inflows. Sabir et al. (2019) confirm in their paper that institutional quality has a positive effect on FDI attractiveness regardless of the level of economic development of the host country. Moreover, there is strong empirical evidence (Goerzen et al. 2013) that, while considering the adequate location for their FDI, multinational

companies tend to pay equal attention to benefits provided by local governments, local states, municipalities, and cities. Nevertheless, Sibir et al. (2019) find that institutional quality (government effectiveness, political stability, regulatory quality, rule of law, etc.) is a more important determinant of FDI inflow in developed countries than in developing countries.

Corruption is not unusual in international business (Barassi and Zhou 2012). A large body of empirical literature has found that corruption has harmful effects on FDI inflows (Uddin et al. 2019; Woo and Heo 2009), usually due to increased risk and uncertainty. According to Bahoo et al. (2020), strong international laws are required to minimize the negative impact of corruption on foreign direct investment. Nevertheless, some authors (Barassi and Zhou 2012; Gossel 2018) argue that corruption creates a business environment that is friendlier to foreign investors by providing them with a helping hand. Moreover, Qureshi et al. (2021) found a bidirectional influence of FDI on corruption and economic growth in both advanced and emerging market economies. Some authors even assume that only the adverse effects of corruption on the economy are almost oxymoronic (Jimenez and Allon 2018).

A growing body of theoretical and empirical literature strongly emphasizes governments' tendency to compete in the domain of corporate tax policies to attract high-quality foreign capital (Heimberger 2021). In their research paper, Esteller-More et al. (2020) indicated that for non-OECD countries a 10pp increase in the corporate tax rate reduces FDI inflows up to 3.4 pp. Tax havens have proven to be an adequate strategy for attracting inward FDI (Kemme et al. 2017; Pereira et al. 2019). Driffield et al. (2021) found that tax havens have stimulating effects on market -and efficiency-seeking FDI, while the link with resource-seeking FDI exists only with the most secretive tax haven locations. Nevertheless, Becker et al. (2012) emphasized that governments should not focus exclusively on the size of inward FDI flows but also on their quality.

Ultimately, promotion and country branding are becoming increasingly important determinants of a country's FDI attractiveness of a country (Papadopoulos et al. 2018). In the last couple of decades, the growing influence of digital media has paved the way for amplifying the voices of relevant stakeholders in public discourse (Bakker and de Vreese 2011). Moreover, using social media (Facebook, Twitter, etc.) has proven to be a common business model, especially in

emerging market economies where formal institutions are weak. In that regard, by analyzing panel data on Chinese listed manufacturing firms' outward FDI during the period 2010–2016 a group of authors (Li et al. 2021) found a statistically significant influence of the freedom of digital media in a host country on an EMNE's wholly owned subsidiary choice as an FDI entry mode. Liu et al. (2021) indicate that the cultural system reform of a host country (deregulating institutions and removing entry barriers) may have a significant promotional influence on FDI attractiveness.

METHODOLOGY

This research aimed to determine the influence of political environment factors on strengthening Serbia's national competitiveness in attracting foreign investments, that is, whether and to what extent foreign investors value political environment factors for their businesses in Serbia. This research was conducted from September to December 2020. A closed-ended structured questionnaire was used for the data collection. E-mail surveying was chosen because of its advantages over other techniques (personal contact, telephone, postal mail). These advantages are reflected in (a) faster access to the necessary data, (b) higher quality and quantity of data obtained, (c) lower costs, and (d) lower level of interviewer bias. The application of the survey technique using a structured closed-ended questionnaire resulted in the consistency of the answers obtained, given that the respondents (i.e., investors) could choose only the alternatives offered through each of the questions in the questionnaire.

The primary sample used in this research was the 300 largest foreign companies that invested in Serbia between 2001–2019. The list of the largest investors in the given period was obtained from the Ministry of the Economy of the Republic of Serbia. The next step was to send an invitation letter and questionnaire to the managers of these companies. Out of the total number of companies included in the survey (300), 88 submitted a completed questionnaire, which represents a response rate of 29.3%. The main characteristics of the foreign investors who participated in the research, in the form of a frequency distribution (in absolute and relative terms), are listed in Table 1.

Table 1. Characteristics of foreign investors in the Republic of Serbia

The main activity of a foreign investor	Manufacturing industry	Frequency	55
		Percentage	62.5
	Service industry	Frequency	33
		Percentage	37.5
The degree of internationalization of the foreign investor's business	Regional company	Frequency	24
		Percentage	27.3
	Multinational company	Frequency	41
		Percentage	46.6
	Global company	Frequency	23
		Percentage	26.1
Method of entry of a foreign investor into the market of Serbia	Direct investment	Frequency	47
		Percentage	53.4
	Indirect investment	Frequency	41
		Percentage	46.6
The size of a business entity of foreign investors in Serbia	Small business entity	Frequency	16
		Percentage	18.2
	Medium business entity	Frequency	22
		Percentage	25
	Large business entity	Frequency	50
		Percentage	56.8
The amount of foreign investment invested in Serbia	Up to 10 million € (≤ 10)	Frequency	25
		Percentage	28.4
	11 to 50 million € (11- 50)	Frequency	36
		Percentage	40.9
	51 to 100 million € (51 - 100)	Frequency	14
		Percentage	15.9
	over 100 million € (≥ 100)	Percentage	13
		Percentage	14.8

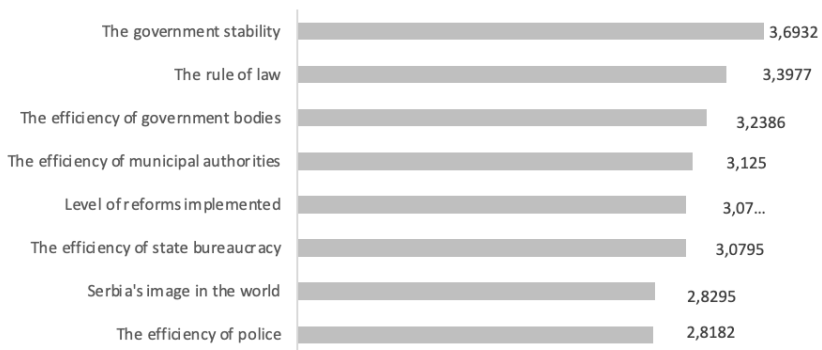
Source: Darko Marjanović, Ivana Domazet and Valentina Vukmirović 2022.

We checked for statistically significant differences in the respondents' answers to the questionnaire questions among different groups of foreign investors using ANOVA one-factor analysis of variance of different groups (three or more groups of respondents) or T-test of independent samples (two groups of respondents).

RESULTS

Within the political environment, foreign investors assessed the importance of government stability, the rule of law, the efficiency of government bodies, the efficiency of municipal authorities, the level of reforms implemented, the image of Serbia in the world, efficiency of the police, and efficiency of the state bureaucracy. Figure 1 shows the order of average assessments of each of the researched political environment factors according to the opinions of foreign investors in Serbia, who participated in the research.

Figure 1. Evaluation of political environment factors by foreign investors

Source: Processed by the author.

Foreign investors operating in Serbia marked government stability ($M = 3.6932$) as the most important factor in their businesses' political environment. This is followed by the rule of law ($M = 3.3977$), the efficiency of government bodies ($M = 3.2386$), the efficiency of municipal authorities ($M = 3.1250$), efficiency of the state bureaucracy ($M = 3.0795$), and level of reforms implemented ($M = 3.0795$). The lowest average ratings within this group of factors were given by foreign investors operating in Serbia for Serbia's image in the world ($M = 2.8295$) and police efficiency ($M = 2.8182$).

The results obtained through the research on political environment factors are presented in the form of descriptive statistics in Table 2.

Table 2. Analysis of political environment factors

Political environment factors	Evaluation ratio					M	SD	V
	1	2	3	4	5			
	f(%)	f(%)	f(%)	f(%)	f(%)			
The government stability	8 (9,1)	5 (5,7)	17 (19,3)	34 (38,6)	24 (27,3)	3,6932	1,19730	1,434
The rule of law	10 (11,4)	7 (8,0)	25 (28,4)	30 (34,1)	16 (18,2)	3,3977	1,20859	1,461
The efficiency of government bodies	8 (9,1)	19 (21,6)	21 (23,9)	24 (27,3)	16 (18,2)	3,2386	1,24101	1,540
The efficiency of municipal authorities	12 (13,6)	11 (12,5)	33 (37,5)	18 (20,5)	14 (15,9)	3,1250	1,23001	1,513
Level of reforms implemented	10 (11,4)	17 (19,3)	25 (28,4)	28 (31,8)	8 (9,1)	3,0795	1,15690	1,338
Serbia's image in the world	16 (18,2)	13 (14,8)	37 (42,0)	14 (15,9)	8 (9,1)	2,8295	1,17661	1,384
The efficiency of police	17 (19,3)	16 (18,2)	31 (35,2)	14 (15,9)	10 (11,4)	2,8182	1,24610	1,553
The efficiency of state bureaucracy	14 (15,9)	11 (12,5)	31 (35,2)	18 (20,5)	14 (15,9)	3,0795	1,27055	1,614

Source: Processed by the author.

The existence of statistically significant differences in the evaluation of political environment factors between foreign investors was investigated using ANOVA and an independent samples t-test. The analysis of social environment factors was performed based on (a) the activity of foreign investors, (b) the degree of internationalization of business, (c) the way of entering the market, (d) the size of the business unit, and (e) the amount of investment by foreign investors in Serbia.

The evaluation of the political environment factors depending on the activity of foreign investors

In the first part of this analysis, the task was to check for statistically significant differences in evaluating of political environment factors regarding foreign investors engaged in production and service activities. The analysis was performed using an independent samples t-test, and the results are shown in Table 3.

Table 3. Analysis of the social environment factors depending on the activity of foreign investors

Political environment factors	<i>M</i> (<i>SD</i>)		<i>MD</i>	95% <i>CID</i>		<i>t</i>	<i>p</i> *
	MA, <i>N</i> = 55	SA, <i>N</i> = 33		Lower	Upper		
The government stability	3,8182 (1,24857)	3,4848 (1,09320)	0,33333	-0,18893	0,85560	1,269	0,208
The rule of law	3,5091 (1,28917)	3,2121 (1,05349)	0,29697	-0,23131	0,82525	1,118	0,267
The efficiency of government bodies	3,3818 (1,32624)	3,0000 (1,06066)	0,38182	-0,15839	0,92203	1,405	0,164
The efficiency of municipal authorities	3,3455 (1,29412)	2,7576 (1,03169)	0,58788	0,06121	1,11454	2,219	0,029
Level of reforms implemented	3,1455 (1,23855)	2,9697 (1,01504)	0,17576	-0,33219	0,68371	0,688	0,493
Serbia's image in the world	2,8182 (1,30655)	2,8485 (0,93946)	-0,03030	-0,54828	0,48768	-0,116	0,908
The efficiency of police	2,7636 (1,30474)	2,9091 (1,15552)	-0,14545	-0,69318	0,40228	-0,528	0,599
The efficiency of state bureaucracy	3,2727 (1,33963)	2,7576 (1,09059)	0,51515	-0,03322	1,06352	1,868	0,065

Note: MA = manufacturing activity, SA = service activity

* A statistically significant difference exists at the level $p < 0.05$

Source: Darko Marjanović, Ivana Domazet and Valentina Vukmirović 2022.

The results of the independent samples t-test showed a statistically significant difference between foreign investors whose main activity is manufacturing and those in the service industry in terms of evaluating the efficiency of municipal authorities, $t(86) = -2,219$, $p = 0,029$, $MD = 0,58788$, 95% $CID: 0.6121-1.11454$. This result indicates that this factor of the political environment was more significant for foreign investors whose main activity belongs to production activities ($M = 3.3456$, $SD = 1.29212$) than for foreign investors whose main activity is classified as service ($M = 2.7576$, $SD = 1.03169$). The difference between these two groups of foreign investors is expressed by the following indicator, $\eta^2 = 0.054$, which can be considered a slight difference.

The evaluation of the political environment factors depends on the level of internationalization of foreign investors' business

The second part of the analysis focuses on foreign investors, depending on their level of business internationalization. According to this criterion, foreign investors can be grouped into regional, multinational, and global companies. The main goal was to determine whether there was a statistically significant difference in evaluating political environment factors. ANOVA was used for the analysis, and the results are presented in Table 4.

Table 4. Analysis of the social environment factors depending on the internationalization of foreign investors' business

		<i>M</i> (<i>SD</i>)	95% <i>CIM</i>		<i>F</i>	<i>p</i> *
			Lower	Upper		
The government stability	RC, <i>N</i> = 24	3,7500 (1,03209)	3,3142	4,1858	0,043	0,958
	MC, <i>N</i> = 41	3,6585 (1,33435)	3,2374	4,0797		
	GC, <i>N</i> = 23	3,6957 (1,14554)	3,2003	4,1910		
The rule of law	RC, <i>N</i> = 24	3,5000 (0,88465)	3,1264	3,8736	0,117	0,889
	MC, <i>N</i> = 41	3,3659 (1,33709)	2,9438	3,7879		
	GC, <i>N</i> = 23	3,3478 (1,30065)	2,7854	3,9103		
The efficiency of government bodies	RC, <i>N</i> = 24	3,0833 (1,05981)	2,6358	3,5309	0,269	0,765
	MC, <i>N</i> = 41	3,3171 (1,33115)	2,8969	3,7372		
	GC, <i>N</i> = 23	3,2609 (1,28691)	2,7044	3,8174		
The efficiency of municipal authorities	RC, <i>N</i> = 24	2,9167 (0,97431)	2,5053	3,3281	1,488	0,232
	MC, <i>N</i> = 41	3,3659 (1,33709)	2,9438	3,7879		
	GC, <i>N</i> = 23	2,9130 (1,23998)	2,3768	3,4493		

Level of reforms implemented	RC, N = 24	3,0833 (0,88055)	2,7115	3,4552	0,121	0,886
	MC, N = 41	3,0244 (1,21424)	2,6411	3,4077		
	GC, N = 23	3,1739 (1,33662)	2,5959	3,7519		
Serbia's image in the world	RC, N = 24	2,7500 (0,84699)	2,3923	3,1077	0,627	0,537
	MC, N = 41	2,9756 (1,31316)	2,5611	3,3901		
	GC, N = 23	2,6522 (1,22877)	2,1208	3,1835		
The efficiency of police	RC, N = 24	2,7500 (1,11316)	2,2800	3,2200	0,729	0,486
	MC, N = 41	2,7073 (1,28926)	2,3004	3,1143		
	GC, N = 23	3,0870 (1,31125)	2,5199	3,6540		
The efficiency of state bureaucracy	RC, N = 24	2,7500 (1,18872)	2,2480	3,2520	1,268	0,287
	MC, N = 41	3,2683 (1,28500)	2,8627	3,6739		
	GC, N = 23	3,0870 (1,31125)	2,5199	3,6540		

Note: RC = regional company; MC = multinational company;
GC = global company

* A statistically significant difference exists at the level $p < 0.05$

Source: Darko Marjanović, Ivana Domazet and Valentina Vukmirović 2022.

When it comes to evaluating the political environment factors, and based on the results obtained using the ANOVA test of different groups, there are no statistically significant differences between foreign investors depending on the degree of business internationalization. The results of this research indicate the absence of statistically significant differences in the assessment of the researched factors of the political environment (stability of government, the rule of law, efficiency of government bodies, efficiency of municipal authorities, level of reforms, image of Serbia in the world, efficiency of police, and efficiency of state bureaucracy) between foreign investors belonging to the group of regional companies and foreign investors belonging to the group of multinational companies; (b) foreign investors belonging to the group of multinational companies and foreign investors belonging to the group of global companies, and (c) foreign investors belonging to the group of regional companies and foreign investors belonging to the group of global companies.

The evaluation of the political environment factors depends on the model of foreign investors' entry into the Serbian market

The third part of the analysis focuses on foreign investors, depending on the Serbian market entry model. According to this criterion, foreign investors are grouped as companies that directly or indirectly enter the Serbian market. The main goal was to determine whether there was a statistically significant difference in the evaluation of political environment factors. An independent samples t-test was used in the analysis, and the research results are shown in Table 5.

Table 5. Analysis of the social environment factors depending on the model of entry into the Serbian market

Political environment factors	M (SD)		MD	95% CID		t	p*
	DI, N = 47	II, N = 41		Lower	Upper		
The government stability	3,8298 (0,93992)	3,5366 (1,43348)	0,29320	-0,21450	0,80091	1,148	0,254
The rule of law	3,4681 (1,03946)	3,3171 (1,38634)	0,15101	-0,36438	0,66640	0,582	0,562
The efficiency of government bodies	3,3617 (1,07188)	3,0976 (1,41076)	0,26414	-0,26309	0,79137	0,996	0,322
The efficiency of municipal authorities	3,2979 (1,08176)	2,9268 (1,36730)	0,37104	-,14846	0,89055	1,420	0,159
Level of reforms implemented	3,1064 (1,02648)	3,0488 (1,30290)	0,05760	-0,43657	0,55177	0,232	0,817
Serbia's image in the world	2,9149 (1,05973)	2,7317 (1,30431)	0,18319	-0,31802	0,68439	0,727	0,469
The efficiency of police	2,7872 (1,19667)	2,8537 (1,31455)	-0,06642	-0,59867	0,46582	-0,248	0,805
The efficiency of state bureaucracy	3,1702 (1,08986)	2,9756 (1,45753)	0,19460	-0,34667	0,73588	0,715	0,477

Note: DI = direct investment; II = indirect investment

* A statistically significant difference exists at the level $p < 0.05$

Source: Darko Marjanović, Ivana Domazet and Valentina Vukmirović 2022.

When it comes to evaluating the political environment factors and based on the results obtained using the independent samples t-test, there are no statistically significant differences between foreign investors depending on how they enter the Serbian market. In this case, the results of the research indicate the absence of statistically significant differences in assessing the studied factors of the political environment (stability of government, the rule of law, efficiency of government bodies, efficiency of municipal authorities, level of reforms, Serbia's image in the world, police efficiency) between (a) foreign investors who entered the Serbian market through direct investment and (b) foreign investors who entered the Serbian market through indirect investment.

The evaluation of the political environment factors depending on the size of a foreign investors' business unit in Serbia

The fourth part of the analysis focuses on foreign investors, depending on the size of their business units in Serbia. Based on this criterion, foreign investors are grouped into small, medium, and large business entities. The main goal was to determine whether there was a statistically significant difference in the evaluation of political environment factors. ANOVA was used for the analysis, and the results are presented in Table 6.

Table 6. Analysis of the political environment factors depending on the size of a business unit in Serbia

		<i>M</i> (<i>SD</i>)	95% <i>CIM</i>		<i>F</i>	<i>p</i> *
			Lower	Upper		
The government stability	SBE, <i>N</i> = 16	3,5625 (0,96393)	3,0489	4,0761	0,906	0,408
	MBE, <i>N</i> = 22	3,4545 (1,65406)	2,7212	4,1879		
	LBE, <i>N</i> = 50	3,8400 (1,01740)	3,5509	4,1291		
The rule of law	SBE, <i>N</i> = 16	3,1875 (0,91059)	2,7023	3,6727	0,361	0,698
	MBE, <i>N</i> = 22	3,3636 (1,64882)	2,6326	4,0947		
	LBE, <i>N</i> = 50	3,4800 (1,07362)	3,1749	3,7851		

The efficiency of government bodies	SBE, N = 16	3,5625 (1,09354)	2,9798	4,1452	0,720	0,490
	MBE, N = 22	3,0909 (1,60087)	2,3811	3,8007		
	LBE, N = 50	3,2000 (1,10657)	2,8855	3,5145		
The efficiency of municipal authorities	SBE, N = 16	3,3125 (0,94648)	2,8082	3,8168	1,051	0,354
	MBE, N = 22	3,3636 (1,64882)	2,6326	4,0947		
	LBE, N = 50	2,9600 (1,08722)	2,6510	3,2690		
Level of reforms implemented	SBE, N = 16	3,1875 (0,75000)	2,7879	3,5871	0,098	0,907
	MBE, N = 22	3,0909 (1,47710)	2,4360	3,7458		
	LBE, N = 50	3,0400 (1,12413)	2,7205	3,3595		
Serbia's image in the world	SBE, N = 16	3,4375 (0,96393)	2,9239	3,9511	3,304	0,052
	MBE, N = 22	2,9091 (1,60087)	2,1993	3,6189		
	LBE, N = 50	2,6000 (0,94761)	2,3307	2,8693		
The efficiency of police	SBE, N = 16	2,3750 (1,08781)	1,7953	2,9547	2,749	0,070
	MBE, N = 22	2,5455 (1,53459)	1,8651	3,2259		
	LBE, N = 50	3,0800 (1,10361)	2,7664	3,3936		
The efficiency of state bureaucracy	SBE, N = 16	3,4375 (0,96393)	2,9239	3,9511	0,854	0,429
	MBE, N = 22	3,0909 (1,77037)	2,3060	3,8758		
	LBE, N = 50	2,9600 (1,08722)	2,6510	3,2690		

Note: SBE = small business entity; MBE = medium-sized business entity; LBE = large business entity

* A statistically significant difference exists at the level $p < 0.05$

Source: Darko Marjanović, Ivana Domazet and Valentina Vukmirović 2022.

When it comes to evaluating the political environment factors and based on the results obtained using ANOVA, there are no statistically significant differences between foreign investors depending on the size of the business unit in Serbia. The results of the research indicate the absence of statistically significant differences in the assessment of the

studied factors of the political environment (stability of government, the rule of law, efficiency of government bodies, efficiency of municipal authorities, level of reforms, image of Serbia in the world, efficiency of police, and efficiency of state bureaucracy) between foreign investors belonging to the group of (a) small business entities, (b) foreign investors belonging to the group of medium business entities and (c) foreign investors belonging to the group of large business entities.

The evaluation of the political environment factors depends on the amount of investment in Serbia

The fifth part of the analysis focuses on foreign investors depending on the amount of investment in Serbia. According to this criterion, foreign investors are grouped into one of the following four categories: (a) investment value of up to 10 million euros, (b) investment value between 11 and 50 million euros, (c) investment value between 51 and 100 million euros, and (d) investment value above 100 million euros. The main goal was to determine whether there was a statistically significant difference in the evaluation of political environment factors. ANOVA was used for the analysis, and the results are presented in Table 7.

Table 7. Analysis of the political environment factors depending on the amount of investment in Serbia

		SM (SD)	95% CIM		F	p*
			Lower	Upper		
The government stability	≤ 10, N = 25	3,8400 (1,31276)	3,2981	4,3819	2,031	0,116
	11- 50, N = 36	3,3333 (1,28730)	2,8978	3,7689		
	51 - 100, N = 14	4,0000 (0,78446)	3,5471	4,4529		
	≥ 100, N = 13	4,0769 (0,86232)	3,5558	4,5980		
The rule of law	≤ 10, N = 25	3,3600 (1,22066)	2,8561	3,8639	1,086	0,360
	11- 50, N = 36	3,2222 (1,35459)	2,7639	3,6806		
	51 - 100, N = 14	3,4286 (0,93761)	2,8872	3,9699		
	≥ 100, N = 13	3,9231 (0,95407)	3,3465	4,4996		

The efficiency of government bodies	≤ 10, N = 25	3,5200 (1,29486)	2,9855	4,0545	1,467	0,229
	11- 50, N = 36	3,0000 (1,24212)	2,5797	3,4203		
	51 - 100, N = 14	3,0000 (1,24035)	2,2838	3,7162		
	≥ 100, N = 13	3,6154 (1,04391)	2,9846	4,2462		
The efficiency of municipal authorities	≤ 10, N = 25	3,3600 (1,15036)	2,8852	3,8348	0,427	0,734
	11- 50, N = 36	3,0556 (1,30809)	2,6130	3,4982		
	51 - 100, N = 14	3,0000 (1,10940)	2,3595	3,6405		
	≥ 100, N = 13	3,0000 (1,35401)	2,1818	3,8182		
Level of reforms implemented	≤ 10, N = 25	3,2800 (1,06145)	2,8419	3,7181	1,302	0,279
	11- 50, N = 36	2,8333 (1,29835)	2,3940	3,2726		
	51 - 100, N = 14	3,0000 (1,10940)	2,3595	3,6405		
	≥ 100, N = 13	3,4615 (0,87706)	2,9315	3,9915		
Serbia's image in the world	≤ 10, N = 25	2,9600 (1,36870)	2,3950	3,5250	1,182	0,321
	11- 50, N = 36	2,5556 (1,20581)	2,1476	2,9635		
	51 - 100, N = 14	3,1429 (1,02711)	2,5498	3,7359		
	≥ 100, N = 13	3,0000 (0,70711)	2,5727	3,4273		
The efficiency of police	≤ 10, N = 25	2,5800 (1,29486)	1,9855	3,0545	2,754	0,058
	11- 50, N = 36	2,6111 (1,24849)	2,1887	3,0335		
	51 - 100, N = 14	3,4286 (0,93761)	2,8872	3,9699		
	≥ 100, N = 13	3,3077 (1,18213)	2,5933	4,0220		

The efficiency of state bureaucracy	≤ 10, N = 25	3,1200 (1,23558)	2,6100	3,6300	0,169	0,917
	11- 50, N = 36	3,1111 (1,40972)	2,6341	3,5881		
	51 - 100, N = 14	2,8571 (1,16732)	2,1832	3,5311		
	≥ 100, N = 13	3,1538 (1,14354)	2,4628	3,8449		

Note: ≤ 10 = up to 10 million euros; 11- 50 = from 11–50 million euros; 51 - 100 = from 51–100 million euros;

≥ 100 = over 100 million euros

* A statistically significant difference exists at the level $p < 0.05$

Source: Darko Marjanović, Ivana Domazet and Valentina Vukmirović 2022.

When evaluating the political environment factors and based on the results obtained using ANOVA of different groups, there are no statistically significant differences between foreign investors depending on the amount of investment in Serbia. The results of the research indicate the absence of statistically significant differences in the assessment of the researched factors of the political environment (stability of government, the rule of law, efficiency of government bodies, efficiency of municipal authorities, level of implemented reforms, image of Serbia in the world, efficiency of police, and efficiency of state bureaucracy in Serbia) between (a) foreign investors who have invested up to 10 million euros in Serbia, (b) foreign investors who invested in Serbia from 11 to 50 million euros, (c) foreign investors who have invested in Serbia from 51 to 100 million euros, and (d) foreign investors who have invested more than 100 million euros in Serbia.

DISCUSSION

The main purpose of this research was to determine the influence of the political environment on the inflow of foreign investment in Serbia. The research results indicate that government stability is the most important factor in the political environment for foreign investors operating in Serbia. This is followed by the rule of law, efficiency of government bodies, efficiency of municipal authorities, efficiency of the state bureaucracy, level of implemented reforms, Serbia's image in the world, and efficiency of the police. In addition, this research tests for the existence of statistically significant differences in the evaluation of political environment factors between foreign investors depending on the activity,

degree of internationalization of business, way of entering the market, size of a business unit, and amount of investment of foreign investors in Serbia. The results of this research indicate several important facts.

First, statistically significant differences between foreign investors whose main activities belong to the manufacturing industries and those whose main activities belong to the service industries were observed. As a factor in the political environment, the efficiency of municipal authorities is important for foreign investors engaged in manufacturing. We could not compare the research results of this research with similar previously published results, since we did not identify similar research on this topic.

Second, the survey results did not establish a statistically significant difference between foreign investors belonging to regional, multinational, and global companies. By contrast, the research results by Mark and Nwaiwu (2015) indicate that the political environment has a significant negative impact on multinational companies' businesses.

Third, the survey results do not identify a statistically significant difference between foreign investors who entered the market through direct and indirect investments. In contrast, Wang and Li (2018) consider that foreign investors opt for direct investment in countries with open markets and a more stable political environment, whereas indirect investments are practiced in emerging markets.

Fourth, the research results did not determine a statistically significant difference between foreign investors classified as small business entities, medium-sized business entities, and large business entities.

Fifth, the research results did not show a statistically significant difference between foreign investors who invested up to 10 million euros, 11 to 50 million euros, 51 to 100 million euros, and over 100 million euros. In the papers published so far, we did not find similar research that dealt with determining the differences in the evaluation of political environment factors between foreign investors depending on the amount of invested funds.

CONCLUSIONS

To say that a country has a stable political environment, there must be no corruption; that is, that it is at a low level, that there is government accountability to investors, and that such policies are implemented and applied efficiently. A stable political environment can enable a country

to attract foreign investment, thus ensuring economic growth and development. On the contrary, foreign investors must choose an adequate strategy to perform in a certain market. To achieve their goals, multinational companies choose politically stable and strong countries as their investment locations.

Foreign investments are significant for Serbia because they represent one of the main determinants of its economic development, which is why special attention is paid to attracting and providing adequate conditions for foreign companies. In the past ten years, numerous economic and political reforms have been carried out, foreign trade has been liberalized, legal acts and regulations have been amended, and the privatization process has begun. This has made Serbia a very attractive investment destination. For foreign investors in Serbia, the crucial factors for the decision to enter the market are political stability, the government's attitude toward investors, and the country's business climate. The rule of law can also encourage foreign investment, with laws enabling the state to pursue policies that protect investors, discourage hostile market policies, and reduce risks. The efficiency of the government reflects the quality of public and civil services and the degree of its independence from political pressure. This contributes to Serbia becoming a regional leader regarding the inflow of foreign investments. However, even though Serbia has experienced significant progress in macroeconomic development, attention should be focused on the factors of the political environment and global political development in the coming period. The results obtained through this research can be helpful to economic policymakers in analyzing the factors of the political environment and designing policies that will enable the creation of more favourable conditions for foreign investors. In this way, a more favourable political environment is provided. It would allow the faster and easier attraction of a more significant amount of foreign investments compared to other countries, primarily from the Western Balkans, where the political environment is not stimulating enough for foreign investors.

In the current scientific research practice, the analysis focuses mainly on economic factors and their impact on the inflow of foreign investment in a particular country. On the other hand, relatively few studies have analyzed the factors of the political environment and investments in the transition economy. This was an additional motive to conduct this research by analyzing political factors and their impact on the inflow of foreign investment into a selected transition economy

(Serbia). The novelty of this research is the availability of new empirical data that illustrate the situation of the country under study. The significance of this research is reflected in the opening of opportunities for future research on political environmental factors that can be reflected through the expansion, segmentation, and more detailed analysis of each selected factor. The originality of this paper is reflected in the primary data and research results obtained, which may be important to other scientific research related to political factors and foreign investment in the Western Balkans, Southeast Europe, and beyond.

The research conducted in this research had several limitations. The first limitation is that political environment factors are analyzed at only one transition economy level. Therefore, it is recommended that two or more countries from the region be included in a future analysis: (a) Southeast Europe, (b) Eastern Europe, and (c) Western Europe. Second, not all political and environmental factors were analyzed. It is recommended that future research direct the analysis to other factors of the political environment that are not included in this analysis. The third limitation is related to the method used in this research. In future research, a qualitative method (e.g., individual or group interviews) is recommended instead of a quantitative method (survey questionnaire).

REFERENCES

- Abdel-Latif, Hany. 2019. "FDI response to political shocks: What can the Arab Spring tell us?" *Journal of Behavioral and Experimental Finance* 24. doi:10.1016/j.jbef.2019.07.005.
- Apostolov, Mico. 2016. "The role of foreign direct investments in Southeastern Europe." *Revue d'études comparatives Est-Ouest* 47 (3): 45–82. doi:10.4074/S0338059916003028.
- Bahoo, Salman, Alon Ilan, and Paltrinieri Andrea. 2020. "Corruption in international business: A review and research agenda." *International Business Review* 29 (4). doi:10.1016/j.ibusrev.2019.101660.
- Bailey, Nicholas. 2018. "Exploring the relationship between institutional factors and FDI attractiveness: A meta-analytic review." *International Business Review* 27 (1): 139–148. doi:10.1016/j.ibusrev.2017.05.012.

- Bakker, Tom P., and De Vreese Claes. 2011. "Good news for the future? Young people, Internet use, and political participation." *Communication Research* 38 (4): 451–470. doi:10.1177/0093650210381738.
- Barassi, Marco R., and Zhou Ying. 2012. "The effect of corruption on FDI: A parametric and non-parametric analysis." *European Journal of Political Economy* 28 (3): 302–312. doi:10.1016/j.ejpoleco.2012.01.001.
- Becker, Johannes, Fuest Clemens, and Riedel Nadine. 2012. "Corporate tax effects on the quality and quantity of FDI." *European Economic Review* 56: 1495–1511. doi:10.1016/j.euroecorev.2012.07.001.
- Bhasin, Niti, and Paul Justin. 2016. "Esports and outward FDI: are they complements or substitutes? Evidence from Asia." *Multinational Business Review* 24 (1): 62–78. doi:10.1108/MBR-05–2015–0016.
- Cai, Huifen, Boateng Agyenim, and Guney Yilmaz. 2019. "Host Country Institutions and Firm-level R&D Influences: An Analysis of European Union FDI in China." *Research in International Business and Finance* 47: 311–326. <https://ssrn.com/abstract=3243930>.
- Contractor, Farok J., Nuruzzaman Nuruzzaman, Dangol Ramesh, and Raghunath S. 2021. "How FDI Inflows to Emerging Markets Are Influenced by Country Regulatory Factors: An Exploratory Study." *Journal of International Management* 27 (1). doi:10.1016/j.intman.2021.100834.
- Copenhagen Economics. 2016. "European Commission: Towards a Foreign Direct Investment (FDI) Attractiveness Scoreboard." October 26, 2022. <http://www.copenhageneconomics.com/publications/publication/towards-a-foreign-direct-investment-fdi-attractiveness-scoreboard>.
- Darko Marjanović, Ivana Domazet and Valentina Vukmirović. 2022. "Social Environment as a Factor of Capital Investment in Serbia." *Eastern European Economics* 60 (3): 247–264. doi:10.1080/00128775.2022.2048181.
- Deseatnicov, Ivan, and Akiba Hiroya. 2016. "Exchange rate, political environment and FDI decision." *International Economics* 148: 16–30. doi:10.1016/j.inteco.2016.05.002Get.
- Domazet, Ivana and Marjanović, Darko. 2018a. "FDI as a Factor of Improving the Competitiveness of Developing Countries: FDI and Competitiveness." In *Foreign Direct Investments (FDIs) and*

- Opportunities for Developing Economies in the World Market.* IGI Global, Business Science Reference, Hershey, PA, 82–104.
- Domazet, Ivana and Marjanović, Darko. 2018b. “Foreign Direct Investment and Economic Development: Comparative Analysis of Bulgarian, Romanian and Serbian Economies.” In *Western Balkans Economies in EU Integration: Past, Present and Future*. CEMA-FI International Association, Nica, 150–171.
- Domazet, Ivana. 2018. “Improving competitiveness and economic development through FDI.” In *Developmental State and Millennium Development Goals: Country Experiences*. World Scientific Publishing Co, India, 169–189.
- Driffield, Nigel, Jones Chris, Kim, Jae-Yeon, and Temouri Yama. 2021. “FDI motives and the use of tax havens: Evidence from South Korea.” *Journal of Business Research* 135: 644–662. doi:10.1016/j.jbusres.2021.06.061.
- Esteller-More, Alejandro, Rizzo Leonzio, and Secomandi Ricardo. 2020. “The heterogeneous impact of taxation on FDI: A note on Djankov et al. (2010).” *Economics Letters* 186. doi:10.1016/j.econlet.2019.108775.
- Fitriandi, Primandita, Kakinaka Makoto, and Kotani Koji. 2014. “Foreign direct investment and infrastructure development in Indonesia: Evidence from province-level data.” *Asian Journal of Empirical Research* 4 (1): 79–95.
- Gaffney, Nolan, Kedia Ben, and Clampit Jack. 2013. “A resource dependence perspective of EMNE FDI strategy.” *International Business Review* 22 (6): 1092–1100. doi:10.1016/j.ibusrev.2013.02.010 .
- Gafuri, Adea, and Muftuler-Bac Meltem. 2021. “Caught between stability and democracy in the Western Balkans: a comparative analysis of paths of accession to the European Union.” *East European Politics* 37 (2): 267–291. doi:10.1080/21599165.2020.1781094.
- Goerzen, Anthony, Asmussen Christian G., and Nielsen Bernard B. 2013. “Global Cities and Multinational Enterprise Location Strategy.” *Journal of International Business Studies* 44 (5): 427–450. doi:10.1057/9781137472311_6.
- Gossel, Sean J. 2018. “FDI, democracy and corruption in Sub-Saharan Africa.” *Journal of Policy Modeling* 40 (4): 647–662. doi:10.1016/j.jpolmod.2018.04.001.

- Haksoon, Kim. 2010. "Political Stability and Foreign Direct Investment." *International Journal of Economics and Finance* 2 (3): 59–71. doi:10.5539/ijef.v2n3p59.
- Heimberger, Philipp. 2021. "Corporate tax competition: A meta-analysis." *European Journal of Political Economy* 69. doi:10.1016/j.ejpoleco.2021.102002.
- Iamsiraroj, Sasi, and Doucouliagos Hristos. 2015. "Does growth attract FDI." *Economics E-Journal* 9 (1). doi:10.5018/economics-ejournal.ja.2015–19.
- Iamsiraroj, Sasi, and Ulubaşoğlu Mehmet Ali. 2015. "Foreign direct investment and economic growth: A real relationship or wishful thinking." *Economic Modelling* 51: 200–213. doi:10.1016/j.econmod.2015.08.009.
- Jiménez, Alfredo, and Alon Ilan. 2018. "Corruption, political discretion and entrepreneurship." *Multinational Business Review* 26 (2): 111–125. doi:10.1108/MBR-01–2018–0009.
- Kang, Yuanfei, and Jiang Fuming. 2012. "FDI location choice of Chinese multinationals in East and Southeast Asia: Traditional economic factors and institutional perspective." *Journal of World Business* 47: 45–53. doi:10.1016/j.jwb.2010.10.019.
- Kemme, David M., Parikh Bhavik, and Steigner Tanja. 2017. "Tax Havens, Tax Evasion and Tax Information Exchange Agreements in the OECD." *European Financial Management* 23 (3): 519–542. doi:10.1111/eufm.12118.
- Kurecic, Petar, and Kokotovic Filip. 2017. "The Relevance of Political Stability on FDI: A VAR Analysis and ARDL Models for Selected Small, Developed, and Instability Threatened Economies." *Economies* 5 (3). doi:10.3390/economies5030022.
- Li, Yi, Zhang Banruo, Fan Di, and Li Zijie. 2021. "Digital media, control of corruption, and emerging multinational enterprise's FDI entry mode choice." *Journal of Business Research* 135: 247–259. doi:10.1016/j.jbusres.2021.03.006.
- Liu, Ruiming, Kang Yankun, and Zhang Jie. 2021. "Ideological taboos, entry barriers, and FDI attraction: Evidence from China." *Journal of Asian Economics* 76. doi:10.1016/j.asieco.2021.101365.
- Mariotti, Sergio, and Marzano Riccardo. 2021. "The effects of competition policy, regulatory quality and trust on inward FDI in host

- countries.” *International Business Review* 30 (6). doi:10.1016/j.ibusrev.2021.101887.
- Marjanović, Darko, and Domazet Ivana. 2021. “Tax competitiveness as a significant factor in attracting foreign investment – the case of Serbia.” *Argumenta oeconomica* 2 (47): 63–80. doi: 10.15611/aoe.2021.2.04.
- Marjanović, Darko, Beraha Isidora, and Domazet Ivana. 2022. “‘Belt and Road’ Initiative as a Development Chance for the Western Balkan Countries: The Case of Serbia.” In *Opportunities and challenges for multinational enterprises and foreign direct investment in the belt and road initiative*, ed. Miraj Ahmed Bhuiya and Isidora Beraha, 96–116. Hershey: IGI Global.
- Marjanović, Darko, Domazet Ivana, and Vukmirović Valentina. 2022. “Social Environment as a Factor of Capital Investment in Serbia.” *Eastern European Economics* 60 (3): 247–264. doi: 10.1080/00128775.2022.2048181.
- Mark, John, and Nwaiwu Johnson N. 2015. “Impact of Political Environment on Business Performance of Multinational Companies in Nigeria.” *African Research Review* 9 (3). doi:10.4314/afrrrev.v9i3.1.
- Maza, Adolfo, and Gutierrez-Portilla Paula. 2022. “Outward FDI and exports relation: A heterogeneous panel approach dealing with cross-sectional dependence.” *International Economics* 170: 174–189. doi:10.1016/j.inteco.2022.04.002.
- Morita, Hodaka, and Ngyen Xuan. 2021. “FDI and quality-enhancing technology spillovers.” *International Journal of Industrial Organization* 79: 1–16. doi:10.1016/j.ijindorg.2021.102787.
- NBS. 2021. “Macroeconomic Developments in Serbia.” October 24, 2022. http://www.nbs.rs/export/sites/NBS_site/documents-eng/finansijska-stabilnost/presentation_invest.pdf
- Nielsen, Bo B., Asmussen Christian G., and Weatherall Cecilie D. 2017. “The location choice of foreign direct investments: Empirical evidence and methodological challenges.” *Journal of World Business* 52 (1): 62–82. doi:10.1016/j.jwb.2016.10.006.
- North, Douglas C. 2017. *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Olubumni, Solomon, Sunday Apeh A., and Okpachu Emmanuel. 2021. “Nexus between Telecommunications FDI and Economic Growth:

- Evidence from Nigeria (2008 –2018).” *KIU Journal of Humanities* 6 (1): 151–158.
- Papadopoulos, Nicolas, Ibrahim Yara, De Nisco Alessandro, and Napolitano Maria. 2018. “The Role of Country Branding in Attracting Foreign Investment: Country Characteristics and Country Image.” *Mercati & Competitivita*, 2018/2 (2): 85–108. doi:10.3280/MC2018–002005.
- Paul, Justin, and Jadhav Pravin. 2020. “Institutional determinants of foreign direct investment inflows: evidence from emerging markets.” *International Journal of Emerging Markets* 15 (2): 245–261. doi:10.1108/IJOEM-11–2018–0590.
- Pereira, Vijay, Temouri Yama, Jones Chris, and Malik Ashish. 2019. “Identity of Asian Multinational Corporations: influence of tax havens.” *Asian Business & Management* 18: 325–336. doi:10.1057/s41291–019–00090–2.
- Pinto, Pablo M., and Zhu Boliang. 2016. “Fortune or Evil? The Effect of Inward Foreign Direct Investment on Corruption.” *International Studies Quarterly* 60 (4): 693–705. doi:10.1093/isq/sqw025.
- Qureshi, Fiza, Qureshi Sabo, Vo Xuan V., and Junejo Ikramuddin. 2021. “Revisiting the nexus among foreign direct investment, corruption and growth in developing and developed markets.” *Borsa Istanbul Review* 21 (1): 80–91. doi:10.1016/j.bir.2020.08.001.
- Rashid, Mamunur, Looi, Xuan H., and Wong Shao J. 2017. “Political stability and FDI in the most competitive Asia Pacific countries.” *Journal of Financial Economic Policy* 9 (2): 140–155. doi:10.1108/JFEP-03–2016–0022.
- Sabir, Samina, Rafique Anum, and Abbas Kamran. 2019. “Institutions and FDI: Evidence from developed and developing countries.” *Financial Innovation* 5 (1): 1–20. doi:10.1186/s40854–019–0123–7.
- Stojanović, Đorđe. 2014. “Charismatic Dimension of Political Leadership: The Case of Serbia.” *Serbian Political Thought* 9 (1): 19–47.
- Strelkov, Alexander. 2015. “The EU and the rule of law promotion in Western Balkans – a new role for candidate states’ parliaments.” *East European Politics* 32 (4): 505–524. doi:10.1080/21599165.2016.1228529.
- Tasdemir, Fatma. 2022. “Endogenous thresholds for the determinants of FDI inflows: evidence from the MENA countries.”

- International Journal of Emerging Markets* 17 (3): 683–704. doi:10.1108/IJOEM-07–2019–0509.
- Toshevska-Trpchevska, Katerina, Kikerkova Irena, Makrevska Disoska Elena, and Naumovska Elena. 2019. “Analysis of the impact of economic factors upon the FDI inflow in SEE and CEE countries.” *Optimum. Economic Studies* 4 (98): 3–15. doi:10.15290/oes.2019.04.98.01.
- Uddin, Moshfique, Chowdhury Anup, Zafar Sheeba, Shafique Sujana, and Liu Jia. 2019. “Institutional determinants of inward FDI: Evidence from Pakistan.” *International Business Review* 28 (2): 344–358. doi:10.1016/j.ibusrev.2018.10.006.
- UNCTAD. 2021. “World Investment Report 2021.” November 8, 2022. <http://https://www.unctad.org/webflyer/world-investment-report-2021>
- Vukasović, Dejana. 2018. “European Union and Otherness: The Case of Balkan.” *Sprawy Narodowościowe* 50: 1–12. doi:10.11649/sn.1626.
- Wang, Liu, and Li Shaomin 2018. “Determinants of foreign direct and indirect investments from the institutional perspective: A comparative analysis between emerging and mature markets.” *International Journal of Emerging Markets* 13 (5): 1330–1347. doi:10.1108/IJoEM-01–2018–0038 .
- Woo, Jung-Yeop, and Heo Uk. 2009. “Corruption and Foreign Direct Investment Attractiveness in Asia.” *Asian Politics & Policy* 1 (2): 223–238. doi:10.1111/j.1943–0787.2009.01113.x.
- Zelity, Balazs. 2022. “The welfare effects of FDI: A quantitative analysis.” *Journal of Comparative Economics* 50 (1): 293–320. doi:10.1016/j.jce.2021.09.007.

Ивана Домазет*

Институт економских наука, Београд

Дарко Марјановић**

Институт економских наука, Београд

Милена Лазич***

Институт економских наука, Београд

ПОЛИТИЧКО ОКРУЖЕЊЕ КАО ФАКТОР ПРИВЛАЧЕЊА СТРАНИХ ИНВЕСТИЦИЈА У СРБИЈУ

Сажетак

Многе земље Западног Балкана, укључујући и Србију, налазе се у ситуацији да су им стране инвестиције нужност и потреба. У процесу њиховог обезбеђивања значајну улогу имају фактори политичког окружења. Рад се бави истраживањем утицаја политичког окружења на прилив страних инвестиција у Србију. Сходно томе, основни циљ овог рада био је да се утврди утицај фактора политичког окружења на јачање националне конкурентности Србије за привлачење страних директних инвестиција. У раду је примењена квантитативна методологија и техника истраживања за прикупљање емпиријских података. Основни скуп у истраживању је чинило 300 највећих страних инвеститора који су у периоду од 2001. до 2019. године инвестирали у Србију. Истраживање има неколико импликација на креаторе политике, пружајући им важне емпиријске податке за побољшање политичког окружења и будуће привлачење страних инвеститора. Стабилно политичко окружење је значајан фактор који може омогућити земљи да привуче стране инвестиције, чиме се обезбеђује економски раст и развој. У

* Имејл-адреса: ivana.domazet@ien.bg.ac.rs.

** Имејл-адреса: darko.marjanovic@ien.bg.ac.rs.

*** Имејл-адреса: milena.lazic@ien.bg.ac.rs.

* Овај рад је примљен 16. јануара 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 28. фебруара 2023. године.

супротном, страни инвеститори ће изабрати адекватну стратегију за наступ на другом тржишту, јер приоритет за инвестиције имају земље са политички стабилним окружењем.

Кључне речи: политичко окружење, стране инвестиције, политички фактори, Србија, привреда, економија, раст и развој

*Душан Пророковић**

Институт за међународну политику и привреду, Београд

ПОЛОЖАЈ РУСИЈЕ У МУЛТИПОЛАРНОМ СВЕТУ И СТРАТЕШКЕ ОПЦИЈЕ СРБИЈЕ**

Сажетак

Ослањањем на реалистичке теорије међународних односа, уз коришћење метода анализе садржаја, синтезе и компарације, могуће је пратити и доказати феномен успостављања равнотеже снага у савременим међународним односима. Један од кључних чинилаца тог процеса свакако је Руска Федерација. Тежња ка редефинисању постхладноратовског међународног поретка и обликовање новог – мултиполарног и полицентричног, приметна је како у стратегијама Русије, тако и у наступима званичника и конкретном деловању. Несумњиво, Русија се позиционира као један од самосталних полова у новонастајућој структури светског политичког система, због чега је неопходно размотрити стратешке опције Републике Србије у том контексту.

Рад се састоји из пет делова. Уводни део посвећен је представљању оквира – методолошког и теоријског, као и кључних појмова. У другом делу објашњавају се структура светског политичког система и феномен равнотеже снага, док је у трећем то конкретно приказано кроз текуће (спољнополитичко) позиционирање Русије (утицај на трансформацију структуре светског политичког система и успостављање равнотеже снага). У четвртм делу анализирају се

* Имејл-адреса: dusan@diplomacy.bg.ac.rs.

** Рад је настао у оквиру пројекта „Србија и изазови у међународним односима 2022. године”, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а реализује Институт за међународну политику и привреду током 2022. године.

руско – српски односи, њихов квалитет и садржај, док су у петом делу размотрене стратешке опције Републике Србије. Временски оквир истраживања ограничен је на период од 2008. године и почетак глобалне финансијске – економске кризе до данас. За потребе истраживања коришћена је савремена политиколошка, безбедносна, економска, правна и историографска литература, затим примарни извори везани за одлуке међународних организација, институција Русије и Србије, као и изјаве званичника релевантне за тему овог рада.

Кључне речи: мултиполарност, равнотежа снага, Русија, Србија, стратешке опције, савремени међународни односи

УВОД: ИСТРАЖИВАЧКА ПИТАЊА И ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

У условима великих промена структуре светског политичког система и укупним међународним односима теорије реализма доживљавају својеврсну „ренесансу”, па се све чешће користе за истраживања текућих процеса. Насупрот периоду једнополарности, када се реалистички оквир одбацивао, проглашавао атавизмом и превазиђеном концепцијом. Познате тезе о „крају историје”, либералном интернационализму, социјалном конструктивизму, мировним студијама и тако даље (све до феминизма и његових деривата), тада су имале предност. Оваквим приступом, нехотице или намерно, бројни истраживачи дали су свој допринос да се од „дрвећа не види шума”, а свесним занемаривањем реалистичке школе утицали да се актуелна дешавања глобалног значаја слабије разумеју у широј или ужој политичкој јавности.

Овај рад базиран је на постулатима Кенета Волца (Keneth Waltz) и његове теорије структуралног реализма, те је самим тим утемељен на следећим аксиомима: кључни актери међународних односа су државе; државе (односно – државне институције унутар којих се доносе одлуке) руководе се принципом самопомоћи ради заштите националних (државних) интереса и осигуравања националне (државне) безбедности; приликом реализације стратегија и доктрина развијаних на тим принципима државе се понашају себично; структура светског политичког система обликује се упоређивањем војне, економске и политичке моћи држава, а у

зависности од релативних и апсолутних индикатора моћи држава структура може бити – једнополарна, биполарна или мултиполарна. Истраживање се заснива на тврдњи да текућа дешавања (која ће бити анализирана) доказују тезу о трансформацији структуре светског политичког система од једнополарне ка мултиполарној, уз оцену да је процес трансформације у терминалној фази¹. Русија је један од (за сада!) три јасно издиференцирана пола у мултиполарној структури (поред САД и Кине), положај ове државе мења се у односу на претходни период и због тога је нужно разматрати њено позиционирање у билатералном и мултилатералном формату, њену спољну и безбедносну политику, регионалне и глобалне аспирације.

У том контексту, постављена су три истраживачка питања. Каква је улога Русије у трансформацији структуре светског политичког система? Који су циљеви Русије у мултиполарном поретку? Како се то може одразити на стратешке опције Србије? Истраживање је спроведено употребом метода анализе садржаја, синтезе и компарације, временски оквир који се посматра обухвата период од 2008. године (последнице глобалне финансијске кризе и низ дешавања која су наговестила трансформацију ка мултиполарности), а просторни оквир ограничен је на регион Балкана (територија Србије и непосредно окружење).

СВЕТСКИ ПОЛИТИЧКИ СИСТЕМ И РАВНОТЕЖА СНАГА

Главна карактеристика међународних односа јесте њихова анархичност. Свакако, државе уређују међусобне релације потписивањем билатералних или мултилатералних споразума, утицајем на дефинисање и детерминисање одлука међународних организација захваљујући чему се обликују норме међународног (јавног) права, али то не значи и да су међународни односи у целини регулисани.

¹ Узимајући у обзир одређење појма „терминална фаза“ из медицинских наука, које то описују као ситуацију када се стање болесника погоршава без изгледа да се применом било каквог третмана побољша, у овом конкретном опису под „терминалном фазом“ подразумева се стање у међународним односима када је постало очигледно да је структура трансформисана (постала је мултиполарна), али и даље нису сви спремни да то прихвате или признају (САД као дојучерашњи „носилац“ једнополарне структуре и њихови савезници који су у међународном поретку имали одређене бенефиције због привилегованог статуса).

Безброј је примера (у историји или данас актуелних) да се споразуми различито тумаче, да се одлуке међународних организација не поштују, да се преузете обавезе не испуњавају, а утврђена „правила игре“ заобилазе или крше. Разлози тога леже управо у анархичном карактеру међудржавних релација. Државе се разликују, како по својим географским одликама, историјском развоју, култури народа које их творе и насељавају („цивилизацијска“ компонента), тако и по индикаторима потенцијала војне, економске и политичке моћи. Кључни актери нису равноправни, иако се теза о равноправности често наглашава у оснивачким документима разних међународних организација или формалним статусом у појединим међународним институцијама, већ су по свему неравноправни. Отуда и илустрација да се међународни односи могу описати старом максимом *Quod licet Iovi, non licet bovi* („што је дозвољено Јупитеру, није дозвољено волу“). Због тога су, са једне стране, државна руководства, елите и интересне групе које одлучују унутар институција (без обзира да ли се под тим подразумевају политичке странке, лоби групе, профитне корпорације или непрофитне организације) опредељене ка примени принципа самопомоћи. „Самопомоћ се може описати као начело којим се руководе актери у међународној политици, а у најкраћем оно значи да се државе (као најважнији актери) морају ослањати на сопствене ресурсе и тежити да имају довољну моћ како би самостално браниле националне интересе. Светски политички систем се уоквирује спонтано, деловањем актера чији је приоритет одбрана сопствених интереса” (Proković 2018, 47).

Волц наводи да се светски политички систем „појављује из коегзистенције држава, иако ниједна држава није имала намеру да учествује у формирању структуре која ће утицати ограничавајуће на њих саме. Систем се формира и одржава по принципу самопомоћи који се примењује на актере” (Waltz 1979, 92). Са друге стране, применом принципа самопоћи, услед чега се могу мењати апсолутни потенцијали војне, економске и политичке моћи једне државе, мења се и њихов релативни однос према другим актерима. Тако се индукује динамика унутар светског политичког система, неки актери постају слабији, други јачи, што неминовно опредељује и трансформације структуре. Логично, они који постају јачи желе да се питају више, они примењују принцип самопомоћи и тако остварују своје националне интересе и осигуравају сопствену националну безбедност на штрб других. Укратко, захваљујући

динамици међусобних односа, те променама односа потенцијала војне, економске и политичке моћи, мења се и контекст сагледавања међународних односа.

Према томе колики су и какви су потенцијали војне, економске и политичке моћи, актере делимо на суперсиле, велике силе, регионалне силе, мале и микро државе. Због конкретне теме овог рада и дефинисаних истраживачких питања, разматраће се само појмови суперсиле и велике силе (јер Русија се категоризује у велике силе, а Србија је, као и све остале балканске земље изузимајући Турску – мала држава). Иначе, под регионалним силама подразумевају се државе чији су потенцијали моћи довољни да значајније утичу на опредељивање регионалне безбедносне динамике. Регионалне силе могу наступати самостално (најчешће је то случај када имају амбицију да прерасту у велику силу или када примењују мултивекторски приступ зарад одржавања утицаја на регионалну безбедност и ту је класичан пример Турске) или као субимперијалне силе (земље које остварују већину својих интереса кроз стратешко партнерство са суперсилом или великом силом, а заузврат подржавају њене глобалне аспирације и ту су класични примери Немачка и Јапан). Суперсиле су способне да опредељују како глобалну, тако и регионалну безбедносну динамику у свим деловима света. Оне су кадре да утичу на решења, било да то чине кроз конфронтацију (војним интервенцијама, вођењем посредничких ратова, извођењем „обојених револуција”) или кооперацију (посредовањем у мировним преговорима, усмеравањем одлука међународних организација, наметањем решења, вршењем притиска на власти и режиме у земљама са мањим потенцијалима моћи). Посматрајући светски политички систем са овог становишта, може се закључити да су током периода биполарности постојале две суперсиле – САД и Совјетски Савез, као и да је у постбиполарном поретку остала само једна (подразумева се, то су САД) (Proroković 2018, 281–338; 383–454).

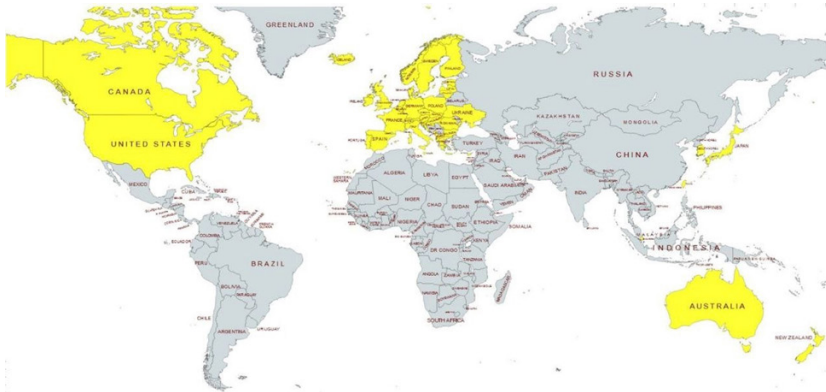
Велике силе су актери који могу самостално осигурати сопствену националну (државну) безбедност. Услед честог (и исправног) коришења проширене дефиниције безбедности, па самим тим и националне (државне) безбедности, проглашени критеријум сврставања држава међу велике силе врло је захтеван, те га није лако остварити. Није довољно да нека држава располаже оружјем за масовно уништење (а што јој онда пружа могућност да развија

доктрину одвраћања непријатеља од војног напада) па да аутоматски „стекне статус” велике силе, већ се „улазак у круг повлашћених” обезбеђује и развојем економске самодовољности (у услови-ма глобализације то није једноставно достићи, вероватно није ни могуће, али је нужно да једна земља тежи томе и показује способност да преживи економске ударе упркос поремећајима на глобалном тежишту, санкцијама или изненадним шоковима), утицајем у међународним организацијама (број мултилатералних иницијатива које покреће или у којима има значајну улогу), достигнутим нивоом технолошког развоја, унутрашњом стабилношћу. Отуда и оцена да у светском политичком систему постоје свега три декларисане велике силе – САД, Русија и Кина (Ло 2010, 27–33). При томе, САД као дојучерашња суперсила и даље користе бројне бенефиције из периода једнополарности (функционисање НАТО, доларизација глобалне економије, стратешка партнерства са ЕУ, Јапаном, Јужном Корејом, Аустралијом, заливским државама, доминација у медијско – информативном простору, раширеност неолибералне идеолошке матрице и западњачког културног оквира и тд.), те је њихова позиција повољнија од оне коју заузимају „изазивачи” из Москве и Пекинга.

Ипак, и поред ове асиметрије, важно је истаћи да се САД више не могу посматрати као суперсила! Разлог за овакву оцену је што САД више нису у могућности да самостално или у сарадњи са стратешким партнерима опредељују глобалну безбедносну динамику (као илустративни примери могу послужити последњи „климатски самит” у Глазгову 2021. године на ком су, напослетку, морале да попусте пред захтевима Кине, Индије и Бразила да би завршни документ уопште био усвојен и покушај наметања санкција Русији у фебруару 2022. године који су испратиле само чланице ЕУ и НАТО – мада је и ту изостала Турска – уз још Аустралију, Јапан, Јужну Кореју и Сингапур; приказано на *Карти бр. 1*), као и што не могу да опредељују регионалну безбедносну динамику у свим важним светским (макро)регионима (пример Централне Азије где чланице ШОС имају доминантну улогу, источне Африке у којој је све важнији „играч” Кина, или чак и Блиског Истока где су односи постали комплекснији него током хладноратовског периода са испреплетаним и сукобљеним интересима све три велике и читавог низа регионалних сила) (Murray and Brown 2012).

Оно што Волц правилно примећује, јесте да се унутар светског политичког система међу кључним актерима увек тежи успостављању равнотеже снага. Када је структура биполарна, равнотежа се успоставља између две суперсиле, док се у мултиполарном поретку тај процес одиграва на другачији начин, у зависности од броја учесника. Амерички теоретичар предвиђа и могућност постојања три засебна пола, наводећи да ће се тада две државе са мањим потенцијалима моћи удруживати како би парилале једној која је снажнија. Овакав пример уочљив је у стратешком партнерству Русије и Кине, које координирају наступ и удружују потенцијале моћи како би парирале САД. То се врло јасно може посматрати од 2008. године.

Карта бр. 1: Државе које су увеле санкције против Русије 2022. године

Према Џону Миршајмеру (*John Mearsheimer*), велике силе „стратешки мисле о томе како да преживе” у анархичном окружењу. Велике силе разликују политике које могу да им донесу добитак и политике које им доносе губитак, па према томе и бирају своје постављање у појединим тренуцима и по одређеним питањима (Миршајмер 2009, 60). Процес трансформације структуре светског политичког система може се одиграти на два начина: кроз кооперацију или кроз конфронтацију (Пророковић 2022). Ако је у интересу велике силе да принцип самопомоћи примењује кроз конфронтацију, онда је то део „стратешког промишљања” и калкулације да ће јој такав наступ донети дугорочну корист. До конфронтације долази када се процени да остатак у фази кооперације доноси губитке. У предизборним кампањама, између осталог, политичари упорно говоре о миру и стабилности, па се чак подвлачи како мир

и стабилност немају алтернативу. Мир има своју цену, а дешава се и да је одржавање мира по сваку цену „скупље” од започињања оружаног сукоба. Некада је оружани сукоб добитак, а одржавање мира губитак. Стабилност која долази након конфликта може се пројектовати у корист стране која побеђује у оружаном сукобу, те тако правља своју позицију и стиче релативну предност у упоређивању потенцијала војне, економске и политичке моћи. То је случај и са ескалацијом украјинске кризе, дешавањима у фебруару 2022. године и почетком оружане акције Русије која је на колективном Западу означена као агресија и инвазија, а у самој Русији – специјална војна операција. Трансформација структуре светског политичког система, започета још 2008. године, а која резултира преласком из једнополарног у мултиполарни поредак, од 2022. године више се не одиграва кроз кооперацију, већ кроз конфронтацију, при чему су са једне стране САД (са својим стратешким партнерима), а са друге Русија и Кина.

РУСИЈА КАО ЗАСЕБАН ПОЛ У МУЛТИПОЛАРНОМ ПОРЕТКУ

Чувени говор Владимира Путина на четрдесет трећој Минхенској безбедносној конференцији 2007. године (*Münchener Sicherheitskonferenz*) најчешће се од стране западних аналитичара наводи као „спољнополитички заокрет” или „показивање амбиције” да Русија води другачију политику. Односно, читањем „између редова”, тада је најављена тежња да Русија постане засебан пол у међународним односима. Самим тим и да својим активностима утиче на трансформацију структуре светског политичког система од једнополарне ка мултиполарној. „Путин је говорио о многим проблемима данашњег времена, али ће остати запамћен највише по томе што је оптужио САД за покушај да владају светом, НАТО да провоцира Русију, а ОЕБС да се претвара у ’вулгарни инструмент који опслужује интересе једне државе или групе држава’. /.../ Путин је подсетио и на речи генералног секретара НАТО Вернера, у Бриселу, 17. маја 1990. ’Чињеница да нећемо размештати војску НАТО изван територије ДДР даје СССР-у чврсте гаранције безбедности.’ Где су те гаранције, запитао се он” (Milinčić 2007, 6).

Потреба да се одређеном догађају придода придев „преломни” и да се нека година прогласи „разделницом” у проучавању

посматраних феномена увек постоји, али приликом изрицања овакве констатције у обзир треба узети још две ствари.

Прво, таква руска тежња детектује се од раније, практично још од деведесетих година XX века. Упркос распаду Совјетског Савеза и „пројектованом раздруживању”, Русија је желела да у својој „орбити” задржи дотадашње „социјалистичке републике” установљавајући различите мултилатералне формате. Већ 1991. године конституисана је Заједница независних држава, наредне године основан ОДКБ, а 1993. отпочели су преговори о стварању економског савеза (трајали су до 1998. године), који дванаест месеци касније резултирају Договором о зони слободне трговине.² Из низа активности везаних за економске интеграције 2000. године настаће Евроазијска економска заједница. Такође, заједно са Кином, али и Казахстаном, Киргизијом и Таџикистаном – Русија 1996. године оснива Шангајску петорку, која се од 2001. године трансформише у Шангајску организацију за сарадњу и постаје све значајнији чинилац регионалне безбедности у централноазијском простору (Комиссина и Куртов 2006, 251–316). Истовремено, захваљујући дипломатским иницијативама Русије и ангажману мировних снага завршавају се конфликти у Молдавији, Грузији и Таџикистану, а као стална чланица СБ УН Русија је и неизоставни фактор у свим преговорима везаним за југословенску кризу.

Друго, Русија се у постсовјетском периоду очигледно определила за остваривање својих циљева не кроз конфронтацију, већ кроз кооперацију. Неупоредиво нижи потенцијали економске и политичке моћи, нису дозвољавали отворено конфронтирање са САД, а чини се како су очекивања од кооперације барем на руској страни била велика. Одмах након „совјетског раздруживања” у децембру 1991. Русија се укључује у Савет за евроатлантско партнерство (*Euro-Atlantic Partnership Council*), а од 1994. године налази се и у Партнерству за мир (*Partnership for Peace*). Група седам најразвијенијих држава света (САД, Велика Британија, Француска, Канада, Немачка, Јапан и Италија) прима и Русију у своје чланство 1997. године, па се назив мења у Г – 8. Паралелно са тим, економски односи између западних држава и Русије се унапређују, а обим трговинске размене континуално расте. Редовно се одржавају годишњи самити

² Поред Русије, потписују представници Азербејџана, Белорусије, Грузије, Јерменије, Казахстана, Киргизије, Молдавије, Таџикистана, Украјине и Узбекистана.

НАТО – Русија (две стране 1997. године потписују *Оснивачки акт Русија – НАТО о узајамним односима, сарадњи и безбедности*) и ЕУ – Русија, а у руским политичким и интелектуалним круговима почиње се разматрати идеја јединствене и недељиве безбедности (пан)континенталног карактера. То потврђује и Владимир Путин у ауторском чланку за немачки часопис „Цајт” (*Zeit*): „Надали смо се да ће крај Хладног рата представљати заједничку победу за целу Европу. Чинило се да је остало још мало како би се реализовала идеја Шарла де Гола о заједничком континенту, чак не само о географском *Од Атлантика до Урала*, већ и о културном и цивилизацијском – *Од Лисабона до Владивостока*” (Putin 2021). Председник Русије наводи и да је током „последњих сусрета са председником Клинтоном” 2000. године рекао у дискусији: „могли бисте да размотрите варијанту да Русија ступи у НАТО. Клинтон је одговорио: ‘Нисам против тога’. Али је цела делегација реаговала веома нервозно” (Putin 2017). Да се од кооперације није одустало показују и дешавања након 2007. године и Путиновог говора у Минхену. До 2014. године, а након руског признања једнострано проглашених независности Абхазије и Јужне Осетије, те прихватања резултата референдума организованог на Криму, иако у промењеним околностима, контакти са западним центрима се одржавају, а економска сарадња и даље траје (и поред делимичних санкција које ЕУ и САД увode против Русије). Сусрети на високом нивоу не изостају, председник Русије састаје се са председницима САД Доналдом Трампом (*Donald Trump*) и потом Џозефом Бајденом (*Joseph Biden*), као и читавим низом лидера европских држава.

Ипак, после дешавања у Украјини 2014. године, али и отворене конфронтације са интересима „западног блока” у Сирији и Либији, стиче се утисак да руско руководство кроз циљану кооперацију тражи начин да добије својеврсно „признавање статуса велике силе” од стране САД и тако легитимизује своју позицију у светској политици (Nedić i Mandić 2021, 139–157). У том контексту, конфронтације служе као инструменти притиска на другу страну, доказивања сопствене моћи и саопштавања да је Русија способна како да штити сопствене интересе (а који се директно тичу националне безбедности), тако и да утиче на глобалну безбедност и укупне међународне односе. У документима истоветног назива Концепција спољне политике Русије из 2013. и 2015. године (*Концепция внешней политики Российской Федерации*) недвосмислено

се подвлачи да је главни циљ да ова земља буде један од полова у настајућем мултиполарном систему. „Државна политика у области националне безбедности и друштвено-економског развоја Руске Федерације доприноси реализацији стратешких националних приоритета и ефикасној заштити националних интереса. Тренутно је створена стабилна основа за даље ширење економских, политичких, војних и духовних потенцијала Руске Федерације, као и за повећавање њене улоге у формирању мултиполарног света” (Концепција внешнеј политики 2015, тачка 7). Због тога ће Русија „радити на томе да антиципира догађаје и да их предводи”, и у том смислу се у тачки 4а наводи да је циљ заузимање „челне и ауторитативне позиције у међународној заједници, како то најбоље одговара интересима Руске Федерације као једном од утицајних и конкурентних центара савременог света” (Концепција внешнеј политики 2013, 2). За остварење тога неопходна је тесна сарадња која се реализује кроз формате РИК (Русија, Индија и Кина) и БРИКС (пored Индије и Кине, укључени су још и Бразил и Јужноафричка Република).

Принцип самопомоћи користи се не само самосталним деловањем, већ и продубљивањем и учвршћивањем сарадње са западним партнерима, пошто се тако ствара равнотежа снага у светском политичком систему. Продубљивање и учвршћивање билатералне сарадње са регионалним силама, попут Турске, Ирана, Пакистана, Египта и Аргентине, само потврђују ову тезу (Јанковић 2022, 189). Посебна пажња обраћа се на односе са Кином, што је било и остало и у најбољем интересу званичног Пекинга. Руско – кинески односи су од 2014. године ушли у сасвим нову фазу, упркос изазовима и бројним предвиђањима да је такав сценарио немогућ. То је резултат „стратешког промишљања” обе стране како би се координираним приступом парирало САД (које предводе целокупан „западни блок”) и осигурао баланс. То је и исход тежње која постоји код обе државе (случај Кине је сличан руском примеру и по томе што се тежња за осигуравањем позиције „аутономног пола” детектује још деведесетих година и што је у првој фази то реализовано кроз кооперацију са САД)! Отварање Зимских олимпијских игара у Пекингу у фебруару 2022. године, а које су бојкотовали сви западни лидери (изузимајући председника Пољске!) и то под изговором да Кина спроводи „геноцид” над Ујгурима у северозападној провинцији Синкјанг, била је прилика за још један састанак председника Путина и Си Ђинпинга, а у заједничком саопштењу се врло оштро

наводи: „Неке снаге, које представљају мањину на светској сцени, настављају да заговарају једностране приступе решавању међународних проблема и прибегавају политици моћи, практикују мешање у унутрашње ствари других држава, нарушавајући њихова легитимна права и интересе, изазивајући противречности, несугласице и конфронтације. Та мањина омета развој и напредак човечанства, што изазива одбојност међународне заједнице” (Progoковић 2022).

Појам „међународна заједница”, дуго раубован од стране „западног света”, сада преузимају Русија и Кина поручујући како се под тим подразумева цео свет у којем је „колективни Запад” ипак само мањина. Свечано отварање Зимских олимпијских игара одиграло се свега 20 дана пред почетак руске војне операције у Украјини и делује крајње наивно мислити да председник Русије није обавестио свог кинеског саговорника о тако крупним плановима и огромном кораку који мења постојеће међународне односе.

Улазак у фазу конфронтације, а што се манифестује од 24. фебруара 2022. године акцелерацијом украјинске кризе, заправо је само прелазак у нову етапу процеса трансформације структуре светског политичког система. Време кооперације је завршено, потврђивање статуса великих сила и легитимизација Русије и Кине као самосталних полова у светском политичком систему одиграће се кроз конфронтацију.

РУСКО – СРПСКИ БИЛАТЕРАЛНИ ОДНОСИ: СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ

Руско – српски односи су, посматрано из историјске перспективе, имали своје успоне и падове. Падови су уочљиви нарочито током времена када су одржавани у совјетско – југословенском оквиру. Након деведесетих година XX века, а делимично и прве половине прве деценије XXI века, када је Русија пролазила кроз трауматично постсовјетско искуство и покушавала да кроз кооперацију регулише сопствене релације са САД (и, може се додати „западним светом” у целини), што се неминовно одразило и на поглед званичне Москве према балканском питању (позиција је брањена политичким средствима, најчешће уз ослањање на међународно право и претњу употребом вета у СБ УН да би се спречили неповољни исходи), од 2006. године бележи се континуални успон у руско – српским

односима. Унапређење је приметно, како на војном, тако и на економском и политичком пољу.

На војном пољу то је и својеврстан куриозитет пошто је убедљива већина централноисточноевропских држава или у НАТО, или са овим војним савезом развијају плодну и богату сарадњу. „Русија је до сада помогла (директне донације авиона и оклопних патролних возила, повољни услови куповине или кредита) опремањем Војске Србије шест авиона МиГ-29, 30 оклопних патролних и извиђачких возила (БРДМ-2МС) и 30 тенкова (Т-72 МС). Србија је већ набавила четири нова руска хеликоптера Ми-35М и три транспортна хеликоптера Ми-17, као и један противваздушни систем Панцир С-1 (који служи за одбрану од нисколетећих циљева и због своје тактичко-техничке карактеристике је тренутно најбоље средство за одбрану од оваквих напада). Куриозитет је и чињеница да је руски софистицирани противавионски систем С-400 само једном у историји пребачен на територију друге земље због заједничке војне вежбе: у Србији у октобру 2019. године” (Пророковић 2020, 203 – 204). Такође, од 2019. године, када су усвојене две важне стратегије – Стратегија националне безбедности и Стратегија одбране, озваничена је војна неутралност Србије: „Развој партнерске сарадње Републике Србије са НАТО, заснован на политици војне неутралности кроз Партнерство за мир и посматрачка позиција у Организацији договора о колективној безбедности (ОДКБ) доприноси стабилности Републике Србије. За даљи развој демократије, стабилности и просперитета региона, за Републику Србију је важно унапређење односа са САД, Русијом, Кином и другим традиционалним партнерима и главним факторима међународне заједнице” (Ministarstvo odbrane Republike Srbije 2019). У 2020. години Влада Русије донела је одлуку о отварању канцеларије при Министарству одбране Републике Србије, по узору на начин како и НАТО остварује комуникацију са овом институцијом. За Србију, која примењује принцип самопомоћи у анархичном амбијенту, интензивирање војне сарадње са Русијом представља решење, пошто је практично у окружењу НАТО, који је неће наоружавати, а евентуални улазак у НАТО морао би бити „плаћен” формалним прихватањем сецесије косовско – метохијских Албанаца. За Русију Србија суштински остаје једина држава у „балканском НАТО мору”, са којом је могуће сарађивати и унутар које се чак може релативно лако осигурати подршка јавности за такав корак (нема препрека на које Русија наилази у другим земљама, што због

формалног чланства у НАТО, што због антируских ресентимената у јавном мњењу) (Ponomareva 2020, 158 – 179).

Карта бр. 2: Удаљеност Кладово – Измаил (упоредни приказ)

На економском пољу, обим руско – српске трговинске размене кретао се и до 4 милијарде долара (2008. године), али су флукуације бележене и након глобалне финансијске кризе (од 2009 – 2011), и након увођења санкција ЕУ против Русије 2014. године (Jović – Lazić i Lađevac 2018, 173–195). Упркос томе, показало се да ови „шокови” нису дугорочно пореметили економску размену, па се после њих брзо бележио раст индикатора увоза и извоза (у 2021. години око 3,6 милијарди долара). Значајно је што Србија из Русије увози енергенте (тима се осигурава енергетска безбедност), при чему природни гас дотиче цевоводом „Балкански ток” који се протеже територијом Србије (део овог пројекта је и подземно складиште гаса у Банатском Двору), док је већински власник (56% власништва) Нафтне индустрије Србије руска компанија Гаспром њефт. Србија је не само крајњи корисник, када се ради о нафтним дериватима и природном гасу, већ и дистрибутер (регионалног карактера), што је важно за укупан положај. Од јула 2021. године Србија има и потписан Споразум о слободној трговини са Евроазијским економским

савезом, чиме је омогућен бесцарински увоз и извоз роба из Србије у Русију, Белорусију, Казахстан, Јерменију и Киргизију. Низ објективних (неразвијеност дистрибутивних ланаца, неконкурентност српских произвођача на великом тржишту, досадашња релативна незаинтересованост руских привредника за инвестирање у Србију) и субјективних фактора (притисци ЕУ, немогућност развоја нових пројеката у условима пандемије) утицали су да ова могућност не буде до краја искоришћена, али њен потенцијал свакако остаје велики (у одређеној мери, међу европским државама западно од Белорусије, Србија је једина која има такво „ексклузивно право“).

На политичком пољу, везе су учвршћене на „косовском питању”, пошто је Русија остала најактивнији и најпосвећенији партнер на послу заштите територијалног интегритета и суверенитета Републике Србије. Поред тога, руска спољна политика брана је дедејтонизација БиХ и промени ентитетске структуре. Водећи мултивекторску спољну и безбедносну политику, Србија је и поред кандидатуре за чланство у ЕУ и преговора који се тим поводом одвијају, као и разгранате сарадње са НАТО, успела не само да одржи већ и унапреди односе са Русијом.

Међутим, то је све опослено пре почетка отворене конфронтације Русије и „колективног Запада”. Након ескалације украјинске кризе, жестоке реакције Запада и контрамера које је предузела Русија, остало је отворено и: какве су перспективе руско – српске сарадње? У највећој мери, то ће зависити од односа Русије и Запада. Дмитриј Суслов (*Дмитрий Суслов*) констатује да је период тридесетогодишњих односа Русије и Запада у постсовјетској ери завршен, и да су у блиској будућности могућа два сценарија. Први је варијанта „мирног суживота”, коју ће карактерисати „тешки односи са САД и ЕУ” и нова геополитичка реалност, али ће бити могуће успоставити „неке елементе нормалног општења у областима енергетике, туризма, авио саобраћаја, научне и културне сарадње”. Друга је варијанта „хибридног рата”, коју ће карактерисати „неприхватање геополитичке реалности” и усмерење ка „промени геополитичког окружења”. У коначном циљу, са изазивањем преврата у Москви који ће донети промену политике (промену политике по моделу из 1917. или 1991. године) (Суслов 2022).³

³ Излагање проф. др Димитрија Суслова на конференцији „Балканы в свете актуального состояния отношений России и Запада” организованој од стране Фонда Горчакова и Института за међународну политику и привреду у он

Ослањајући се на ово предвиђање, може се претпоставити да би у случају првог сценарија било лакше одржати постојећи ниво руско – српских односа, уз највероватније успорену динамику њиховог даљег развоја. Шта се дешава у случају другог сценарија? Спољна политика једне државе, а од ње зависе односи са другим актерима, обликује се најмање према три критеријума: географском положају, историјским искуствима и структури светског политичког система. Руска операција у Украјини мења геополитичко окружење, претпоставља се и шири руску зону геополитичке контроле на западном правцу. Стратешки значај за остваривање руских интереса у Украјини имају град Одеса и Одеска област у целини. Најзападнији град Одеске области је Измаил, налази се у делти Дунава, а за сагледавање геополитичког окружења и „нове политичке географије” Балкана, треба рећи да је Кладово од њега удаљено ваздушном линијом као и Задар у Хрватској, Кошице у Словачкој или Солун у Грчкој (Карта бр. 2).

Одеса је приближно на истој удаљености као и Минхен, Милано, Истанбул или Атина. Руски политички импулси добиће на интензитету ка Балканском полуострву са остваривањем ове претпоставке о „овладавању” југозападном Украјином. На референдуму крајем септембра 2022. године о присаједињењу Руској Федерацији нису се изјашњавали само грађани Доњецке области и Луганске области (у међувремену, након ескалације 2014. године једнострано проглашене за Доњецку Народну Републику и Луганску Народну Републику) на југоистоку, већ и Запорошке и Херсонске на југу и југозападу Украјине. Мењање граница и „ширење територије” Руске Федерације јесте политичко питање, из тог контекста посматрано тешко је претпоставити да ли се овај процес завршава са референдумом септембра 2022. године, али је то и ствар географије. У поступцима САД и ЕУ (повећавање војних буџета, слање додатних војних снага у источну Европу, усвајање документа Стратешки компас) препознаје се намера за стварањем својеврсног источноевропског бојишта за вођење хибридног рата против Русије (мада, у таквом амбијенту, ни конвенционални рат не треба искључивати), чији би саставни део било и балканско бојиште.

– лајн формату 29.03.2022. године, може се погледати у интервалу од 17:11 до 38:15 на интернет страници: Фонд Горчакова 2022.

Табела бр. 1: Раздаљина од Београда до великих градова у ширем окружењу

Београд	раздаљина (ваздушна линија)	копном (постојећим везама)
Одеса	818,31 км	1.182 км
Минхен	773,13 км	939 км
Милано	886,32 км	1.022 км
Истанбул	811,77 км	948 км
Атина	806,49 км	1.094 км

Јачање руског присуства на територији данашње југозападне Украјине најбоља је противтежа томе. А инструмент „присаједињења” досадашњих украјинских области уједно је и најрадикалнији (самим тим и најризичнији) и најбескомпромиснији (самим тим, око тог потеза не може бити никаквих преговора, тај став се брани продубљивањем конфронтације) којим се може присуствовати на једној територији ојачати. Упоредо, новија историја руско – српских односа и период оствареног успона утичу на расположење јавности које ниједна политичка гарнитура у Београду једноставно не може игнорисати (политичари „живе” од гласова, а стајање на отворену антируску позицију није најбоља препорука код бирачког тела у Србији), те ће променом геополитичког окружења и „географским приближавањем” Русије Балкану бити створени неопходни услови за апсорпцију интензивнијих политичких импулса.

Када је реч о трансформацији структуре светског политичког система, чињеница је да се претходна промена, од биполарног ка једнополарном поретку, одразила неповољно по геополитички положај и интересе Србије. Зато је и ера једнополарности постала једно од најтрауматичнијих искустава српског народа још од обнове државности у XIX веку. Мултиполарни поредак, а имајући у виду развијене односе са Русијом и Кином, пружа одређене прилике за поправљање геополитичког положаја и остваривање интереса Србије. Што је значајно када се разматрају стратешке опције Републике Србије.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА: СТРАТЕШКЕ ОПЦИЈЕ СРБИЈЕ

Са својим ресурсима, укључујући и величину територије и број становника, као и потенцијалима војне, економске и политичке моћи, Србија спада у ред малих држава. На њене стратешке опције, које се манифестују и спроводе утврђивањем спољне и безбедносне политике утичу најмање три фактора – географски положај, историјска искуства и динамика унутар светског политичког система. У постојећим околностима отворено је питање: како јачати (у апсолутним показатељима) и унапредити (у релативним показатељима, у односу на непосредно окружење) потенцијале војне, економске и политичке моћи имајући у виду географски положај, историјска искуства и трансформацију структуре светског политичког система? С обзиром да су односи са Русијом последњих тридесет година (од распада СФР Југославије и СССР) не само одржани на високом нивоу, већ и развијани и продубљивани, те да представљају важан „стуб” у осмишљавању и реализацији спољне и безбедносне политике, без осврта и анализе на њих немогуће је одговорити на претходно постављено питање.

Србија има развијену војну сарадњу са Русијом, делегација Народне скупштине учествује у раду Парламентарне скупштине ОДКБ у статусу посматрача још од 2013. године. Од 2021. године функционише и принцип бесцаринске трговине (само мали број артикала изузет је из тога) са Евроазијским економским савезом, а поред тога што енергетска безбедност земље зависи од релација са Русијом, Србија се појављује и као регионални дистрибутер руских енергената (нафтни деривати и природни гас). При томе, одлука Русије да ће „непријатељске државе” плаћати енергенте у рубљама, као и низ уговора потписаних са незападним партнерима о трговини у домаћој валути (Кина, Индија, Турска, Египат, али на пример то је случај и са новим уговором Кине и Саудијске Арабије), оставља Србији могућност (и теоријску и практичну) да руске енергенте плаћа у динарима пошто није категоризована као „непријатељска држава”. Незападни део света више не пристаје да својим аквизицијама одржава доларизовање глобалне економије и то је сасвим логично. Бенефити од могућности куповине руских енергената (а тај износ се за Србију од 2008. године кретао од 1,2 до близу 2 мијарде долара) у динарима као домаћој валути су вишеструки, а ако се томе

дода и да ће цена природног гаса бити договорана на билатералном нивоу (по правилу, тако договорена цена је значајно нижа од берзанске, од ескалације украјинске кризе показује се и неколико пута, пошто је Србија тренутно на пример у марту 2022. године плаћала 270 долара за 1000 метара кубних, а берзанска цена је варијала од 1350 до историјског рекорда од 3500 долара), онда се ефекат сарадње са Русијом у овој области додатно увећава.

Политичка сарадња заснована је на партнерству на темама од виталног интереса за Србију, тиче се ослањања на међународно јавно право, позивање на Резолуцију 1244 СБ УН око „косовског питања” и „одбране” Париско – дејтонског мировног споразума у БиХ. Руско ветирање у Савету безбедности УН британског предлога резолуције којим су Срби суштински означени као „кривци за геноцид” 2015. године, као и акција организованог лобирања за спречавање учлањења такозване „Републике Косово” у Интерпол и УНЕСКО, те помоћ приликом осигуравања „отпризнавања Косова”, значајни су за Србију, јер радећи самостално, са сопственим ресурсима, неповољни исходи не би се могли спречити, а повољни исходи не би се могли постићи. Примена принципа самопомоћи оријентисала је Србију ка утврђивању стратешког партнерства са Русијом, пошто друге алтернативе због ангажмана Запада у решавању југословенске кризе и није било. За последњих тридесет година створено је ново историјско искуство, које се манифестује и на велику подршку јавног мњења у Србији одржавању постојећег интензитета односа са Русијом. У условима трансформације структуре светског политичког система то је чак и пожељно, имајући у виду недаће које су се појављивале за време трајања периода једнополарности.

Међутим, проблем се може појавити у чињеници да се трансформација тренутно налази у терминалној фази. То подразумева да се више не одиграва кроз кооперацију, већ кроз конфронтацију. Несумњиво, Русија ће учврстити своју позицију као независног пола у међународним односима преко конфронтације, што ће јој омогућити самосталнији наступ и већи утицај како на регионалном, тако и на глобалном нивоу. Али, упитно је како ће се то краткорочно одразити на положај Србије? Са једне стране, заједно са Кином званична Москва учествује у преформулацији дефиниције међународне заједнице, доказујући како то не може бити само западна заједница. Са друге стране, Србија се налази у граничном

(периферном) подручју зоне геополитичке контроле управо те западне заједнице (оличене у НАТО и ЕУ), која је у великој мери и допринела преласку из фазе кооперације у фазу конфронтације, а што показује да другог избора осим наставка конфронтације са Русијом нема. Потенцијално конструисање источноевропског бојишта (по трансверзали од Балтика на северу до Црног мора на југу) за вођење хибридног рата против Русије делује извесније од прве наведене алтернативе коју нуди Суслов (уосталом, једна другу не искључују, тако да се хибридни рат у одређеној форми може водити и у варијанти „мирног суживота“).

Дакле, претпостављени циљ НАТО и ЕУ је да користе простор Балкана за припрему и извођење различитих операција против Русије, док је претпостављени циљ Русије да користи балканско војиште као погодан терен за дестабилизацију источноевропског бојишта у целини и то ослањајући се на постојеће инструменте притиска (енергенти, дедоларизација глобалне економије, манипулација ценама житарица и метала и тд.) и делујући из југозападне Украјине која поново постаје руска „капија Балкана“ као и током XIX века. Посматрајући стратешке опције Србије из угла свих анализираних индикатора, као и претпостављајући стратешке интересе обе стране (Русија и Запад) може се закључити да ће од текућих дешавања Србија имати дугорочну корист, али да најпре треба издржати краткорочне (или средњорочне) изазове, ризике и претње који се појављују услед конфронтације. У сваком случају, за српску спољну и безбедносну политику снижавање и смањивање достигнутог нивоа сарадње са Русијом није стратешка опција, односно такав приступ би донео бројне последице. Сасвим је могуће и веће него што доноси неугодан „западни притисак“ на Србију који ће се спроводити у циљу хомогенизације источноевропског бојишта. Те последице тичале би се и проблематизације војне сарадње, и смањивања конкурентности економије (услед повећавања цене енергента), и аутоматског прихватања свих лоших исхода којима ће бити изложене западноевропске земље (инфлација, реалан пад животног стандарда, девалвација), и остајања без савезника у борби за очување територијалног интегритета и суверенитета и спречавање дедејтонизације БиХ, али и потенцијалне унутрашње дестабилизације (узимајући у обзир висок проценат „проруски“ опредељених грађана Србије у свим спровођеним истраживањима јавног мњења).

РЕФЕРЕНЦЕ

- Janković, Slobodan. 2022. „World Trends From 2022.” *Српска политичка мисао* 77 (3/2022): 179–200. doi: <https://doi.org/10.22182/spm.7732022.9>.
- Jović – Lazić, Ana i Ivona Lađevac. 2018. „Односи Србије и Русије – утицај на међународни положај наше земље.” У *Србија и свет у 2017. години*, ur. Душан Пророковић, Владимир Трапара, 173–195. Београд: Институт за међународну политику и привреду.
- Lo, Bobo. 2010. *Russia, China and the United States: From Strategic Triangularism to the Post – modern Triangle*. Bruxelles/Paris: Security Studies Center.
- Milinić, Ljubinka. 2007. „Hladan tuš u Minhenu.” *NIN*, 15. februar 2007: 6–7.
- Ministarstvo odbrane Republike Srbije*. 2019. Strategija nacionalne bezbednosti.
- Miršajmer, Džon. 2009. *Tragedija politike velikih sila*. Београд: Удружење за студије Сједињених Држава у Србији.
- Murray, Donette and David Brown (Eds.). 2012. *Multipolarity in the 21st Century: A New World Order*. London: Routledge.
- Nedić, Pavle and Marko Mandić. 2022. „Америчко – руско приближавање: (не)могућ правец за америчку спољну политику.” *Politika nacionalne bezbednosti* 12 (21): 139–157. doi: <https://doi.org/10.22182/pnb.2122021.7>.
- Ponomareva, Elena. 2020. „Quo Vadis, Serbia?” *Russia in Global Affairs* 69 (1): 158–179.
- Proroković, Dušan. 2018. *Era multipolarnosti*. Београд: Службени гласник.
- Proroković, Dušan. 2020. “Russian Vector in Serbian Politics: Impact and outcomes on regional relations.” In *Security challenges and the place of the Balkans and Serbia in a changing World*, eds. Ana Jović – Lazić, Alexis Troude, 196211. Belgrade: Institute of International politics and economics – Faculty of Security Studies at the University of Belgrade.
- Proroković, Dušan. 2022. „Моћан одговор Кине Западу – печат на крај доминације.” *Radio Sputnik*. Last access: August 30, 2022. <https://rs.sputniknews.com/20220213/trazili-ste-gledajte-mocan-odgovor-kine-zapadu--pecat-na-kraj-dominacije-video-1134305423.html>.

- Putin, Vladimir. 2017. „Predlagao sam Klintonu da Rusija ude u NATO.” *Danas*, 12.06.2017. Poslednji pristup 1. septembar 2022. <https://www.danas.rs/svet/putin-predlagao-sam-klintonu-da-rusija-udje-u-nato/>.
- Putin, Wladimir. 2021. „Offen sein, trotz der Vergangenheit.” *Zeit*, 22.06.2021. Poslednji pristup 3. septembar 2022. https://www.zeit.de/politik/ausland/2021-06/ueberfall-auf-die-sowjetunion-1941-europa-russland-geschichte-wladimir-putin?utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F
- Waltz, Keneth. 1979. *Theory of International Relations*. Reading: Addison – Wesley.
- Комиссина, И. Н. и А. А. Куртов. 2006. „Шанхайская организация сотрудничества”, In *Россия в Азии: проблемы взаимодействия*, ур. К. А. Кокарев, 251–316. Москва: Изд-во Российского института стратегических исследований.
- Концепция внешней политики Российской Федерации*. 2013. Москва: Президент Российской Федерации.
- Концепция внешней политики Российской Федерации*. 2015. Москва: Президент Российской Федерации.
- Пророкович, Душан. 2022. „Конец эпохи.” *Известия*, 14.03.2022. Poslednji pristup 5. septembar 2022. <https://iz.ru/1303593/dushan-prorokovich/konetc-epokhi>.
- Суслов, Дмитрий. 2022. „Выбор сделан? Балканы в контексте геополитического противостояния России и Запада” izlaganje na konferenciji „Балканы в свете актуального состояния отношений России и Запада.” organizovanoj od strane Fonda Gorčakova i Instituta za međunarodnu politiku i privredu u onlajn formatu 29.03.2022. godine. Poslednji pristup 3. septembar 2022. <https://www.youtube.com/watch?v=6SOZSgQKKJs&t=12452s> (izlaganje prof. dr Dimitrija Suslova može se pogledati u intervalu od 17:11 do 38:15).
- Фонд Горчакова. „Международная конференция «Балканы в свете актуального состояния отношений России и Запада.» Poslednji pristup 08.09.2022. <https://www.youtube.com/watch?v=6SOZSgQKKJs&t=12452s>.

Dušan Proroković*

Institute of International Politics and Economics, Belgrade

RUSSIA'S POSITION IN THE MULTIPOLAR WORLD AND SERBIA'S STRATEGIC OPTIONS

Resume

By relying on realistic theories of international relations, using the methods of content analysis, synthesis and comparison, it is possible to monitor and prove the phenomenon of establishing a balance of power in contemporary international relations. One of the key factors in that process is certainly the Russian Federation. The aspiration to redefine the post-Cold War international order and to shape a new one – multipolar and polycentric, is noticeable in Russia's strategies, as well as in the appearances of officials and concrete actions. Undoubtedly, Russia is positioning itself as one of the independent poles in the changing structure of the world political system, which is why it is necessary to consider the strategic options of the Republic of Serbia in that context.

The paper consists of five parts. The introductory part is dedicated to the presentation of the framework – methodological and theoretical, as well as key concepts. The second part explains the structure of the world political system and the phenomenon of balance of power, while the third part specifically shows this through the current (foreign policy) positioning of Russia (influence on the transformation of the world political system and balance of power). The fourth part analyzes Russian – Serbian relations, their quality and content, while the fifth part discusses the strategic options of the Republic of Serbia. The time frame of the research is limited to the period from 2008 and the beginning of the global financial-economic crisis until today. For the purposes of the research, contemporary political science, security,

* E-mail address: dusan@diplomacy.bg.ac.rs.

* Овај рад је примљен 22. децембра 2022. године, а прихваћен на састанку Редакције 28. фебруара 2023. године.

economic, legal and historiographical literature was used, as well as primary sources related to decisions of international organizations, institutions of Russia and Serbia, as well as statements of officials relevant to this paper.

Keywords: multipolarity, balance of power, Russia, Serbia, strategic options, modern international relations

*Богдана Кољевић Грифит**

Институт за политичке студије, Београд

ПОСЛЕ БИОПОЛИТИКЕ – ПРАВА ДЕМОКРАТИЈА КАО „СВЕТ ЖИВОТА” XXI ВЕКА**

Сажетак

У овом чланку аутор најпре разматра различите аспекте савременог неолиберализма као биополитике посебно рефлектујући питање криптодемократије на крају XX као и у првим деценијама XXI века. У том светлу, анализирају се дивергентне форме „либералне демократије” као процедуралне демократије која се појављује као примарни услов могућности за биополитички неототалитаризам. У другом делу рада, формалној демократији супротставља се појам „праве демократије” *via* садржинске демократије која се превасходно артикулише као политика локалног тј. политика места и политика времена. Паралелно се апострофира релевантност образовања за истинску демократију као и структурална релација политичког и нормативног елемента. Права демократија као самоодређење народа испоставља се као потенцијал за реализацију политичког субјективитета и суверенитета. Овај процес обележен је и формирањем специфичног *Sittlichkeit*-а тј. садржинска демократија манифестује се кроз мноштво форми „света живота” које израћају из историје, традиције и високе културе. Тако народни живот као демократски живот са свим његовим особеностима отвара простор

* Имејл-адреса: bogdana.koljevic@ips.ac.rs.

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

за хоризонте новог хуманизма у XXI веку и у исти мах се конституише и као темељ за рестаурацију *homo politicus*-а.

Кључне речи: неолиберализам, биополитика, политички субјективитет, суверенитет, права демократија, народ, свет живота, хуманизам

БИОПОЛИТИЧКА КРИПТОДЕМОКРАТИЈА НЕОЛИБЕРАЛИЗМА

Превласт *неолиберализма* као *биополитике* – која је још од Фукоа у најрелевантнијем смислу артикулисана пре свега као *растакање субјективитета и суверенитета* – релевантно је обележила тзв. „*време глобализма*” тј. еру западне хегемоније у политичком, економском, друштвеном и културном смислу. Штавише, „*колективни Запад*” кроз вишеслојну доминацију САД над Европом после Другог светског рата постепено је све упечатљивије реализовао биополитичку матрицу као основу савремене моћи тј. неолибералних техника управљања чији је финални циљ управо *контрола и регулација популације*. У том светлу, различите теорије и праксе које су успостављане као *mainstream* друге половине XX као и у првим деценијама XXI века афирмисале су специфичне дискурзивне као и образовне стратегије које би учврстиле *status quo* и пожељне обрасце за практично све сфере живота. *Ergo*, неолиберализам се испоставио као *тоталитаран* у двоструком смислу јер, наиме, не само да је претендовао на свеобухватност *via* затвореност система у којем би, у крајњој консеквенци, свако другачије мишљење завршило *са друге стране етике и права* већ се – и управо као *биополитички процес* – развијао тако да прожме безмало *целокупне просторе и приватног и јавног, и индивидуалног и колективног*, и на крају *читава сферу bios*-а.

Тако се „*либерална демократија*” – и то тек делимично из сасвим очигледних разлога на које је својевремено скренула пажњу Муф (Mouffe 2009) – појавила као вишеструки *contradictio in adjecto* тј. као елементарна супротност сопственом појму у облику *криптодемократије глобализма*. Или, још прецизније, у политичко-филозофском дискурсу управо кроз успостављање тзв. „*процедуралне теорије демократије*” као *формалне демократије*, са једне,

и кроз стратешко позиционирање *демократске хаунтологије постструктурализма*, са друге стране, креирани су основни предуслови за реал-политичку праксу *биополитичког неототалитаризма*. Јер, наиме, управо ова два синхронизована теоријска пројекта – упркос свим интерним структуралним разликама – у крајњој инстанци били су производ *историјски особеног и јединственог Weltanshaung-a* који обесмишљава концепт *homo politicus-a* и њему саобразну замисао о *правој тј. садржинској демократији*.

Почевши, наиме, од Хабермасовог политичко-филозофског „заокрета” од „теорије комуникативног делања” до „либералне демократије” (Habermas 2015), преко Ролсове концепције „политичког либерализма” (Rawls 2005) све до Деридине *démocratie à venir* (Derrida 2006) – није артикулисан практично ниједан *mainstream* образац који би афирмисао *политички субјективитет и суверенитет* у нужној корелацији *слободе, правде, ума и одговорности*. Још релевантније, док је ова чињеница после слома СССР и тријумфалистички прокламованог „*краја историје*” у бројним аспектима напросто деловала као „коллатерална штета” тј. логички разумљив нус продукт привременог реал-политичког пораза сваке теоријске и практичне концепције колективитета и заједнице као извора *homo politicus-a* – или као живи израз маркузеовског *атомистичког индивидуализма* (Marcuse 2012) - временом је постајао све транспарентнији иманентно биополитички карактер назначених процеса. *Ergo, неолиберална демократија* се испоставила као *системски и структурално биополитичка* кроз низ различитих паралелних процеса у широком распону од образовних трансформација и промовисања тзв. „*политике рода*“, „*критичке теорије расе*” и „*политике разлике*” *en generale* (Heller 1996) ¹ преко реал-политичких „*хуманитарних интервенција*” (Badiou 2006), „*рата против тероризма*” (Bernstein 2006) феномена „*политичких суђења*” (Laughland 2008), те мера предузетих у време епидемије *COVID 19* (Agamben 2021, Fusaro 2022) – све до имплицитне или сасвим експлицитне подршке *политичком фашизму и неонацизму* у савременом рату у Украјини (Žižek 2022).

¹ Релевантно је имати у виду како Хелер овоме још додаје нпр. и феномене попут „*политике здравља*” као и „*политике заштите животне средине*” као парадигматичне примере биополитике. У исти мах Хелер подсећа и како целокупан дискурс тзв. „*политичке коректности*” исто тако произилази управо из биополитике.

Или, још прецизније, заједнички именитељи за ове хетерогене примере који су обележили време доминантних дискурса неолиберализма и постмодернизма – као и политичку праксу *Pax Americana* – са једне стране су увек већ присутни бинаризам тј. дихотомија „пријатељ-непријатељ”, те политизација тела и контрола и регулација целокупних популација (Heller 1996, Arendt 2017, Foucault 2010) са друге. Ова три елемента, пак, сваки понаособ као и у испреплетеној појмовној мрежи појављују се као укидање *homo politicus*-а а стога последично и као *структурално недемократски par excellence*. У случају нпр. „политика рода” или „политика расе” реч о недвосмисленом трансферу приватног у простор јавности и консеквентно *нестанку јавног простора као простора политичког* јер се пажња грађанства системски усмерава на приватне ствари тј. на *res idiotica* због чега *polis* – у недостатку *опитих ствари* – не може преживети. Штавише, теоријско и практично форсирање приватности последично је релевантно допринело и разлици и раздвајању између тзв. *управљачке класе* са једне, и *безобличне масе грађанства* – лишене истинских *cives*, са друге стране. Следеће, специфичан начин реализације биополитике тј. пример тзв. „*хуманитарних интервенција*” означио је реализацију јединственог *contradictio in adjecto* у облику чак не ни либерално стандардизованог „*извоза демократије*” (*exporting democracy*) већ дословно као *демократије силе*. Исто тако – баш као и када се ради о примерима „*рата против тероризма*” или „*политичких суђења*” – „*хуманитарне интервенције*” у исти мах су именовале *и суспензију демократије и суспензију међународног права* тј. и *политичког субјективитета и суверенитета*.

Неолиберални неототалитаризам временом је прогресирано те се манифестовао у сасвим новој димензији приликом епидемије COVID 19 јер је, наиме, систем контролу и регулацију популација сада сем *споља* на релевантан начин окренуо и ка *унутра* у новонасталој *биополитизацији сопствених грађана*. Или, још прецизније, фрагментација и дисолуција политике и демократије на Западу је већ претходно извршена прво, кроз вишедеценијски процес наметања криптополитике разлика и укидање услова за критичко мишљење *per se* и затим, друго, у политичкој пракси кроз системску симулацију, *ergo, mimesis политичког* у перманентној ресторацији *status quo-a*. И док је у Европи ова структура етаблирања неолиберализма манифестована кроз занемарљиве разлике између

„демохришћана” и „социјалдемократија” (Mouffe 2009) тј. биополитика је остварена управо кроз целокупан пројекат ЕУ – у САД је сличан привид различитости, а заправо вечно враћање „*другог од истог*” имало већ устаљену форму безначајне дивергентности између „републиканаца” и „демократа”. Али, мере које је Запад предузео приликом најновије епидемије појављују се као релевантна биополитичка надоградња – и то не само зато што су регулација и контрола сада и у сасвим новим облицима примењене и према грађанима западних престоница већ и стога јер је заправо, макар и „успутно” и „колатерално”, започет процес *депопулације* и то на начин да је класни јаз између, агамбеновски говорећи, „живих мртваца” и оних привилегованих опет постао упечатљив.

Ипак, сасвим посебан и безмало незаменљив пример је последњи стадијум трансформације либерализма у фашизам који можда понајбоље илуструје Жижекков некритички хвалоспев нацистичким Украјинцима као *херојима апокалипсе* (Žižek 2022) и супротстављање последњим остацима *пацифизма* у Европи, попут Хабермасовог елементарно теоријског дискурса. У том светлу, реч је о сучељавању једва преживелих остатака либералне процедуралне демократије и биополитичке криптодемократије *par excellence* која свој пуни израз задобија управо у облику *неолибералног фашизма*. Из такве перспективе, претходно већ реализоване политике „хуманитарног интервенционизма” и бескрајних „ратова против тероризма” појављују се тек као увод тј. као *прва фаза афирмисања употребе силе* у сврху наводне „слободе” и „демократије” док је последња инстанца овог процеса управо *хуманитарни фашизам*. У исти мах, и све „политике разлике” биле су тек први кораци према успостављању финалне и непремостиве разлике, политичког именовања *правог „пријатеља”* и „*непријатеља*” тј. јаза између *Истока и Запада* – и стигматизовање *Истока као неподношљиве другости која представља живо сведочанство краја ере неолиберализма*.

У најкраћем, ово су разлози због који су *sine qua non* услови за *опстанак света XXI века* садржани пре свега у напуштању целокупне биополитичке парадигме и свих њених претпоставки. Јер, наиме, иманентно деструктивни потенцијал неолиберализма у последњој консеквенци реализује се као *тотални нихилизам* услед чега овде није напосто реч о *кризи легитимитета* (Denin 2019) једног принципа међународног поретка већ и о *бескрајној фрагментацији* која на крају сем *polis*-а уништава и сам *bios*. Или, још прецизније,

са трансформацијом либерализма у фашизам улози су повећани до финалних инстанци те је тако теоријски и практично сада у игри и *civilis* и *bios*, и *polis* и *oikos*, и субјективитет и суверенитет и тзв. „голи живот” тј. *zoe* као и целокупан цивилизацијски поредак. Исто тако, сасвим супротно од било какве концепције власти народа, транснационалне криптоелите манифестовале су самовољно вођство у унутрашњој и спољној политици – укључујући *арбитражност одлучивања о рату и миру*. Штавише, у том светлу је сасвим логично како неолиберализам тј. биополитика завршавају управо у *хобсовском опису „природног стања” – стања пре цивилизације, закона и државе – у хаотичном привиду слободе свих а заправо ропству у перманентној борби*.

ПРАВА ДЕМОКРАТИЈА XXI ВЕКА

Пре свега, целокупној појмовној мрежи тзв. „либералне демократије”, „илибералне демократије”, „процедуралне демократије”, „масовне демократије”, „извоза демократије”, „глобализма”, „светске државе”, „краја историје”, „светског грађанства” – као и мноштва сличних конструката произашлих из неолиберализма тј. реализације биополитике у другој половини XX и на почецима XXI века, у облику истински субверзивног потенцијала супротставља се реафирмација *polis*-а коју је практично немогуће промишљати без концепције *праве демократије*. Са своје стране, пак, права демократија неодојива је од *политике локалног* тј. *политике места* баш као што је истовремено нераскидиво повезана са *политиком времена, ergo, са повратком историје али и будућности* који чине *sine qua non* за *политичко per se*. Тако је прва тачка разумевања *праве демократије* излазак из *неолибералног презентизма* тј. *повољно рођење историје* (Badiou 2012; Kagan 2009) као оживљавање *telos*-а у облику сложеног процеса успостављања нормативног обрасца – и платоновског *знања као сећања* – које се паралелно појављује и као *нит водиља за будуће кретање zoon politikon*-а као *zoon logon echon*-а. Штавише, овај целокупан процес *рестаурације временске вертикале као етичко-политичког хоризонта постојања* стоји у релацији синхронизитета спрам *локализације политике, иманентног „кретања одоздо” и хоризонталног најближег повезивања* од релација у ужој заједници, специфичном *polis*-у и сасвим одређеној *Res-publica*. Управо тако се прожимају *трансцеденција*

времена и иманенција простора, вертикална и хоризонтална компонента истински политичког бивствовања без којих је немогуће мислити праву демократију – и ово је прва тачка разумевања њеног сложеног појма.

У том светлу, политичка филозофија праве демократије реферира најпре не на нужне трансформације политичких пракси већ на структурирање дискурзивних образаца и на промене у образовању тј. упућује на релевантност сасвим особите *paideia*-е за XXI век која се, *ergo*, у исти мах појављује и као *sine qua non* предуслов и као прва консеквенца истинске демократије. Или, још прецизније, *humanitas* неопходан за врлину управо је исти моменат који је експлициран у разлици између *bios* и *zoe* тј. реч је о процесу у којем се испоставља вредност живота човека као *homo politicus-a* у најширем смислу. Истовремено, присећање на смисао античке *paideia*-е овде је суштински релевантно јер се, у исти мах, ради и о сећању на конституисање *polis*-а и *demos*-а као и о упућивању на инстринсичну релацију између политике и етике. Јер, наиме, целокупна сфера постајања државе-града и улоге народа у њој реферира на преплитање политичног елемента и демократског елемента као јединствене релације – баш као што, паралалелно, васпитавање грађана у складу са *arete* као свеобухватном врлином конституише нераскидивост нормативног елемента и образовног елемента тј. њихову незаменљивост за живот *polis*-а.

Штавише, управо из скицираног процеса и целокупне мреже интеррелација тј. из структуралног оквира политике, етике и демократије рађа се, истовремено, и бескрајно мноштво различитих култура али и јединство цивилизације. Јер, култура постоји само у мноштву тј. плуралитет је њен *sine qua non* док, у исти мах, цивилизација образује јединство у овом мноштву а њен антипод су *barbaroi* као они који не владају собом и, увек већ, стоје с ону страну слободe, *ergo*, политике и демократије.

Ово је аспект у којем се савремена афирмација различитих култура – једнако као и основа цивилизације - појављује као субверзивна делатност спрам биополитике *per se* јер је неолиберализам, у највећој мери, реализован управо кроз теорије и праксе анти-културе тј. анти-цивилизације. Или, још прецизније, сваки облик редуције *homo politicus*-а попут нпр. постављања пола, расе, здравља, животне средине или ма каквог облика партикуларности на средишњу позицију упућује на политизацију као лошу бесконачност

и увек већ се појављује као *искључење праве демократије*. То су основни разлози због чега различите политичке агенде од феминизма до еколошких покрета представљају не облике некакве посебне „културне политике” већ управо *затирање културе а неретко и цивилизације*. Или, као што експлицира Хелер, „биополитика припада *масовној култури... примитивној културној револуцији... која је исто тако тоталитарна у карактеру*” (Heller 1996, 12). Тако се управо *апсолутизација појединачности* појављује и као мотив дивергентних биополитичких пракси и као деловање против слободе тј. оживљавање *barbaroi* и као *основ настанка тоталитаризма*.

Или, арендтовски говорећи, *биополитика* је по појму *contradictio in adjecto* јер или је реч о *bios*-у или, пак, о *polis*-у јер не може у исти мах бити реч о оба (Arendt 2017). Или, у нешто другачијој терминологији како је претходно образложена – или је реч о *zoe* или о *bios*-у који се конституише у *polis*-у. Овде је од пресудног значаја чињеница како у *polis*-у, пак, увек већ постоји расправа и слободно изношење различитих мишљења тј. основ за разумевања *polis*-а је управо *dia-logos* који чини темељ *политичке заједнице*. Штавише, *a propos* специфичне релације политике и етике узорити пример управо је античка релација између *слободе и одговорности* која се најпре реализује као одговорност према себи у неговању *врлине која се афирмише у polis*-у. Или, још прецизније, управо са *реализацијом arete* отварају се хоризонти на којима се појављује *права демократија као политика слободе* – што је *друга релевантна тачка* њеног појма.

У том светлу, *трећа тачка* промишљања праве демократије реферира, *ergo*, на интерперсоналност тј. *интерсубјективност* која се успоставља кроз релевантне обрасце породице, заједнице, народа, верских норми и обичаја, као и специфичних култура – и као таква појављује се као конститутивни елемент *субјективитета и суверенитета*. Јер, наиме, управо цео спектар назначених интерсубјективних релација испоставља, у исти мах, и *telos* и особеност тј. и незаменљивост и непоновљивост на основу којих се успоставља јединствено искуство истинске аутономије. Из овога, пак, даље следи *четврта тачка праве демократије* а то је *права демократија као самоодређење народа* како је то артикулисао још Маркс (Marx 2012). Или, другим речима, кроз артикулацију процеса који се супротстављају свему што ће Фуко касније именовати као бентамовски паноптикон контроле, надзирања и кажњавања тј.

наспрам *опште отуђености и државе као отуђене силе* појављује се повратак власти над сопственим животом и судбином у облику *самоуспостављања народа*. Штавише, из овога даље следи *пета тачка* тј. *разумевање праве демократије као једнакости* што Рансијер нпр. препознаје чак и као одлучујући елемент и заправо као својеврсни *hipokeitemon* из којег се даље разумевају сви остали аспекти (Ranciere 2021).

Исто тако, целокупна Рансијерова критика *лажне демократије* тј. привида демократије у времену масовне културе и структуралне неодрживости репрезентативне демократије *per se*, усмерена је не само на разобличавање свих начина на које је савремени либерализам уништио различите културе, политичке заједнице и самоостварење појединаца тако што је креирао *растућу неједнакост* – већ и на чињеницу како је целокупну материјалну и духовну пропаст могуће превазићи једино кроз *политику као једнакост*.

Тако се *политика једнакости* *via* *политика правде* испоставља као *права демократија која превазилази биополитику* тј. која увек већ претпоставља и циља на *једнакост и слободу* свих *citoyens* и *citoyennes* који партиципирају у политичкој заједници. Штавише, таква демократија заснована је на такорећи бескрајној отворености тј. на *бескочначним хоризонтима* (Levinas 1969) јер се супротставља свакој реализацији партикуларних интереса тј. усмерена је на *опште добро* и против тоталитаризма. Истовремено, она је усмерена и против сваке *власти експерата* (Ranciere 2021; Guehenno 1993; Denin 2019) која заправо увек показује управо *њен крај* јер се експерти постављају *наместо политички и демократски легитимисаних субјеката* тј. *појављују се као супституција политичке субјективности у неолиберализму*. Штавише, у том светлу, овде је најпре реч о свету у којем се грађанин као конститутивни елемент суверене политичке заједнице појављује као *вишак* једнако као и права демократија чији елемент једнакости делује структурално субверзивно.

Шесто, права демократија увек већ значи превазилажење *политика разлика* тј. *politeia* је *per definitionem* простор политике а истинска демократија је – како са правом примећује Хелер - „питање *homo politicus*-а а не рода, *града* а не лобија и *државе* а не друштва *као духовног животињског царства*” (Heller 1996, 3).² У

² Исто тако, Хелер аргументише како се различити феномени биополитике појављују као *симулација науке* тј. како су *теорије расе и политике рода*

том светлу, биополитика реализована кроз различите процесе политизације тела реферира на *предполитичко стање* тј. на *природно стање које је увек већ стање рата* док се, супротно томе, друштвеност у истинској демократији реализује кроз сфере *једнакости и dia-logos-a*. Јер, у предполитичком тј. природном стању заједница и друштво нити захтевају политичку праксу нити је чак допуштају док, обрнуто, *homo politicus* увек реферира на *опитност и највише нивое посредовања*.

У том светлу, политичка заједница слободе и једнакости - једнако као и држава која почива на власти народа – истовремено значи успостављање својеврсног *Sittlichkeit-a* тј. етичког живота који *превазилази биополитику као политику разлике која, ergo*, по појму увек већ води у *тоталитаризам*. Или, још прецизније, неопходно је кроз реалну тј. животну праксу али паралелно и на дискурзивном нивоу трансцендирати „обрнути платонизам” тј. „тежњу да се установи не-духовна суштина свих људских манифестација: ово може бити *економско, биолошко, сексуално, нагонско уопште и слично*” (Heller 1996, 5). Јер, наимае, управо на овај начин биополитика се појављује као *де-политизација друштвеног питања* тј. *timesis друштвености* док заправо изражава *тоталитарну политику моћи* која је практично увек обраћа *страстима*, и посебно различитим облицима *ressentiments*. Штавише, у мери у којој се питања пола, расе и слично појављују као питања која не само да форсирају савремени медији – као специфичан облик забаве тј. *entertainment-a* – већ као израз духа времена *per se* реч је управо о „*духовном животињском царству*” које је *узурпирало простор Sittlichkeit-a*. Јер, наимае, управо кроз такве облике укидања културе у неолиберализму кроз ширење тзв. „*масовне културе*” постепено се формира *и политика тоталитарног друштва* која кореспондира са политиком *тоталитарних држава*.

Тек из назначених увида тј. из разумевања савремених перверзија демократије у релацији спрам њеног истинског облика отварају се перспективе за артикулацију седме тачке тј. политике као праве демократије која *per definitionem* значи *делање у складу са врлином*.

„продукти масовног друштва” те како се нпр. пораст тзв. „*студија рода*” у САД везује управо са „моћним лобијима”, баш као и „промоције културних различитости” јер чињеница да се појављују на универзитетима треба да значи да су се „*научно легитимисале*...а ако је нешто научно онда то свакако мора бити *и истинито*” (Heller 1996, 9).

Ово делање се, пак, појављује као преузимање иницијативе тј. као *перманентно креирање нечег новог у складу са опитим добром* те се тако, арентовски говорећи, у *сферу појаве и видљивости нешто ново и другачије доноси у свет* (Кољевић 2009). Штавише, у том светлу, *права демократија ео ipso имплицира процес стваралаштва, у најширем смислу, и непрестано отварање хоризонта „нових почетака“ али тако да је реч о добру свих тј. заједнице као и различитих облика интерперсоналности.*

На крају али никако и најмање важно – истинска демократија појављује се као *политика истине* – и то упркос чињеници да постоје, баш као и случају Хесиодових муза, *и знање и моћ и да се лаже и да се каже истина* (Hesiod 2009). *Ergo*, права демократија представља *избор истине* и управо као таква тј. као *демократија истине* она се испоставља као *пут за превазилажење целокупног обрасца биополитике као неолиберализма* како га је описао Фуко тј. *политике моћи* и дискурса моћи у којем се *истина фалсификује* баш као то случај са нпр. *политикама расе или рода*. Штавише, треба имати у виду како је *права демократија управо као политика истине јавна ствар par excellence* јер у јавном дискурсу свако може учествовати и свако може дати свој допринос. И још релевантније – управо кроз такве облике јавности у исти мах се реализују и *демократски суверенитет и суверена демократија.*

ПРАВА ДЕМОКРАТИЈА КАО „СВЕТ ЖИВОТА”

У мери у којој је претходна анализа имала за циљ да артикулише формалне тј. *структуралне особености праве демократије* тј. њен *sine qua non* као *систематског одговора на биополитику и њене различите феномене*, остало је да се, пак, са друге стране, ближе упуту на *садржај садржајне демократије* која почива с ону страну процедурализма. У том светлу, почетна нит водиља је запажање Хелер како „сама *политизација друштвеног питања*” није довољна да спасе земљу од доминације биополитике. Други кључни фактори, као *неговање историје, висока култура, индивидуално мишљење*, такође припадају *условима за спасење* (Heller 1996, 13).

Тако можемо рећи да се *права демократија* - као „садржинска демократија” која се супротставља „формалној демократији” – управо као *самоодређење народа без којег нема праве државе* најпре појављује у облику „*света живота*”. Или, још прецизније, Хусерлов

појам *Lebenswelt-a* (Husserl 1970) а посебно његова „рестаурација” какву нпр. налазимо у Хандкеовом делу (Handke 2020) у којем се „*свет живота*” обнавља у релевантном савременом контексту испостављају се као духовни оријентира политичке онтологије *per se*. Јер, наиме, пример рецепције Хусерла као што је то Хандкеова управо демонстрира како се може и треба мислити *народни живот као демократски живот са свим његовим особеностима* тј. какво је вишеслојно преплитање *демократије и културе*. У том светлу, постаје бескрајно транспарентније и у политичком и у друштвеном смислу због чега *различити народи историјски развијају различите облике демократија које су специфичне за њих* тј. њихову посебну културу јер, наиме, у исти мах произилазе *и из различитих облика самоодређења пошто је реч о особеностима*. Следеће – имајући у виду управо *структурално егалитарни карактер праве демократије* – следи како нико нема право да сопствени облик истинске демократије намеће другима тј. како *не постоји супериорни, ексклузивни или „изузетни” тип демократије нити се било који модел може „извозити”* или инпутирати другима. Штавише, овако нешто не полаже чак ни тест елементарне одрживости (*sustainability*) јер се појављује као *неприродно* тј. као потенцијално опозитно спрам *једног посебног Lebenswelt-a*. Или, још прецизније, „*свет живота*” се појављује управо као *Sittlichkeit специфичног народа* те, у том светлу, као оно што је појединачној заједници природжено, на чему се темељи и што *успоставља њен политичко-нормативни основ*. Јер, духовност и култура једног народа, његова *историјска особитост* и незаменљивост на бази које се *успоставља као народ* конститутише се кроз „*свет живота*”, тај *непоновљиви облик који чини „садржај” праве демократије*. Штавише, на овај начин права демократија испуњава све претходно образложене формалне услове и појављује се као *слика једнакости и партиципације свих управо у мери у којој је израз народног живота*. Паралелно, пак, као *Lebenswelt* кроз који историјски живи једна заједница, права демократија је и услов индивидуалног самоостварења тј. „*вертикално-хоризонталне*” *самореализације појединца који ствара „нове почетке”*. Тако се *wahre Demokratie* као *Lebenswelt* испоставља као *референтан одговор на биополитику као неолиберализам* тј. на различите облике либералног глобализма у теорији и пракси. Јер, наиме, политика праве демократије је *патриотска политика par excellence* али *и бескрајно више од тога* тј. *она репрезентује целокупну историју, културу и*

духовност једног народа те је тако *elan vital* који се појављује као специфична филозофија егзистенције.

Штавише, у овом светлу постаје транспарентније како се, *ergo*, кроз процес успостављања и функционисања праве демократије као „света живота” у исти мах појављују и *револуционарни моменат* и *владавина права* тј. и „устанак” и „поредак” те како оба произилазе из *raidea*-е, односно, образовања човека који је, као такав, *citoyen*. Супротстављајући се сваком облику *елитизма* *via expertizma* права демократија као „свет живота” гради *народни суверенитет* једнако као и *политички субјективитет* и тако се, истовремено, рађа и као темељ *новог хуманизма*. Јер, наиме, изаћи из оквира савремене биополитике у релевантном смислу значи издићи се изнад *трансхуманизма* тј. вратити се основним институционалним облицима реализације човека кроз породицу, заједницу, народ тј. кроз *нормативни оквир који чини основ цивилизације и свих појединачних култура у мери у којој учествују у опитности цивилизације*. Или, још прецизније, *савремени феномени биополитике као и неолиберизам у целини* – значили су *дехуманизацију* кроз дивергентне форме а која је као *де-историзација* управо смерала на *де(кон)струкцију „света живота”*. У XXI веку, пак, *поновна реконструкција политике једнакости и слободе* – а против сваког облика хегемонизма у политици, друштву, економији и култури – пре свега, значи *обнову Lebenswelt-a* почевши од *које индивидуални и колективни обрасци егзистенције опет задобијају смисао*.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Arendt, Hannah. 2017. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Anchor Press.
- Agamben, Giorgio. 2021. *Where Are We Now*. Maryland: Rowman & Littlefield Publishers.
- Badiou, Alain. 2006. *Polemics*. New York: Verso.
- Badiou, Alain. 2012. *The Rebirth of History: Times of Riots and Uprisings*. New York: Verso.
- Bernstein, Richard. 2006. *The Abuse of Evil*. New York: Polity Press.
- Denin, Patrik. 2019. *Zašto liberalizam propada*. Beograd: Albatros Plus.
- Derrida, Jacques. 2006. *Spectres of Marx*. London: Routledge.

- Foucault, Michel. 2010. *The Birth of Biopolitics*. London: Palgrave Macmillan.
- Guehenno, Jean-Marie. 1993. *La fin de la democratie*. Paris: Flammarion.
- Habermas, Jurgen. 2015. *Between Facts and Norms*. New York: Polity Press.
- Handke, Peter. 2020. Zimsko putovanje do reka Dunava, Save, Morave i Drine ili Pravda za Srbiju. Beograd: Večernje novosti.
- Heller, Agnes. 1996. Puntsher Riekmann, Sonja, eds. *Biopolitics. The Politics of the Body, Race and Nature*. Vienna: European Centre.
- Hesiod. 2009. *Theogony and Works and Days*. Oxford: Oxford University Press.
- Husserl, Edmund. 1970. *The Crisis Of European Sciences and Transcendental Phenomenology*. Evanston: Northwestern University Press.
- Kagan, Robert. 2009. *The Return of History and The End of Dreams*. New York: Vintage.
- Koljević, Bogdana. 2009 „Smisao političkog i novi počeci kod Hane Arent.” *Srpska politička misao* (2): 263–276.
- Levinas, Emmanuel. 1969. *Totality and Infinity*. Ann Arbor: XanEdu Publishing.
- Laughland, John. 2008. *A History of Political Trials*. Peter Lang: Oxford.
- Marcuse, Herbert. 2012. *One Dimensional Man*. Boston: Beacon Press.
- Marx, Karl. 2012. *Werke Band 40*. Berlin: Dietz Verlag.
- Mouffe, Chantal. 2009. *The Democratic Paradox*. New York: Verso.
- Ranciere, Jacques. 2021. *On the Shores of Politics*. New York: Verso.
- Rawls, John. 2005. *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Žižek, Slavoj. 2022. “Heroes Of The Apocalypse.” *Project Syndicate*. Last access December 26, 2022. <https://www.project-syndicate.org/onpoint/european-response-to-ukraine-war-test-for-climate-other-crises-by-slavoj-zizek-2022-05>.

Bogdana Koljević Griffith**Institute for Political Studies, Belgrade***AFTER BIOPOLITICS – TRUE DEMOCRACY AS 21ST
CENTURY “LIFEWORLD”****Resume**

In this article the author, firstly, considers different aspects of contemporary neoliberalism as biopolitics, especially reflecting the issue of cryptodemocracy in the end of 20th as well as in the first decades of 21st century. Or, more precisely, beginning from Foucault's articulation of biopolitics as both regulation and control of population, the issue of multiple forms of “liberal democracy” in neoliberalism and poststructuralism is critically addressed. In this light, divergent forms of “liberal democracy” as procedural i.e., formal democracy which appears as the primary condition of possibility for biopolitical neototalitarianism are analyzed. This neototalitarianism of the West i.e., of Pax Americana, which simultaneously includes the project of the EU, is primarily manifested through numerous contemporary phenomena of biopolitics – from “humanitarian interventionism” to “wars against terrorism” and measures taken against COVID 19. The common ground for all phenomena is traced back to the “friend-enemy” distinction, as well as to politization of the body as the conditions which enabled de(con)struction of both homo politicus and democracy. It is emphasized that the structural binary opposition is one between East and West and that, moreover, biopolitical neototalitarianism targets precisely the otherness of the East which it perceives as unbearable. In the second part of the article, it is argued that reaffirmation of polis requires a theory and practice of “true democracy” – as “democracy of content” – which is conceptually different from any form of “formal democracy”. Furthermore, true democracy is, first and foremost, articulated as politics of the local i.e., as both politics of place and politics of time. Therefore, in opposition to “neoliberal presentism” and “the end of history” a return to democracy

* E-mail address: bogdana.koljevic@ips.ac.rs.

* Овај рад је примљен 02. јануара 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 28. фебруара 2023. године.

falls in one with rebirth of history. Transcendence of time and immanence of space constitute the framework for comprehending knowledge as remembrance which, in the next step, enables the foundation of a new paideia for the 21st century. Or, in other words, special relevance of education for true democracy - as well as for the structural relation between the political and the normative element – is emphasized. In such a way, the author at the same time reflects upon the necessity of culture for true democracy and formation of the polis because culture – which always comes in plural – is the sine qua non not only for politics and ethics but for the possibility of civilization. The potential for realization of political subjectivity and sovereignty is then presented in the form of true democracy as self-determination of the people. In conclusion, this process is also marked by forming of specific Sittlichkeit i.e., “democracy of content” is manifested through multiplicity of forms of “lifeworld” which come forth from history, tradition, and high culture. In such a way, the life of the people as democratic life par excellence, with all its particularities, opens the space for horizons of new humanism in the 21st century that is also constituted as the final foundation for restoration of homo politicus.

Keywords: neoliberalism, biopolitics, political subjectivity, sovereignty, true democracy, people, lifeworld, humanism

УДК 616.98::323(497.11)
616.98::343.9.02(497.11)
DOI 10.5937/spm79-43080
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 1/2023.
Vol. 79
стр. 81-100

Марија Ђорић*

Институт за политичке студије, Београд

Илија Животић**

Факултет за инжењерски менаџмент ФИМ, Београд

УТИЦАЈ ПАНДЕМИЈЕ COVID-19 НА НАСИЛНИ ЕКСТРЕМИЗАМ И ОРГАНИЗОВАНИ КРИМИНАЛ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Сажетак

У раду се истражује како је пандемија COVID-19 утицала на насилни екстремизам и организовани криминал у Републици Србији. Основни циљ је идентификовање постојећих облика насилног екстремизма и организованог криминала у Србији, а потом објашњење како је пандемија COVID-19 утицала на њихов развој у односу на период пре пандемије. Временски оквир истраживања је обухватио период од почетка пандемије 2020. када су се грађани сусрели са феноменом *локдауна*, па све до средине 2021. године. Аутори су користили методе анализе садржаја јавно доступних докумената (информација од јавног значаја), стратегија, међународних и домаћих докумената као и квантитативне методе истраживања, ослањајући се преваходно, на анкетање јавног мњења. Закључак је да је пандемија COVID-19 имала значајан утицај на промену деловања насилног екстремизма и организованог криминала, чиме је потврђена почетно постављена хипотеза аутора, да су у питању „жилави феномени” који се веома брзо и лако прилагоде новонасталим друштвеним кризама.

* Имејл-адреса: mara.djoric@yahoo.com.

** Имејл-адреса: ilijazivotic@gmail.com.

Кључне речи: насилни екстремизам, екстремизам, тероризам, COVID-19, организовани криминал, пандемија, Србија

УВОД

У нашој земљи је први случај COVID-19 регистрован 6. марта 2020. године, да би већ 11. марта Светска здравствена организација (СЗО) прогласила пандемију. Пандемија изазвана вирусом COVID-19 је не само здравствени проблем, већ оставља последице и на све остале сегменте друштва, укључујући и безбедност. Имајући у виду да је пандемија глобални проблем, логично је било очекивати да ће се њене последице прелити и на националне државе. Како су насилни екстремизам и организовани криминал веома истакнути фактори дестабилизације Западног Балкана, па самим тим и Србије, од суштинског је значаја анализирати на који начин се Република Србија супротстављала овој врсти проблема током почетног (уједно и најинтензивнијег и најнеизвеснијег) периода пандемије (О улози државе у супротстављању екстремизму и организованом криминалу видети: Gaćinović 2020).

Организовани криминал се перципира као главна препрека у развоју региона Западног Балкана, што је потврђено у извештају аустријског посланика Лукаса Мандла (*Lukas Mandl*) 2021. године. Организовани криминал уништава поверење између грађана и институција, те представља велику препреку у учвршћивању демократије и економском просперитету, чиме Србија и цео регион постају рањиви (European Parliament 2021). Колико је ово питање важно, види се по томе што је ЕУ преко претприступних фондова ИПА издвојила око 64 милиона евра за пројекте који се односе на борбу против организованог криминала на Западном Балкану (Euroactiv 2021).

Србија је земља која се, поред организованог криминала, неколико деценија суочава са различитим формама насилног екстремизма, међу којима је свакако најизраженији био етносепаратистички екстремизам и тероризам у виду деловања тзв. „ОВК”¹ и „ОВПМБ”². Осим ове врсте екстремизма, у Србији је присутан и

¹ Терористичка организација „Ослободилачка војска Косова”.

² Терористичка организација „Ослободилачка војска Прешева, Медвеђе и Бујановца”.

религијски фундиран екстремизам, који је доживео своју кулминацију успоном терористичке групе „Исламска држава” на глобалном нивоу.³ Екстремно десничарски екстремизам је већ неколико деценија присутан на подручју бивших југословенских република, као последица грађанских ратова, да би у последње време био инспирисан мигрантском кризом. Као одговор на јачање екстремне деснице, можемо приметити раст екстремне левице, што се свеукупно гледано може оквалификовати кроз феномен „реципроцитета екстремизма и радикализације” (Valery 2019).

У првим месецима пандемије се може приметити чак и смањено деловање екстремиста, карактеристично не само за Србију, већ и за земље ЕУ, о чему експлицитно сведочи извештај ТЕ-САТ, а што се може објаснити увођењем државних мера које су настале услед појаве коронавируса (Europol 2021). Упркос мањем броју виолентних напада, код екстремиста се током почетног периода пандемије приметило додатно умрежавање уз помоћ онлајн платформи, праћено интензивном радикализацијом на интернету. Поред религијског екстремизма (Више о религијском екстремизму видети: Šaranović i Subotić 2014) оличеног пре свега, у деловању ИСИС-а и Ал Каиде, примећена је изразита активност екстремних десничара. Колико насилни екстремизам кореспондира са Србијом и нашим регионом, види се по томе што је последњих неколико година Западни Балкан неизоставни сегмент у годишњим извештајима Европола (ТЕ-САТ). Управо, последња анализа европолових стручњака указује на то да је повратак страних терористичких бораца (FTF – *Foreign Terrorist Fighter*) један од највећих безбедносних проблема за државу. Опасност од радикализације тзв. „осетљивих група”⁴ (као што су необразовани, млади, мањинске групе и сл.) повратком терориста са сиријског и ирачког ратишта, може имати далекосежне последице по Србију и регион.

Полazeћи од почетно постављене хипотезе да су организовани криминал и насилни екстремизам основане безбедносне претње по

³ Са територије Србије је забележен одлазак 49 грађана на територију Сирије и Ирака, са циљем придруживања некој од исламистичких терористичких организација, попут „Исламске државе”, „Ал нусра фронта”.

⁴ Показало се да су међу држављанима Србије који су се прикључили некој од терористичких група на простору Ирака и Сирије били Бошњаци, Роми, Ашкалије али и поједини Срби православне вероисповести који су конвертирале у радикални ислам.

Републику Србију, аутори су фокус свог истраживања ставили на пандемију COVID-19. Примарни циљ истраживања је идентификовање постојећих облика насилног екстремизма и организованог криминала у Србији, а потом објашњење како је пандемија COVID-19 утицала на њихово постојање. Временски оквир истраживања је оријентисан на први (уједно најинтензивнији) период пандемије који је обухватао део 2020. и 2021. године. Током процеса истраживања коришћене су основне методе истраживања, попут анализе садржаја информација од јавног значаја, јавно доступних докумената (државни стратешки документи, међународни документи и извештаји – Европски парламент, Европол и сл.). Осим наведених, аутори су користили и квантитативне методе истраживања које су првенствено засноване на релевантним истраживањима ставова грађана (секундарни извор сазнања) путем анкетирања.

УТИЦАЈ ПАНДЕМИЈЕ НА НАСИЛНИ ЕКСТРЕМИЗАМ У СРБИЈИ

Насилни екстремизам је феномен који заслужује велику пажњу како стручних, тако и академских анализа, имајући у виду да представља увертуру за тероризам. Како нема тероризма без екстремизма, од суштинског је значаја препознати прве симптоме насилног екстремизма.⁵ Иако га је лако препознати на основу виолентности, насилни екстремизам је тешко инкриминисати због његове варијабилности, аморфности и различите перцепције на међународном нивоу. Екстремизам се може одредити као „понашање или мишљење на граници дозвољеног, са тенденцијом да се та граница пређе, а што је у супротности са правним, обичајним и културолошким нормама једног друштва” (Ђорић 2021).

Већ дужи низ година на срећу (или на жалост) Република Србија се суочава са насилним екстремизмом, што је чини искусном у РСВЕ.⁶ Појава етносепаратистичких терориста у јужној српској покрајини Косово и Метохија, а касније и на територији јужног дела централне Србије (Бујановац, Прешево и Медвеђа), показала је да се насилни екстремизам може лако прелити и на суседне државе

⁵ Тиме спречавамо његов даљи развој ка тероризму.

⁶ Prevention and Countering of Violent Extremism (Превенција и борба против насилног екстремизма).

(нпр. појава АНА⁷ у Северној Македонији). Осим ове врсте насилног екстремизма, која је била актуелна у прошлости, Србија се сучава и са другим формама екстремизма у савременом добу. Један од најпроминентнијих је свакако, десничарски екстремизам који је свој виолентни потенцијал црпео захваљујући грађанским ратовима 90-их, када су били доминантни националистички сентименти. У истраживању „Потенцијални генератори десничарског екстремизма у доба пандемије COVID-19”, које је у Србији спроведено непосредно по завршетку *локдауна*, дошло се до врло интересантних закључака (Клаџар and Ђогић 2021). Наиме, аутори су утврдили да поред старих генератора (какво је постконфликтно наслеђе), имамо и два нова круцијална генератора екстремне деснице – пандемију COVID-19 и мигрантску кризу. Сва фундаментална питања на којима су екстремни десничари градили своју идеологију (попут Косова и Метохије, дихотомије пријатељ-непријатељ) су током пандемије гурнута по страни, да би се актуелизовали проблеми који се тичу „најезде миграната”, теорија завера, вакцинације, 5Г мреже и паничног страха за опстанак нације. Решење ових проблема је постало *conditio sine qua non* савремене екстремне деснице. Може се закључити да је страх заједничка нит која повезује све наведене индистинкције којима су се бавили екстремни десничари током пандемије, посебно на почетку, када смо сви били ускраћени за многе информације, имајући у виду да је појава коронавируса било нешто ново и непознато.

Анкета⁸ спроведена на узорку од 604 пунолетних грађана показује да је сваки девети испитаник одговорио да је пандемија оставила велике последице по стање демократије у Србији, док 23% анкетираних сматра да су те последице на осредњем нивоу.⁹ Трећина људи каже да пандемија уопште није утицала на демократију, док четвртина одговара са „не нарочито”.¹⁰ Ово питање је веома битно јер је познато да екстремизам „цвета” у условима друштвенополитичких криза јер даје једноставне одговоре на тешка питања (Avis 2020). Проблем је у томе што су углавном ти одговори праћени насиљем као методом деловањем, чиме се отварају врата за разне

⁷ Терористичка организација „Албанска национална армија”.

⁸ Ибид. Анкета је спроведена у периоду од 10. до 25. октобра 2020. године у време интензивног деловања корона вируса и након завршетка *lock down*-а.

⁹ Ибид.

¹⁰ Ибид.

врсте екстремизама. Пандемија COVID-19 је у конкретном случају највише погодовала развоју екстремне деснице из идеолошких разлога. Наиме, десничарски екстремизам је познат по вигилантизму, односно према пренаглашеном заштитничком односу групе којој се припада, па када овој пандемији придодемо и мигрантску кризу, отуда велика нетрпељивост према мигрантима¹¹ који су се од стране екстремиста десничарске идеолошке провенијенције сматрали главним непријатељима током пандемије. Тај анимозитет се могао видети првенствено захваљујући порталима и друштвеним мрежама на којима је преовладавао наратив да ће „мигранти населити Србију” и „одузети радна места нашим људима”. Један од запажених инцидената током првих месеци пандемије десио се у Обреновцу, када је припадник десничарске групе „Левијатан”, напао мигрантски камп. Поред овог инцидента може се навести и протест испред аутобуске станице у Београду под називом „Очистимо парк код Економског факултета”, који је такође био антиимигрантског карактера, јер је представљао алузију на мигранте који су се кретали у том делу града. Забележено је и појачано деловање тзв. *Народних патрола*, које су наводно „контролисале” кретање миграната ван кампова, претећи им уколико се не буду понашали „по правилима”. Као једна од лажних вести које су припадници ових патрола користили за ширење ксенофобије према мигрантима, било је и исцртавање симбола по граду, на основу којих су мигранти показивали да ће наводно „поробити” хришћане. Заправо је реч о „оку Хоруса”, које су мигранти исцртавали као симбол среће (не покорвања хришћана), а што је у ствари, упрошћена верзија египатског хијероглифа *wadjet*.¹²

Страх грађана од надоласећих миграната је током пандемије сигурно био интензивирао и деловањем десничара на друштвеним мрежама, о чему сведоче фејсбук групе попут „Стоп насељавању мигрантима”¹³ и „Мигранти СТОП”¹⁴ које су имале и по неколико стотина хиљада пратилаца. Значајно је видети став грађана према мигрантима, од којих је највећи проценат груписан ка средини, што указује на једну врсту равнодушности, што чини 44% испитаних

¹¹ Овде је реч првенствено о мигрантима арапског и исламског порекла који долазе са простора Блиског истока и севера Африке.

¹² Видети више о томе: Youtube kanal - Srbin.info 2022.

¹³ Видети: Facebook grupa – ZA slobodu 2022.

¹⁴ Видети: Facebook grupa – Migranti STOP 2022.

грађана. Са друге стране, значајан број грађана је са негативним односом (37%) у односу на грађане који имају позитиван однос према мигрантима, а којих је 14% (Клаџар and Ђорић 2021). Око 2/5 анкетираних сматра да су мигранти донели проблеме у држави али да ниједног момента нису угрозили њен опстанак и њене вредности (Клаџар and Ђорић 2021).

Осим анимозитета према мигрантима, екстремни десничари су током пандемије показали отпор према различитим мишљењима, што се могло видети приликом напада на изложбу стрипова „Ново доба” у Земуну. Још једна интересантна појава се могла регистровати током пандемије која кореспондира са екстремном десницом, а то је међународно умрежавање домаћих екстремиста кроз „музику беле моћи” (WPM - *White Power Music*). Регрутација (и уједно идеологизација) омладине захваљујући овом музичком правцу је позната већ дужи низ година на интернационалном нивоу. Тим поводом су екстремисти покушали да организују у Београду концерт неонацистичких бендова 10. октобра 2020. године, који је забрањен одлуком МУП-а.¹⁵ Покушај организовања још једног сличног неонацистичког концерта 12. марта 2022. године у Београду, на коме би наступала музичарка Евигер Штурм (*Ewiger Sturm*) из Швајцарске, није родио плодом, захваљујући забрани државних органа.

Поред спорадичних догађаја који су наведени у контексту екстремизма у време пандемије, треба поменути да су протести испред Народне скупштине у Београду током јула месеца 2020. године. синтетисали најразличитије форме екстремистичког понашања. Повод за протесте био је предлог строжих „ковид-мера” које је власт планирала да донесе. Као одговор на овај предлог дошло је до масовног окупљања на коме су се поред обичних грађана појавиле групе хулигана са циљем радикализације протеста, што се може оквалификовати као – политизација хулиганизма (О политизацији хулиганизма видети: Ђорић 2012). Анализом група које су се нашле испред парламента, долази се до закључка да су протести били хибридног карактера јер су се на њима поред екстремних десничара, нашли и екстремни левичари. Њихова заједничка тачка спајања у идеолошком смислу речи био је – антиглобализам. Док је за десничаре глобализам неприхватљив због денационализације

¹⁵ У питању је концерт-меморијални скуп који је био посвећен Јану Стјуарту Доналдсону (*Ian Stuart Donaldson*), лидеру неонацистичке групе „Скрудрајвер” (*Skrewdriver*). Више о томе видети: N1 2021.

и десуверенизације, левичари највише замерају глобализму то што је експлоататорског карактера и што фаворизује богате на рачун сиромашних. Током пандемије се могло приметити амалгирање појединих сегмената екстремно левичарске и екстремно десничарске идеологије, као што о томе сведочи покрет „Левијатан” који под геслом заштите животињских права, провлачи ксенофобичне и антиимигрантске наративе. Тиме долазимо до закључка да су ови протести били хетерогеног карактера и да су представљали спајање најразличитијих интереса и идеологија, а да им је заједнички именитељ – незадовољство мотивисано различитим факторима.

Што се тиче религијски фундираног екстремизма, он се на почетку пандемије притајио, али само у реалном простору, док је на интернету била присутна интензивна пропаганда. Идеје о калифату, позивању на цихад и глорификација организација попут „Исламске државе” су се наставиле и у онлајн простору. Треба истаћи значајну улогу апликације Телеграм¹⁶, која је због свог енкриптованог карактера посебно интересантна цихадистичким групама. ИСИС-ови чланови глобалне интернет мреже (*munasireen*) користе Телеграм као део информационе инфраструктуре, управо због низа погодности као што су „хостовање садржаја, ширење публике, контрола брэнда, безбедна комуникација, одржавање заједнице, финансирање и прикупљање информација” (Clifford 2019).

Велика активност на интернету је приметна и код екстремних десничара у Србији, посебно када је реч о њиховој сарадњи са интернационалним покретима попут *Combat 18*, *Blood and Honour*, *Stormfront*. Поред тога што користе Телеграм за комуникацију, код екстремних десничара су веома популарни онлајн форуми 4chan, 8chan, 8kun, NeinChan итд. Најновија истраживања су показала да се током почетка пандемије број корисника на појединим платформама као што је 4chan значајно увећао на глобалном нивоу, и да има дупло већи број корисника и постова у односу на друге тзв. „екстремно десничарске мреже” (Baele, Brace and Coan 2021).

¹⁶ Ову апликацију користе не само ИСИС-ови чланови, већ и присталице екстремне деснице, као и многе друге екстремистичке групе.

УТИЦАЈ ПАНДЕМИЈЕ НА ОРГАНИЗОВАНИ КРИМИНАЛ У СРБИЈИ

До избијања пандемије у Србији је деловало 27 организованих криминалних група (ОКГ) са 190 чланова (Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije [MUP RS], 2021). За њих је било карактеристично да су у већини случајева средњег нивоа организованости (55,6%), док је најмањи проценат (18,5%) био ниског нивоа организованости уз средњи проценат од 25, 9% високо организованих. Просечна старост припадника била је 38 година, од којих је велика већина од чак 80% била у повратничком статусу (MUP RS, 2021).

Ако се узме у обзир ангажман служби безбедности у периоду од августа 2020. до августа 2021. године када је разбијено девет ОКГ, тада долазимо до бројке од 16 ОКГ које делују на територији Републике Србије, што је у односу на 2015. годину када је на територији Србије било више од 50 оваквих група, значајан помак (Vlada Republike Srbije 2021).

Упркос отежаним околностима за ОКГ насталим услед корона пандемије, британски стручњак из области безбедности Кит Дичам (*Kitt Ditcham*), упозорава да се ОКГ неће зауставити, већ да ће се прилагодити новонасталим околностима (Ditcham 2020). Ове промене ће бити карактеристичне како на глобалном нивоу, тако и у Републици Србији. Навешћемо неколико новонасталих околности генерисаних пандемијом COVID-19, које су закомпликовале деловање ОКГ у Србији током првих дана пандемије:

1. Отежан прелазак границе за физичка лица. Ово је била изузетно проблематична околност у првим месецима пандемије, када је највећи број држава увео строге мере тзв. закључавања¹⁷. Ове мере су негативно утицале на неке од активности ОКГ, као што је трговина људима, продаја фалсификованих докумената, илегални прелазак државне границе итд.

2. Смањен проток броја људи и возила на границама, што је давало полицији много већи простор за детаљнији преглед возила. Познато је да је Србија транзитна земља за трговце хероином из правца Турске и Бугарске али и кокаином из црногорских и грчких лука. Треба напоменути и то да велики број украдених возила

¹⁷ Тада се рецимо, у Мађарску могло ући само на 12 сати и то до 30 километара дубине територије; или у Аустрију искључиво са позивним писмом неке институције (уколико нисте њихов држављанин), уз обавезан негативан ПЦР тест.

из земаља западне Европе која заврше у Бугарској, најпре морају у транзиту да пређу преко територије Србије, док још нису пријављена осигурању у матичној држави.

3. Отежан међународни саобраћај свих врста. Обустављање камионског и железничког саобраћаја успорио је и закомпликовао пребацивање великих количина наркотика са свих страна. Уместо тога, у почетним недељама пандемије дилери су почели да пребацију мање количине наркотика преко тзв. *мула*.

4. Затварање ноћних клубова. У почетку су ноћни клубови били затворени, да би у следећој фази радили са ограниченим временом и капацитетом. На овај начин је у великој мери смањена продаја психоактивних супстанци, као што су кокаин, МДМА и остале синтетичке дроге, које су током пандемије у 2020. години претежно биле заплењене на граничном прелазу Хоргош, као и у Београду, Новом Саду, Крагујевцу и Бору. Све наведено може указивати да су ти градови током пандемије били центри ОКГ које су се бавиле дистрибуцијом синтетичких дрога на територији Србије (Globalna inicijativa protiv transnacionalnog kriminala [GI-TOC] 2021, 5). Иако се у првим данима затварања граница, које је Србија спровела за време ванредног стања, мислило да ће доћи до несташице хероина, то се није десило у већем обиму¹⁸. Оно што забрињава је да је тржиште у том периоду било снабдевано синтетичким дрогама које служе као замена за хероин (Ђорђевић и Dobovšek 2020, 817–820). Међутим, то ипак није довело до значајнијег поремећаја цена и квалитета на тржишту, што само говори да је у Србију пре почетка затварања вероватно унета већа количина наркотика (или да је била у близини Србије), те је коришћењем илегалних прелаза снабдевано тржиште у Србији.

5. Строжа контрола финансијског пословања због „пуњења буџета”. Овим мерама, које је држава увела због консолидације финансијских токова и наплате пореза након грејс периода, највише су погођене ОКГ које су се бавиле прањем новца.

Са друге стране, поједини италијански истраживачи су дошли до закључка да пандемија неће угрозити ОКГ на глобалном нивоу и да ће многи криминалци, захваљујући пандемији, поспешити своје пословање (Repubblica 2020). У том контексту, неке од новонасталих околности за ОКГ у време пандемије изазване вирусом корона, према појединим ауторима, представљају подстрек

¹⁸ Несташица је трајала свега неколико недеља.

за интензивирање криминалног деловања (Životić i Trajkovski 2020, 1003–1007). Навешћемо неке од њих:

1. Инвестирање „прљавог” новца у легалне токове, чиме се тај новац не само „пере”, већ се и увећава, користећи тежак положај појединих компанија. У овим случајевима припадници ОКГ су лако могли постати сувласници веома профитабилних компанија, нарочито оних чији су власници у периоду пре избијања пандемије били жртве зеленашења.

2. Поједине гране привреде су напосто „експлодирале” и тако постале мета ОКГ, које су биле спремне да у њих инвестирају (нпр. достава хране, онлајн трговина, онлајн коцка, производња и набавка медицинских средстава и опреме и сл.).

3. Пандемија је указала на потребу за већим бројем болница које треба реновирати, изградити и опремити. У свеопштој трци са временом, постоји могућност да су неки уговори склапани непосредном погодбом, дакле није се ишло на тендере. То је могло оставити простора ОКГ да преко компанија које контролишу добију уносне послове реновирања или изградње, успешно склањајући конкуренцију својим опробаним методама.

4. Производња и дистрибуција фалсификованих ПЦР тестова. Због ових кривичних дела тужилаштво за организовани криминал подигло је оптужнице против две ОКГ са укупно 12 чланова (Ђурђевић 2021).

5. Настале су нове ОКГ које су искористиле чињеницу да велики број грађана широм планете у ситуацији *локдауна* све више времена проводи за рачунаром, што је од њих створило лаке мете за интернет преваре. Једна од таквих изузетно опасних ОКГ, према подацима америчког Министарства правде, разбијена је на територији Србије, а своје жртве, углавном држављане САД у северном Тексасу је оштетила за 70 милиона долара (Ministarstvo pravde Sjedinjenih Američkih Država [MPSAD] 2021).

6. Масовна појава дечије порнографије на интернету. Нажалост, број педофила у Србији константно расте. Тренутно се у евиденцији осуђених педофила налази 416 особа што је повећање од преко 90 правоснажно осуђених од почетка пандемије (Рајић 2021). Оно што посебно забрињава је интернационализација дечије порнографије, што значи да се она дистрибуира не само корисницима у Србији, већ и у иностранству. Према подацима Фондације за посматрање интернета, до интензивирања дељења промискуитетних

садржаја дошло је услед енормно увећаног присуства деце на друштвеним мрежама без контроле одраслих, тако да су она најчешће несвесно (или пак заведена од предатора), ширила фотографије које су касније сексуални предатори делили на „чет руму“ у затвореним групама или преко *ДаркВеб*-а, који је остао главни „снабдевач“ са материјалом за педофиле (Internet Watch Foundation [IWF] 2021). Током првих девет месеци пандемије према подацима Националног центра за несталу и угрожену децу, дошло је до повећања од чак 102 процента у броју пријава о угрожавању деце путем интернета у односу на претходне четири године (Morse 2021).

Скок анксиозности и страха код грађана, према запажању Еуропола, учинио их је веома рањивим и подложним преварама приликом набавке одређених производа на црном тржишту, до чије несташнице је дошло услед пандемије (Europol 2021).

Услед нове и непознате ситуације, превиђени су поједини изазови, који су касније уочени, када је реч о борби против ОКГ. Пре свега, полиција је у првих 15 дана била презаузета контролом кретања грађана, поштовањем полицијског часа, контролом места пребивалишта лица која су добила меру изолације итд., те не чуди да је у прве две недеље борба против криминала била у другом плану. Приоритете су у првим недељама суочавања са „корона-кризом“ променили и оперативци из одељења за борбу против високотехнолошког криминала, којима је главни задатак био да открију особе које преко друштвених мрежа и вајбер група пласирају дезинформације са циљем ширења панике (Ђорђевић 2020). Треба узети у обзир и то да је дошло до масовног обољевања припадника безбедносног сектора, што је умногоме отежало борбу против организованог криминала.

ОДГОВОР ДРЖАВЕ НА ОРГАНИЗОВАНИ КРИМИНАЛ

На основу захтева за приступ информацијама од јавног значаја, аутори су од Тужилаштва за организовани криминал добили информацију да је у периоду од 01.03. 2020. до 01.08.2021. године ово тужилаштво поступало у 29 предмета којима је обухваћено 241 лице, што је изузетно велики број, ако се зна да је 2015. године у Србији било евидентирано 50 ОКГ а да их данас, такође према подацима МУП-а Србије, има 18. На основу овога, стиче се утисак

о максималној ангажованости припадника безбедносног сектора али и о интензивирању деловања ОКГ у првим данима пандемије.

Иако је већина грађана сматрала да ће отежани прелазак граница довести до смањења броја покушаја преношења опојних дрога и оружја преко истих, резултати показују другачију слику. Током 2019. године, пре избијања пандемије Управа царине је запленила 3306,76 грама кокаина, 49367,18 грама хероина, 270 таблета екстази и МДМА као и 32 комада различитог оружја. Исти овај орган за време пандемије од 01.03. 2020. до 01.08. 2021. године запленио је 5630,53 грама кокаина, што је за 60 процената више, 2063 грама хероина, што је пад на само 5 процената укупне заплене у 2019 години. У истом периоду заплењено је 1180 таблета екстази и МДМА, што је пет пута више него 2019 као и 36 комада оружја (Управа царина 148-34-650-03-32/4-2021).

Како је Србија транзитна земља на путу хероина од Турске према западној Европи, на основу драстично смањене заплене ове дроге, може се сматрати да је за транзит хероина одабрана нека друга маршрута или други начин кријумчарења.

Када се ради о кокаину, преко Србије се иначе, обавља мањи део транзита који стигне у луку Солун, тако да се заплењене количине могу посматрати као покушај ОКГ да што боље снабдеју, пре свега српско тржиште овом психоактивном супстанцом, што важи и за екстази и МДМА таблете, које су заплењене у већој количини него пре пандемије. Повећане заплењене количине могу се објаснити као последица непредвидивости ситуације (у смислу тзв. *локдауна* и затварања граница), па су нарко дилери желели да избегну потешкоће и прекид снабдевања који се десио у првим данима.

Да кријумчарење наркотика није стало за време пандемије COVID-19, говоре и подаци из Специјалне болнице за болести зависности у Београду. Истражујући однос пандемије и новонасталих пацијената у овој установи, аутори су дошли до података да су од 01.03. 2020. до 01.09. 2021. године на клиници регистрована 254 нова зависника од опојних дрога.¹⁹

¹⁹ Подаци добијени на основу Закона о информацијама од јавног значаја (Закон о слободном приступу информацијама од јавног значаја [ZSPIJZ] 2021).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Пандемија COVID-19 је имала несумњиво значајан утицај на насилни екстремизам и организовани криминал у Србији. Најпре, у контексту насилног екстремизма запажамо да је коронавирус утицао на интензивирање екстремно десничарских тенденција, што се може објаснити симплификовано, кроз – појаву страха. Полазећи од оне добро познате народне изреке да су „у страху очи велике”, можемо закључити да је ова пандемија породила разне врсте страхова, од којих је био најизраженији онај исконски, а то је – страх за живот. Ова врста страха је флукутирала од персоналног, па све до ширег нивоа, који се манифестовао кроз страх за опстанак нације. Поменуте теме и те како погодују екстремној десници, која себи даје за право да се самопроглашава за „чувара” етничитета и групе којој припада, те тај свој вигилантистички приступ манфестује кроз агресију према „непријатељу”. У овом случају, мигранти су перципитани као највећи непријатељи, који имају за циљ да „покре хришћински свет”, чему су погодовале многобројне лажне вести и тзв. „теорије завере”, које су биле веома популарне током првих дана пандемије. Тиме долазимо до закључка да се могу издвојити „стари” и „нови” генератори десничарског екстремизма у Србији. Док је постконфликтно наслеђе (ратови на простору бивше СФРЈ) дуго година утицало на јачање екстремне деснице (како у Србији, тако и у земљама региона), сада примећујемо два нова генератора.

1. Мигрантску кризу
2. Пандемију COVID-19

То не значи да је постконфликтно наслеђе изгубило свој виолентни потенцијал у подстрекивању екстремне деснице, већ указује да је фокус тренутно померен на неке друге феномене.

Што се тиче организованог криминала, он често кореспондира са екстремном десницом, посебно у контексту трговине наркотицима, сарадње са хулиганским групама и сл. У овом случају, анализирајући феномен организованог криминала у почетном периоду пандемије COVID-19, можемо констатовати да су се ОКГ веома брзо прилагодиле новонасталој ситуацији. То значи да је организовани криминал попут воде, која увек нађе свој пут (у овом случају до лукративних интереса). Можда су поједини сегменти организованог криминала усахнули у почетном периоду пандемије,

али су се зато отворила нека нова тржишта и нови потенцијали за реализацију „иновативних” криминалних активности.

Узимајући све у обзир, можемо констатовати да су насилни екстремизам и организовани криминал веома „жилави феномени” који одолевају различитим друштвенополитичким (па и здравственим изазовима, каква је пандемија), те стога захтевају свеобухватни напор релевантних институција и мултиресорну сарадњу, како би им се стало на пут.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Avis, William. 2020. *The COVID-19 pandemic and response on violent extremist recruitment and radicalization*. Brighton: Institute of Development Studies.
- Clifford, Bennet. 2019. *Encrypted Extremism: Inside the English-Speaking Islamic State Ecosystem on Telegram*. Washington: George Washington University.
- Ditcham, Keith. 2020. “How Covid-19 is changing the organized crime threat.” *Royal United Services Institute*. Last access: October 15, 2021. <https://rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/how-covid-19-changing-organised-crime-threat>.
- Ђорђевић, Саша, and Bojan Dobovšek. 2020. “Organised crime in Western Balkans Six at the onset of coronavirus.” *International Journal of Sociology and Social Policy* 40 (9/10): 807–820. doi: <https://doi.org/10.1108/IJSSP-06-2020-0229>.
- Ђорђевић, Саша. 2020. „Криминал на Западном Балкану у доба короне: прва запажања.” *Београдски Центар За Безбедносну Политику*. Последњи приступ: 20. децембар 2022. https://bezbednost.org/wp-content/uploads/2020/06/kriminal_na_zb_u_doba_korone.pdf.
- Ђорић, Марија. 2012. *Хулиганizam: насилje и sport*. Београд: Наука и друштво.
- Ђорић, Марија. 2021. *Екстремизам и нова реалност: свет у доба корона-вируса*. Београд: Институт за политичке студије.
- Ђурђевић, Мила. 2021. „Falsifikovani PCR testovi se šire Zapadnim Balkanom.” *Radio Slobodna Evropa*. Последњи приступ 10. октобар 2021. <https://www.slobodnaevropa.org/a/pcr-falsifikovani-testovi-zapadni-balkan-korona/31219375.html>.

- European Parliament. 2021. "Report on cooperation on the fight against organised crime in the Western Balkans (2021/2002 (INI)), Committee on Foreign Affairs, Rapporteur: Lukas Mandl." Last access: October 29, 2021. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2021-0298_EN.pdf.
- Europol. 2021. "European Union Terrorism Situation and Trend Report." *Publications Office of the European Union*. Last access December 15, 2021. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/f5b533c6-dade-11eb-895a-01aa75ed71a1/language-en>.
- Europol. 2021. "Pandemic profiteering: how criminals exploit Covid19 crisis." Last access: December 14, 2021. https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/pandemic_profiteering-how_criminals_exploit_the_covid-19_crisis.pdf.
- Gaćinović, Radoslav. 2020. „Osnovne funkcije države u procesu izgradnje funkcije bezbednosti“. *Politika nacionalne bezbednosti* 19 (2): 277–295. doi: <https://doi.org/10.22182/pnb.1922020.12>.
- Globalna inicijativa protiv trans nacionalnog kriminala GI-TOC. 2021. „Opservatorija za borbu protiv organizovanog kriminala u Jugoiistočnoj Evropi.“ *Bilten rizika*. https://globalinitiative.net/wp-content/uploads/2021/02/Western-Balkans-Bulletin-05_SR.pdf.
- Internet Watch Foundation. 2021. "Annual Report 2021." Poslednji pristup 10 januar 2022. <https://annualreport2021.iwf.org.uk/pdf/IWF-Annual-Report-2021.pdf>.
- Klačar, Bojan and Marija Đorić. 2021. *Potential Generators of Right-Wing Extremism in The Era of COVID-19 Pandemic* (white paper-preview). Sarajevo: IRI.
- Migranti STOP. 2022. *Facebook grupa*, 15.03.2022. <https://www.facebook.com/Migranti-STOP-102374564759512>.
- Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije. 2020. „Procena pretnje od teškog i organizovanog kriminala.“ Poslednji pristup: 19. decembar 2022. https://bezbednost.org/wp-content/uploads/2020/06/procena_pretnje_od_teskog_i_organizovanog_kriminal.pdf.
- Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije. 2021. „Strateška procena javne bezbednosti 2022–2025.“ Poslednji pristup: 09. decembar 2022. <http://www.mup.gov.rs/wps/wcm/connect/98632591-2b0d-4cba-9cd1-e7ff993705a6/Strateska+procena+javne+bezbednosti+MUP.pdf?MOD=AJPERES&CVID=nYH6yro>.

- Morse, Dan. 2021. "With children stuck at home during coronavirus shut-downs, online sexual predators can swoop in." *The Washington Post*. Last access: December 18, 2021. https://www.washingtonpost.com/local/public-safety/coronavirus-lockdown-child-exploitation/2021/02/04/90add6a6-462a-11eb-a277-49a6d1f9dff1_story.html.
- NI. 2020. „Bez okupljanja i koncerta neonacista u zgradi BIGZ-a u Beogradu.” 10. 10. 2020. <https://n1info.rs/vesti/a659390-bez-okupljanja-neonacista-u-zgradi-bigz-a-u-beogradu/>.
- Račić, Ljubinka. 2021. „Registar pedofila u Srbiji se munjevito puni: Trenutno 416, pre 2 godine manje od 100. Ovo su kazne.” *Telegraf*. Poslednji pristup: 19. april 2021. <https://www.telegraf.rs/vesti/hronika/3328988-registar-pedofila-u-srbiji-se-munjevito-puni-trenutno-416-pre-2-godine-manje-od-100-ovo-su-kazne>.
- Repubblica. 2020. "La mafia del virus dalladrogaallasanita la pandemia aiuta l economia." Last access: December 23, 2021. https://www.repubblica.it/cronaca/2020/03/23/news/la_mafia_del_virus_dalla_droga_alla_sanita_la_pandemia_aiuta_l_economia_criminale-252023708/.
- Šaranović, Jovanka, i Milovan Subotić. 2014. „Islamistički ekstremizam na Balkanu i vojni aspekti problema.” *Politika nacionalne bezbednosti* 7 (2): 109–135.
- Srbin.info. 2022. „Narodne patrolе otkrile? Evo što znači tajni simbol koji crtaju emigranti po Beogradu.” *YouTube kanal* 21.02.2022. <https://www.youtube.com/watch?v=Z6PNTfkaWqs>.
- Stephane J. Baele, Lewys Brace, and Travis G. Coan. 2021. "Variations on a Theme? Comparing 4chan, 8kun, and Other chans' Far-Right "/pol" Boards." *Perspectives on Terrorism* 15 (1): 67.
- The United States Attorney's Office-Northern District of Texas. 2021. "Serbian Man Extradited to U.S., Charged with \$70 Million Fraud in North Texas". *United States Department of Justice*. Last access: December, 18 2021. <https://www.justice.gov/usao-ndtx/pr/serbian-man-extradited-us-charged-70-million-fraud-north-texas>.
- Uprava Carine Republike Srbije [Carina]. Informacija na osnovu Zakona o informacijama od javnog značaja. 148-34-650-03-32/4-2021. Poslednii pristup: 30. novembar 2022. <https://www.carina.rs/pres/informacije-od-javnog-znacaja.html>.

- Valery, Pery. 2019. "Defining, Framing and Contextuallizing Extremism and Violent Extremism in Serbia." In *Extremism and Violent Extremism in Serbia: 21st-Century Manifestations of an Historical Challenge*, ed. Valery Perry, 20. Stuttgart: ibidem Press.
- Vlada Republike Srbije. 2021. „Razbijeno devet organizovanih kriminalnih grupa.” Poslednji pristup 25. Decembar 2021. <https://www.srbija.gov.rs/vest/520428/razbijeno-devet-organizovanih-kriminalnih-grupa.php>.
- ZA slobodu. 2022. *Facebook grupa*, 15.03.2022. <https://www.facebook.com/groups/512775282720731>.
- Zakon o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja [ZSPIJZ], „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 120/2004, 54/2007, 104/2009, 36/2010 i 105/2021.
- Životic, Ilija, i Daniela Trajkovski. 2020. "Adaptability of organized criminal groups to the situation caused by covid 19 pandemic." *International Journal* 43 (5): 1003–1007.
- Euractiv. 2021. „EP o borbi protiv organizovanog kriminala i korupcije na Zapadnom Balkanu.” Poslednji pristup 1. april 2022. <https://euractiv.rs/7-eu-i-zapadni-balkan/36-vesti/16890-ep-o-borbi-protiv-organizovanog-kriminala-i-korupcije-na-zapadnom-balkanu>.

Marija Đorić*

Institute for Political Studies, Belgrade

Ilija Životić**

School of Engineering Management FIM, Belgrade

IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON VIOLENT EXTREMISM AND ORGANIZED CRIME IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Resume

The subject of research is the impact of the COVID-19 pandemic on violent extremism and organized crime in the Republic of Serbia. The authors used the method of document content analysis and quantitative methods (surveys) for research purposes. The time of the research included the most intense period of the pandemic, and the authors investigated the situation in the Republic of Serbia from March 2020, when the virus was first registered, to mid-2021. The initial hypothesis in the research is that violent extremism and organized crime adapt very quickly to new social changes, which makes them resilient to many social crises.

Serbia has a long history of fighting ethno-separatist extremism (e.g. the KLA terrorist organization), but the COVID-19 pandemic has intensified the growth of other forms of extremism, such as religious, left-wing, while special attention is focused on right-wing extremism. Namely, the authors determined that in addition to the old generators (what is the post-conflict legacy), we also have two new crucial generators of the extreme right – the COVID-19 pandemic and the migrant crisis. All the fundamental issues on which the extreme right-wingers built their ideology (such as Kosovo and Metohija, the friend-enemy dichotomy) were pushed aside during the pandemic, in order to actualize the problems concerning the “infestation of migrants”, conspiracy theories,

* E-mail address: mara.djoric@yahoo.com.

** E-mail address: ilijazivotic@gmail.com.

* Овај рад је примљен 23. августа 2022. године, а прихваћен на састанку Редакције 28. фебруара 2023. године.

vaccinations, 5G networks and of panic fear for the survival of the nation. Organized crime also found a way to adapt to the pandemic, and some new areas appeared that criminals quickly prioritized, such as the trade-in of deficient medical equipment, falsification of PCR tests, etc. Drug trafficking was particularly intense, and the Customs Administration seized during the pandemic from 01.03.2020 to 01.08.2021 5630.53 grams of cocaine, which is 60 percent more than in 2019; 2063 grams of heroin, which is a drop to only 5 percent of the total seizure in 2019. In the same period, 1,180 tablets of ecstasy and MDMA were seized, which is five times more than in 2019, as well as 36 weapons. The conclusion is that the COVID-19 pandemic had a significant impact on the change in the functioning of violent extremism and organized crime, thus confirming the initial hypothesis of the author, that these are “tough phenomena” that adapt very quickly and easily to emerging social crises. which is down to just 5 percent of total seizures in 2019. In the same period, 1,180 tablets of ecstasy and MDMA were seized, which is five times more than in 2019, as well as 36 weapons. The conclusion is that the COVID-19 pandemic had a significant impact on the change in the functioning of violent extremism and organized crime, thus confirming the initial hypothesis of the author, that these are “tough phenomena” that adapt very quickly and easily to emerging social crises. which is down to just 5 percent of total seizures in 2019. In the same period, 1,180 tablets of ecstasy and MDMA were seized, which is five times more than in 2019, as well as 36 weapons.

The conclusion is that the COVID-19 pandemic had a significant impact on the change in the functioning of violent extremism and organized crime, thus confirming the initial hypothesis of the author, that these are “tough phenomena” that adapt very quickly and easily to emerging social crises.

Keywords: violent extremism, extremism, terrorism, COVID-19, pandemic, organized crime

*Срђан Т. Корач**

Институт за политичке студије, Београд

*Александра Булатовић***

Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд

УЛОГА ОРГАНИЗАЦИЈА ГРАЂАНСКОГ ДРУШТВА У КОНСТИТУИСАЊУ АНТИКОРУПЦИЈСКЕ ПОЛИТИКЕ У СРБИЈИ***

Сажетак

Рад истражује како су организације грађанског друштва у Србији, након политичких промена започетих 5. октобра 2000. године, одиграле суштинску улогу у артикулисању корупције као виталног јавног питања, подизању свести јавности и вршењу притиска на тадашње власти да уврсти ово питање у политички дневни ред. Наша анализа се фокусира на два нивоа активности организација грађанског друштва: 1) истраживачке напоре у циљу правилног разумевања феноменологије корупције као првог корака ка доброј концептуализацији различитих антикорупцијских мера, и 2) образовне иницијативе које имају за циљ преношење знања и добре праксе у погледу методологије и политике борбе против корупције из постиндустријских друштава и посткомунистичких земаља. Временски оквир наше анализе обухвата период од 5. октобра

* Имејл-адреса: srdjan.korac@ips.ac.rs.

** Имејл-адреса: aleksandra.bulatovic@instifdt.bg.ac.rs.

*** Рад је настао у оквиру планова научно-истраживачке делатности за 2022. годину Института за политичке студије у Београду и Института за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду, које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

2000. до децембра 2005. године, који видимо као почетну фазу ангажовања организација цивилног друштва у антикорупцијској политици у Србији, пре доношења прве националне антикорупцијске стратегије. Упркос широком спектру активности и скромним ресурсима, организације грађанског друштва су имале утицај на деловање власти, јавних институција и медија. Аутори закључују да су антикорупцијска достигнућа српских организација грађанског друштва у посматраном периоду била релативно ограничена хроничним дефицитом политичке, професионалне и моралне одговорности свих друштвених актера, а што је све посредно исход „системске грешке” у стратешком осмишљавању јавних политика у борби против корупције – непрепознавање одсуства партиципативне политичке културе.

Кључне речи: организације грађанског друштва, грађанско друштво, корупција, антикорупцијска политика, транзиција, демократија

ГРАЂАНСКО ДРУШТВО КАО ЗАСТУПНИК КОЛЕКТИВНИХ ИНТЕРЕСА

Савремени демократски поредак почива на институционализованом учешћу грађана у одлучивању о јавним пословима и од изабраних представника у органима власти очекује се да заступају интересе већине и да јој одговарају за осмишљавање и спровођење јавних политика и програма (Harison 2004, 250–274; Veri 2007, 346–358). Ограничене могућности за остварење интереса институционалним путем услед неделотворности јавних институција у модерним постиндустријским и транзиционим демократијама подстичу грађане на алтернативне начине утицаја, односно политички захтеви се артикулишу ван традиционалног институционалног оквира – у подручју грађанског друштва.

Појам грађанског друштва заправо означава подручје приватног у савременој демократски уређеној политичкој заједници, у којем се грађани слободно удружују ради остварења појединих колективних интереса, а производи тог удруживања потом делују аутономно у односу на државу и њене установе (Heјvud 2004, 21). Будући да се у социјалној пракси сфере грађанског друштва

и демократске државе узајамно прожимају услед тесних међусобних веза друштвених институција које утичу на наше животе, концепт грађанског друштва се користи да би се нагласило да је држава само одраз удружених воља грађана, те да су политичке институције у моралном и социјалном погледу од секундарне важности (Robertson 2004, 75–76). У теоријским расправама често се истиче да су иницијативе грађанског друштва значајне јер у себи носе изворе социјалног капитала и реципроцитета, без којих нема успешне демократије (Kenny 2007, 91–95). Грађани који деле заједничке вредности, ставове и интересе спонтано стварају мање или више формалне *ad hoc* групе како би издејствовали решење неког јавног питања или осигурали задовољење неке колективне потребе, а коју не пружају ни држава нити приватни сектор посредством тржишних механизма (LeRoux and Feeney 2015, 12). Када постоји критична маса заинтересованих грађана, а за остварење циља је неопходна дугорочна акција, иницијатива добија одређен степен унутрашње организације, конзистентан програм деловања и препознатљив идентитет у јавности. Тако постепено настаје нови облик учешћа грађана у животу демократски уређене политичке заједнице – организација грађанског друштва (или невладина организација).

Без улажења у сложену академску дебату о концептуализацији овог политичког феномена, у нашем раду користећемо синтетички појам организације грађанског друштва који обухвата следећа структурна обележја. Прво, организација грађанског друштва увек има аутохтоно и јасно дефинисану мисију окренуту остварењу циљева од добробити за целокупну политичку заједницу, а који су утемељени на заједничким вредностима и непрофитној природи предузетог колективног подухвата (LeRoux and Feeney 2015, 22–26). Друго, организација грађанског друштва има посредничку улогу којом повезује колективне интересе појединих сегмената друштва са институционализованим каналима политичке партиципације, чиме премошћује или надомешћује „затвореност” регуларних политичких процедура за отварање нових јавних питања или заступање интереса маргиналних друштвених слојева и група. Треће, организација грађанског друштва покушава да смањи јаз између партикуларних интереса и општег добра, између отуђеног појединца и заједнице у којој живи, те између тежње за остварењем појединачне слободе и солидарности са суграђанима (Kenny 2007, 94). Четврто, организација грађанског друштва нуди пут ка колективној еманципацији од

отуђености политичког живота у раном 21. веку, условљене партијским системом окошталим у „великим наративима” и тесном интересном повезаношћу политичких и корпоративних елита.

Улога грађанских иницијатива у надзору квалитета рада јавних институција има употребну вредност за нашу анализу деловања организација грађанског друштва у контексту покретања антикорупцијске политике у Србији, зато што посматрамо почетни период изградње демократских институција након политичких промена од октобра 2000. године (Harris 2006, 131–132). У средишту наше анализе је тип организација грађанског друштва усмерен преваходно на проучавање јавних политика (тзв. *think tanks* или *policy research institutes*). Реч је о организацијама грађанског друштва које окупљају стручњаке ради проучавања проблема у креирању и спровођењу јавних политика, производе стручне студије о томе, представљају их јавности, те на основу налаза састављају препоруке које потом дају на увид политичким одлучиоцима и заговарају њихову примену (Granados and Knoke 2005, 298–299). Такође, овај тип организација спроводи и образовне програме – у виду организације јавних догађаја (семинара, трибина, скупова) и издавачке делатности – ради јачања свести јавности о постојању неког друштвеног проблема који није у довољној мери препознат или није део званичне јавне политике. Успех у обављању надзорне функције преваходно зависи од расположивих људских и материјалних ресурса, стручних знања, вештина и способности да се стекне подршка друштвених актера и привуче пажња медија и јавности (Garton 2009, 59). Експертиза у уским деловима или појединим питањима јавних политика у споју са ефикасним радом условљеним малим бројем одлично координисаних активиста, даје организацијама грађанског друштва добру основу за надгледање поступања јавних службеника (Jun 2006, 217–218).

БУЋЕЊЕ ПОСТПЕТОКТОБАРСКЕ СРБИЈЕ: КРИВУДАВИ ПУТ КА АНТИКОРУПЦИЈСКОЈ ПОЛИТИЦИ

У моделима антикорупцијске борбе развијаним током последње деценије 20. века преовладало је становиште о виталној улози грађанског друштва у стратегијама сузбијања корупције (видети шире Riley 1998). Недавно сачињена Ротбергова студија (*Robert*

I. Rotberg) посвећена упоредној анализи борбе против корупције – једнако у постиндустријским друштвима и мање развијеним земљама – потврђује значај разноврсних невладиних актера у позитивним примерима обуздавања системских корупцијских пракси (Rotberg 2020). На међународноправном плану, значај контролне улоге организација грађанског друштва у контексту јачања интегритета јавне управе препознат је већ 2003. године Конвенцијом УН против корупције. Тако је чланом 13 прописана обавеза држава да предузимају мере за подстицање активног учешћа појединаца и група изван јавног сектора у спречавању и борби против корупције (UNCAC 2003). Студија Организације за економску сарадњу и развој (*Organization for Economic Cooperation and Development – OECD*) о учешћу организација грађанског друштва у антикорупцијским мерама у југоисточној Европи, објављена 2002. године, такође је нагласила виталну важност улоге овог сегмента друштва у ширем контексту демократизације и стабилизације региона, посебно под окриљем Антикорупцијске иницијативе Пакта за стабилност (*Stability Pact Anti-Corruption Initiative – SPAI*), покренуте 2000. године (OECD 2002, 3). Свеобухватни приступ конципиран и усаглашен у оквиру те иницијативе сврстао је развој активног грађанског друштва у пет стубова антикорупцијске политике (OECD 2002, 3).

Ангажман балканских невладиних организација у борби против корупције у јавном сектору заснивао се почетком 21. века на релативно високом степену поверења јавности. Посредан доказ поверења може се пронаћи у резултатима истраживања јавног мњења о нивоу корумпираности различитих професионалних група, спроведеног 2002. године у оквиру пројекта Иницијативе за правни развој југоисточне Европе (Dimov 2003, 285–288). Ипак, чини се да је антикорупцијска политика у друштвима југоисточне Европе убрзо упала у ћорсокак. Након првих неколико година током којих су биле спроведене кампање јачања свести јавности о штетности корупције као друштвеног феномена и пројеката усмерених на увршћивање корупције у политички дискурс и дневни ред јавних политика, резултати су били упитни.¹ Тисне и Смилов (*Martin Tisné, Daniel Smilov*) оценили су 2004. године да су грађани региона постали фрустрирани јер антикорупцијске кампање нису

¹ Интервју са проф. др Александром Фатићем, оснивачем и директором Центра за менаџмент (касније преименованог у Центар за безбедносне студије), вођен током фебруара 2022. године.

дале конкретне резултате у сузбијању злоупотреба у раду јавних институција, те да растући цинизам прети да угрози поверење у демократске институције и подршку спровођењу транзиционих реформи (Tisné and Smilov 2004, 14). Двојица аутора због тога наглашавају да организације грађанског друштва треба да наставе са антикорупцијским акцијама јер притисак грађанског друштва може да утиче на одлуке чак и корумпиране владе, те да је за успешно мотивисање грађанског активизма неопходно стручно знање о феноменологији корупције и њеним штетним учинцима на друштво и квалитет живота (Tisné and Smilov 2004, 17–21).

У Србији је текао транзициони процес сличним темпом, обележен бројним концептуалним недоследностима, практичним застојима и повременим прекидима, те одустајањем од појединих реформских мера, тј. услед уласка у „транзициони умор” (Begović i др. 2005). Након покретања свеобухватне али одоцнеле друштвене реформе, организације грађанског друштва прерасле су један од најзначајнијих стубова транзиције, посебно на плану преображаја односа јавних институција према грађанима. Феномен корупције, највећа препрека деловању јавних служби и ефикасном спровођењу реформског процеса, неизбежно је доспео у фокус грађанских иницијатива услед слабих резултата државних органа у откривању и процесуирању коруптивних кривичних дела извршених за време режима Слободана Милошевића. Почетни ентузијазам јавности у погледу брзине и дубине реформског захвата био је уздрман, јер су грађани гајили велика, а по појединим јавним питањима и неумерена очекивања од деловања релативно младих организација грађанског друштва, које су тек са октобарским политичким променама почеле да се појављују на хоризонту грађанског друштва.

Будући да је борба против корупције актуелна и након две деценије спровођења српске верзије „транзиције без краја”, наше истраживање је усредсређено на рашчлањавање пионирске улоге коју су организације грађанског друштва имале на покретање антикорупцијских иницијатива у Србији након петооктобарских промена. Такође, истраживање се односи и на учвршћивање антикорупцијске политике као једног од основних питања јавне дебате и мерила оцењивања укупног напретка транзиционе реформе и евроинтеграција (Pegić 2015). У средишту наше анализе налазе се две равни деловања невладиног сектора: 1) истраживачки подухвати усмерени на исправно разумевање феноменологије корупције као

претходног корака ка ваљаној концептуализацији широког опсега антикорупцијских мера, и 2) образовне иницијативе предузете ради трансфера знања и добре праксе у области антикорупцијске методологије и политике из постиндустријских и других посткомунистичких земаља. Одабир две наведене равни почива на нашој претпоставци да је виталан значај организација грађанског друштва за артикулисање корупције као јавног проблема и њено увршћивање на дневни ред политичке дебате, управо највише видљив у истраживању и образовању, будући да су они били нужни први кораци ка ваљаном осмишљавању антикорупцијске политике и стварању пратеће подршке јавности за њено усвајање и спровођење унутар оквира демократског процеса. У временском погледу, анализа обухвата раздобље од октобра 2000. до 2006. године, што ми видимо као почетну фазу ангажовања организација грађанског друштва у антикорупцијској политици у Србији. Определили смо се за наведени период јер је Народна скупштина Републике Србије у децембру 2005. године усвојила Националну стратегију за борбу против корупције, а потом 2006. године и Акциони план за њено спровођење, чиме су званично кровним документима и утврђени садржај антикорупцијске политике и конкретне обавезе државних органа (NSBPK 2005).

Истраживање феноменологије корупције

Упознавање појавне разноврсности и вишеслојности корупцијске праксе у конкретном социјалном контексту неопходан је корак у осмишљавању делотворне антикорупцијске политике на нивоу једне политичке заједнице и, шире гледано, читавог друштва. Организације грађанског друштва чувају и заступају јавне интересе у области антикорупцијске политике осмишљавањем и спровођењем емпиријских истраживања о томе где се нпр. налазе жаришне тачке корупције у јавном сектору, како изгледају корупцијски механизми у појединим областима јавних политика, те колика је фактичка и потенцијална штета по опште добро. Сврха истраживања феноменологије корупцијских пракси у једном друштву или јавном сектору је да подстакне ширу јавност на вршење притиска на државне органе да отклоне утврђене дисфункционалности. Због тога студије обично садрже конкретне препоруке које одлуке и активности влада треба да предузме како би спречила

или сузбила будуће морално погрешно поступање, те на тај начин поправила квалитет пружања јавних услуга.

Утолико је од самог почетка антикорупцијског ангажовања невладиног сектора у Србији истраживачка делатност представљала једно од приоритетних подручја првих грађанских иницијатива у овој области. Организације грађанског друштва које су настале крајем деведесетих година 20. века и непосредно након политичких промена од 2000. године, окупиле су угледне стручњаке из различитих научних дисциплина из области друштвених и хуманистичких наука, а који су поседовали и додатни квалитет грађанске храбрости потребне да се урони у проблематику чије постојање је у време режима Слободана Милошевића негирала званична власт. Уз то, на институционалном нивоу постојао је недостатак интереса у оквиру академске заједнице да истраживачки фокусира феномен корупције, не сматрајући то довољно актуелним друштвеним проблемом који је потребно систематично проучавати.² Тако су домаће организације грађанског друштва прво морале да надоместе одсуство воље присутно у највећем броју јавних научних и високообразовних институција и да преузму улогу својеврсних независних научноистраживачких установа. Због тога је учешће у планирању јавних политика увек било велики изазов и са неизвесним финалним исходом. Александар Фатић, који је био укључен у бројне антикорупцијске пројекте за које су организације грађанског друштва добијале подршку билатералних и мултилатералних донатора, сведочи да ниједан домаћи стручњак за борбу против корупције није био део државног тима задуженог за израду Националне стратегије за борбу против корупције. Одсуство стручњака у осмишљавању кривног документа за нормирање прописа и одређивање правца деловања институција у борби против корупције резултирало је у, према Фатићевој оцени, свођењу тадашњег језика формалних докумената и структура на „листу жеља”, а не у креирању оперативно употребљивих докумената, што је потом довело и до међусобне садржинске или временске неусклађености нормативе – на шта су организације цивилног друштва указивале, али без успеха. То је условило да, на пример, кључни посао који се односи на Националну стратегију за борбу против корупције, односно рад на дизајнирању, оснивању и динамизацији Агенције за борбу против корупције, који је тим документом предвиђен, није

² Интервју са проф. др Александром Фатићем.

био урађен истовремено са самим стратешким документом. То је довело до кашњења у почетку рада Агенције, иако је Акциони план за борбу против корупције усвојен већ наредне године.

Део антикорупцијских иницијатива спроведених у посматраном раздобљу био је првенствено усмерен на прикупљање емпијске грађе и проналажење одговора на теоријски и методолошки мање захтевна истраживачка питања. Спроведена истраживања су најчешће имала облик анкета о томе како грађани опајају корупцијске праксе у различитим областима друштвеног живота и како градирају различите сегменте јавног сектора, односно јавних политика, у погледу степена присуства корупције у деловању јавних функционера и службеника. Најзначајније истраживачке подухвате је предузела Транспарентност Србија, као домаћи огранак међународне невладине организације *Transparency International*, која је у периоду од 2000. до 2005. године спроводила истраживања о примени кључних антикорупцијских прописа и залагала се за доношење прве националне антикорупцијске стратегије. Ова организација је током 2003. године спровела два испитивања јавног мњења: једно о степену корумпираности носилаца јавних функција у Србији, а друго о сукобу јавног и приватног интереса (*Transparentnost Srbija 2003; Иницијативе и анализе 2003*). Циљ ових истраживања, која су поновљена 2005. године (*Transparentnost Srbija 2005*), био је и јачање свести јавности о одговорности оних који заступају јавни интерес и одлучују о дистрибуцији ресурса и демонстрација спровођења надзора грађанског друштва над радом институција уз препоруке како усмеравати њихов рад како би се даље унапређивао. Слично истраживање јавног мњења са циљем снимања затеченог стања и давања препорука властима, али са фокусом на проблематично поступање органа локалне самоуправе, спровео је 2003. године Центар за слободне изборе и демократију (ЦЕСИД) у виду анкете „Са ове и са оне стране шалтера: од шалтера ка добро уређеном простору за комуникацију грађана и општине” (*Puls 2003a, 62*). Резултати све три анкете јасно су показали да је већина испитаних грађана била способна да препозна ситуације у којима се појављују коруптивне праксе и сукоб јавног и приватног интереса, да је корупцију и сукоб интереса сматрала крупним друштвеним проблемима јер су раширени и наносе неки вид неправде, те да се следствено залагала за прописивање веома строгих казни за злоупотребу јавних овлашћења.

Ипак, дубљи аналитички захват у налазе спроведених испитивања јавног мњења указао је на потенцијалну структурну препреку ка осмишљавању делотворних антикорупцијских мера, али и ка постављању темеља за јачање грађанског ангажмана. Реч је о спремности дела грађана да учествују у корупцијској пракси како би остварили приватне интересе на рачун јавног интереса, односно о јазу између деклараторне и реалне опредељености грађана да се та пракса сузбије. Наведена анкета ЦЕСИД-а и истраживање исте организације о функционисању система јавних набавки у Србији, спроведено 2005. године, открили су да грађани користе друштвени капитал у виду познанстава како би лакше обавили послове у општинским службама или када се појављују у улози наручилаца и понуђача у поступцима јавних набавки (Puls 2005a, 66). Додатни ударац постпетооктобарском антикорупцијском ентузијазму појавио се неочекивано у резултатима истраживања перцепције постојања корупције међу универзитетским наставницима, које је Транспарентност Србија спровела током лета 2005. године у сарадњи са Ректоратом Универзитета у Београду и Институтом за друштвену теорију и филозофију. Поред тога што је мање од половине упитника било у целости и исправно попуњено, те што су валидни упитници стигли са 15 од укупно 31 факултета, резултати су открили низак степен спремности за борбу против корупције (Puls 2005b, 65). Свега петина анкетираних исказала је спремност да пријави случај корупције без обзира на могуће штетне последице по лични интерес, док је чак 70 одсто анкетираних ту спремност условило гарантовањем безбедности (себе и своје породице) или постојањем неке врсте личне сатисфакције (Puls 2005b, 65). Релативно толерантан став универзитетских наставника према корупцијској пракси подрива на дужи рок друштвену улогу високог школства, под претпоставком да је његова мисија да подстакне стварање интелектуалне и управљачке елите способне да доврши одавно започети преображај друштва. У друштву са хроничним дефицитом политичке, професионалне и моралне одговорности, помирљив став према корупцијској пракси у високообразовним установама спутава напредовање младих надарених особа са значајним креативним потенцијалом и додатно отежава промену колективне свести обликоване према узусима поданичког типа политичке културе.

Историјски гледано, ситуације дубоких промена доприносе већој нестабилности, па се изградња демократије може посматрати тако да подразумева учење демократских вредности. Када постоји паранормативни оквир (услови за класично-правно нормирање новог концепта) који обезбеђује друштвену сагласност за установљавање скупа правила која прописују транспарентну организацију одговорних јавних служби окренутих према грађанима, тек тада је могуће кодификовати нове вредности. Ово је суштина социјално-политичке инфраструктуре као подстицаја која омогућава да се изврши прилагођавање новим околностима.

У околностима када корупција као друштвени феномен и јавно питање није током последње деценије 20. века у Србији била препозната у високошколским и другим образовним програмима као релевантна тема, организације грађанског друштва су настојале да надоместе ту празнину како би и стручна и шира јавност разумеле шири друштвени контекст као одраз утицаја корупције на владавину права. Упоредо са истраживањима феноменологије корупције и осталих типова злоупотреба јавних овлашћења, организације грађанског друштва су настојале да поставе солидну основу за антикорупцијско образовање грађана у виду изградње корпуса стручне литературе на српском језику и спровођења специјалистичких програма различитих нивоа. Интернет презентације и разнородне публикације била су најзгоднија средства за обраћање грађанима и потенцијалним активистима за подршку у јавним кампањама и вршењу притиска на власт. Могло би се тврдити да је у посматраном периоду домет штампаних публикација чак надилазио електронске *online* публикације, имајући у виду да је у првој декади 21. века број корисника интернета у Србији још увек био релативно скроман. Антикорупцијска едукација била је једнако усмерена на стручно усавршавање јавних службеника у циљу ефикаснијег суочавања са проблемом корупције у свакодневном раду, као и на ширу заинтересовану јавност.

Продукција образовног материјала може се поделити у две групе. Прву групу чиниле су публикације осмишљене да пруже језгро и општи увид у феноменологију корупције и антикорупцијску методологију. У оквиру ове групе, а у категорији публикација намењених најширој јавности, по оригиналности наративног приступа и графичког дизајна издвојило се *Упутство за употребу корупције*, које је читаоцима дало једноставно формулисана

елементарна објашњења феномена и практична упутства правне природе, а илустрована карикатурама Предрага Кораксића *Corax*-а (Milivojević i Gredelj 2002). У категорији публикација писаних стручним језиком, Транспарентност Србија је објавила *Анатомију корупције* (2001), а потом приредила српско издање референтног *Антикорупцијског приручника* (2004) међународне невладине организације *Transparency International*. *Анатомија корупције* разматрала је нове феномене који су обележили процес транзиције у осталим посткомунистичким друштвима, попут феномена „заробљавања државе”, процеса приватизације са аспекта могућности за злоупотребе које он у себи крије и кроз одређена упоредна искуства, као и стандарде које би јавне набавке требало да задовоље (Jovanović 2001). *Антикорупцијски приручник* пружа анализу система друштвеног интегритета, односно стубова на којима почива борба против корупције и садржи примере добре праксе из различитих земља, а био је намењен политичарима, представницима медија, грађанским активистима и широј јавности (Роџ 2004). *Корупција* је књига Групе за безбедносну политику Центра за менаџмент у области борбе против корупције и организованог криминала, објављена 2005. у сарадњи са Институтом за криминолошка и социолошка истраживања. Садржај је заснован на наставном плану специјалистичког курса који су Центар и Институт организовали у Београду у периоду од 2002. до 2005. године.³ У том смислу, ово је први уџбеник на простору Балкана који ауторски, путем мултидисциплинарног приступа анализира и објасни видљиве и скривене димензије друштвеног феномена корупције (Bulatović i Koгаћ 2006). Како би обезбедила материјал за практично унапређивање компетенција у препознавању и анализи коруптивног деловања у јавној служби, 2006. године Центар је објавио је књигу *Корупција и стварање модерне српске државе*, са намером да послужи као својеврстно сведочанство феноменологије корупције будући да садржај аналитички сагледава штетан утицај феномена корупције на обнову српске државности и на развојне процесе који су уследили у раздобљу од првих деценија деветнаестог века до успостављања комунистичког режима након Другог светског рата, али и које се истовремено може користити као практикум у обуци који приказује разна лица корупције.

³ Интервју са проф. др Александром Фатићем.

Друга група публикација доносила је приказе резултата испитивања домаћег јавног мњења, националне или упоредне студије конкретних појавних димензија или типова корупције, те истраживања о жаришним тачкама корупцијске праксе у појединим сегментима јавног сектора. Објављивањем студије о корупцији на енглеском језику 2001. године *A GRECO Paper: Corruption and Anti-corruption Policy in Serbia* Транспарентност Србија је омогућила иницијални увид у праћење нормативне усклађености регулативе држава-чланица Групе држава против корупције (GRECO) са кључним међународним документима као што су Кривичноправна конвенција о корупцији и Грађанскоправна конвенција о корупцији (Fatić 2001). Уједно, овим је потврђено и да постоји одговарајућа компетенција за антикорупцијско деловање на нивоу јавних политика и у домаћим оквирима.

Центар за либерално-демократске студије је у размаку од шест година израдио два ретко систематична и дубинска истраживања о корупцији у Србији – степену њеног присуства у појединим деловима јавног сектора, узроцима и друштвено-историјском контексту, структурним обележјима корупцијских пракси и штетним економским и социјалним последицама по јавни интерес (Begović i Mijatović 2001, 2007). Посебно је важан сазнајни и практично-политички допринос другог по реду истраживања – *Корупција у Србији пет година касније* – заснован на целовитом увиду у динамички аспект феномена корупције сагледан у контексту оцене делотворности до тада спроведених владиних реформских мера.

Транспарентност Србија је 2003. године спровела истраживање о изазовима приватизације и ту анализу и податке објавила у публикацији *Приватизација и транспарентност* (Transparentnost Srbija 2001). На плану јачања свести грађана, истраживање је спроведено и публиковано са амбицијом да укаже на посебну динамику коју имају приватизација и корупција. Уколико приватизација, у својој основи, води смањивању могућности за корупцију, јер одузима одређене ресурсе из руку државе, сам процес приватизације носи велике могућности за бујање корупције. Зато је неопходно да јавност има увид у то под којим се условима склапају уговори и да реагује на покушај прикривања и манипулације.

Центар за либерално-демократске студије је спровео и два систематична истраживања о корупцијским праксама у царинској служби и правосуђу (Begović i Mijatović 2002; Begović i dr. 2001).

Оба истраживања обухватила су анализу спољних и унутрашњих узрока и чинилаца присуства корупције, а феноменологија је сасгледана из угла царинских службеника, односно професионалаца на високим правосудним функцијама, и корисника царинских услуга, односно странака у судским поступцима. Поред осврта на актуелне и потенцијалне негативне ефекте раширене корупцијске праксе у царинској служби и правосуђу, оба истраживања садрже и конкретне предлоге антикорупцијских мера у виду детаљног описа потребних нормативних и институционалних механизма.

Пажљива анализа представљених истраживања открива двојака искуства организација грађанског друштва у настојању да сачини што целовитију сазнајну слику о присуству корупције у јавном сектору и дисфункционалностима деловања јавних институција у Србији. Мада недовољно упознати са феноменологијом корупције и често под утицајем све раширенијег извештавања медија, грађани су радо износили ставове и лична искуства о корупцијским праксама.⁴ Гледано из угла строгих епистемолошких и методолошких узуса научноистраживачког рада, увек се може поставити питање сазнајне вредности резултата анкета, будући да су оне рефлектовале првенствено опажање грађана о корупцији, а не стваран ниво присуства корупцијских пракси у појединим сегментима јавног сектора. Субјективни параметри имају своје недостатке јер се ослањају на перцепцију корупције која је *per se* субјективна категорија будући да се ослања на лични, непосредни доживљај (Perić Digilenski 2021, 22). Насупрот анкетама, истраживања о спровођењу усвојених закона наишла су на бројне препреке; не само да су извештаји државних органа, а у неким случајевима чак и предлози закона и подзаконских аката, били ван домашаја јавности, него је обим информација доступних на интернет презентацијама јавних институција био неупоредиво мањи него што је данас.⁵

Образовни антикорупцијски програми

Да би се промене формалног типа заокружиле као јасно формирана, озваничена и опште примењена јавна политика у сузбијању корупције у Србији, било је неопходно јачати капацитете јавних

⁴ Одговор добијен електронском поштом 16. јуна 2022. од Немање Ненадића, програмског директора Транспарентности Србија.

⁵ Одговор добијен од Немање Ненадића.

институција и кроз програме образовања. Циљ антикорупцијске обуке био је усмерен на разумевање узорка који задржавају потпуну трансформацију јавне политике о сузбијању корупције, путем описивања и објашњавања пуног домена корупције у свим њеним облицима. Уједно, антикорупцијско образовање је и комплементаран прилог законодавним захватима у контексту антикорупцијске иницијативе јавне политике која мора постојати у једном пристojном друштву – друштву чије институције не понижавају људе (Margalit 1998, 183) – па у том смислу не представља појам који је обавезно повезан са појмом права, тј. чија ће социјална политика кроз понуду алтернативе корупционашком понашању бити комплементарна криминалној политици борбе против корупције. Иако је у почетној фази антикорупцијског образовања постојала тенденција да се техничка помоћ иностраних донатора реализује кроз обуке које су држали инострани стручњаци, научене лекције на основу таквих пробних пројеката указале су да је бољи приступ онај у коме су стручни носиоци обуке домаћи стручњаци, који су захваљујући томе ангажману успели да заинтересују академске институције за истраживање феномена корупције.

Центар за менаџмент (касније Центар за безбедносне студије) представља организацију која је прва почела да пружа подршку јавним институцијама организујући специјалистичку обуку у савременој антикорупцијској методологији посебно дизајнирану за потребе јавних службеника. Кроз програме обуке, које је у периоду од 2002. до 2006. године подржало више билатералних донатора (Шведска, Холандија, Немачка, Велика Британија), око 600 руководиоца средњег нивоа (службеника министарстава унутрашњих послова, одбране, финансија и правде) имало је прилике да се на нивоу специјалистичких студија образује у савременој антикорупцијској обуци коју су реализовали домаћи стручњаци, а више од 500 полазника је успешно и завршило обуку.⁶ Зато је ово био и најамбициозније замишљен и реализован програм обуке за јавне службенике у посматраном раздобљу (2000–2006).

У посматраном постпетооктобарском периоду, Транспарентност Србија је, као национални огранак међународне невладине организације специјализоване за борбу против корупције *Transparency International*, одиграла важну улогу у антикорупцијском образовању, посебно у трансферу знања и добре праксе у домену спровођења

⁶ Интервју са проф. др Александром Фатићем.

јавних набавки – што је било потпуно ново и скоро непознато подручје антикорупцијске политике. Транспарентност Србија је у сарадњи са Управом за јавне набавке и органима локалне самоуправе током прве половине 2003. године организовала низ семинара на којима су учесници били упознати са својим правима и обавезама у процесу јавних набавки. Семинари су били усмерени на руководиоце и службенике задужене за јавне набавке у јавним предузећима на нивоу локалне самоуправе како би могли да употпуне знање и разреше недоумице о примени Закона о јавним набавкама у пракси, с обзиром на чињеницу да је он донео многе новине које до тада нису биле познате у правном систему Србије (Puls 2003b, 64–65). Такође, Транспарентност Србија је током прве половине 2004. године спроводила програме тренинга о јавним набавкама на подручју 33 општине у Србији зато што, са циљем да утиче на присуство корупције које у овој области деловања локалне самоуправе представља највећу препреку пословним трансакцијама и развоју приватног предузетништва (Puls 2004, 60–61). Обука је била намењена представницима медија као контролорима рада локалних органа власти, представницима политичких странака и доносиоцима одлука са локалног и регионалног нивоа, а њен циљ био да се представници малих и средњих предузећа упознају са поступком спровођења јавних набавки и механизмом заштите права понуђача, како би били оспособљени да ефикасно контролишу тендере на којима учествују као понуђачи.

Са циљем да пружи подршку локалним самоуправама, Европски покрет у Србији је организовао обуке за представнике медија и невладиног сектора о мониторингу система јавних набавки у Србији (Puls 2004, 61). Обука је била конципирана на основу примера из праксе и анализе резултата примене Закона о јавним набавкама а непосредно је била усмерена на изградњу свести код медија и невладиних организација о важности сталне контроле поступака јавних набавки како би се спречила појава корупције.

Када је реч о препрекама са којима су се суочавале организације грађанског друштва у спровођењу антикорупцијских образовних програма, Немања Ненадић, програмски директор Транспарентности Србија, оцењује да је у том периоду било релативно тешко обезбедити присуство представника релевантних државних органа, али је одзив био већи него што би био у данашње време, када постоји већа zasiћеност понудом таквих обука које спроводе не

само невладине организације, већ и бројне приватне фирме (...) у то доба је било лакше доћи до представника релевантних политичких странака него што је данас, што је последица чињенице да је тада било пуно актера на политичкој сцени и они су генерално далеко више били спремни да отворено дискутују него данас.⁷

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Успешно сузбијање корупције неопходан је услов стабилности и обезбеђивања безбедности која је у темељу функционалне заједнице, а заснива се на ефектима генералне превенције. Зато се ефикасна и одржива антикорупцијска политика гради на јачању свести о последицама које „производи” корупција – политичким, економским, социјалним и еколошким „трошковима”, промоцији интегритета и одговорности и примени највиших стандарда у функционисању јавних институција (Bulatović i Pavićević 2021, 161). Организације грађанског друштва би требало да имају важну улогу у томе јер могу да укажу на случајеве корупције и да повежу релевантне појединце, групе, институције и организације.

Србија се почетком октобра 2000. године определила за темељне реформе како би се уз помоћ њих прикључила модерним демократијама, а то је борбу против корупције учинило неизбежним реформским кораком. У јавни дискурс су ушле нове парадигме попут – „реформа”, „изградња демократског поретка”, „владавина права”, „тржишна привреда”, којима су се означавали циљеви унутрашњег преображаја који је требало да буду уграђени у стратегије за управљање јавним политикама. Међутим, политичке промене које су уследиле у Србији нису створиле повољан амбијент за аутентично реформисање политичког и економског система, а дубока социјална диференцијација подстакла је криминалне активности на нивоу читавог друштва и утицала на ширење феномена корупције.

Сагледавање пионирске улоге коју су након петооктобарских промена имале на покретање антикорупцијских иницијатива у Србији, те на учвршћивање антикорупцијске политике као једног од основних питања јавне дебате и мерила оцењивања укупног напретка транзиционе реформе, јасно показује да су организације грађанског друштва у посматраном раздобљу (2000–2006) дале аутентичан допринос. Наша анализа истраживачких подухвата усмерених

⁷ Одговор добијен од Немање Ненадића.

на исправно разумевање феноменологије корупције као претходног корака ка ваљаној концептуализацији широког опсега антикорупцијских мера и образовних иницијатива на плану трансфера знања и добре праксе у области антикорупцијске методологије и политике, сведочи о виталној улози организација грађанског друштва у артикулисању корупције као јавног проблема и њеног позиционирања у тадашњој политичкој дебати. Улога је најјасније видљива у политичко-практичној валидности спроведених истраживања и образовних програма, будући да су стручњаци из домаћег невладиног сектора у тој почетној фази конституисања антикорупцијске политике заправо остали искључени из процеса њеног осмишљавања, тачније из процеса саме израде прве националне антикорупцијске стратегије и пратећег акционог плана.

Неповољан третман које су домаће антикорупцијске организације грађанског друштва имале у комуникацији са владом и осталим јавним институцијама делом је био последица преживелих остатака реалсоцијалистичке прошлости. Реч је о застарелој и неодговарајућој нормативној регулативи у области уређења деловања удружења грађана, те настојања појединих државних актера да остваре утицај на, или чак у извесном смислу контролишу иницијативе које су потицале „одоздо” (*grassroots*), тј. из самог грађанског друштва. Неповољан третман је делом исход недостатка одговарајућих стручних знања и практичног искуства у заступању јавних интереса. У поређењу са традиционално присутним темама у цивилном сектору повезаним са антирежимским и антиратним активизмом из деведесетих година 20. века, борба против корупције се појавила као потпуно ново јавно питање које је захтевало доследно и систематично заговарање у јавној сфери. Систематичност и континуитет у спровођењу антикорупцијских активности били су, у крајњем исходу, условљени мањком стабилних извора финансирања и административних и техничких капацитета неопходних за успешно деловање у овој специфичној и интердисциплинарној области.

Ограничена улога организација грађанског друштва у борби против корупције у посматраном раздобљу проистекла је и из одсуства образаца демократске, партиципативне политичке културе у делању грађана, односно превласти уверења – карактеристичног за поданички тип политичке културе – да је подручје јавних послова неприступачно за „обичног” човека, те да се као такво

налази ван његових права и обавеза. Изостанак интересовања за одговорно учествовање у вођењу јавних послова манифестовао се путем слабијег одзива у односу на антикорупцијске напоре невладиних организација, чиме је не само изгубљено време у периоду транзиције већ је потврђена и неинклузивност учешћа грађана у регулацији питања која непосредно погађају ниво животног стандарда. Објективни критеријуми за успешно сузбијање корупције представљају индикаторе од значаја за квалитет живота грађана – излазак из круга сиромаштва, смањивање економске неједнакости, већи обим и степен образованости и одрживо инвестирање. Питање ефикасне и ефективне антикорупцијске политике се перпетуира као природан процес, тако да је данас јасно да достизање циљева антикорупцијске политике претпоставља напоран рад, лидерство и јачање интегритета које је усмерено на појединца, са очекивањем да унапређује вредносно расуђивање о оном шта је добро и лоше.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Begović, Boris, Boško Mijatović i Dragor Hiber. 2004. *Korupcija u pravosuđu*. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.
- Begović, Boris, i Boško Mijatović. 2001. *Korupcija u Srbiji*. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.
- Begović, Boris, i Boško Mijatović. 2002. *Korupcija na carini*. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.
- Begović, Boris, i Boško Mijatović. 2007. *Korupcija u Srbiji pet godina kasnije*. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.
- Begović, Boris, i dr. 2005. *Četiri godine tranzicije u Srbiji*. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.
- Beri, Norman. 2007. *Uvod u modernu političku teoriju*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bulatović, Aleksandra i Srđan Korać. 2006. *Korupcija i razvoj moderne srpske države*. Beograd: Centar za menadžment i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Bulatović, Aleksandra, i Olivera Pavićević. 2021. *Crna ekonomija i crno društvo*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Dimov, Martin. 2003. "Corruption in Balkan countries." In *Global Corruption Report 2003*, eds. Peter Eigen, 285–288. Berlin: Transparency International.

- Fatić, Aleksandar. 2001. *A GRECO Paper: Corruption and Anti-corruption Policy in Serbia*. Belgrade: Transparency Serbia.
- Garton, Jonathan. 2009. *The Regulation of Organised Civil Society*. Portland: Hart Publishing.
- Granados, Francisco and Knoke David. 2005. "Organized Interest Groups and Policy Networks." In *The Handbook of Political Sociology: States, civil societies, and globalization*, eds. Thomas Janoski, Robert R. Alford, Alexander M. Hicks, Mildred A. Schwartz, 287–309. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harison, Ros. 2004. *Demokratija*. Beograd: Clio.
- Harris, Jose. 2006. "Development of Civil Society." In *The Oxford Handbook of Political Institutions*, eds. R. A. W. Rhodes, Sarah A. Binder and Bert A. Rockman, 131–143. Oxford: Oxford University Press.
- Hejvud, Endru. 2004. *Politika*. Beograd: Clio.
- Transparentnost Srbija. 2003. *Inicijative i analize*. Poslednji pristup: 07. 02. 2022. <https://www.transparentnost.org.rs/index.php/sr/inicijative-i-analize#2003>.
- Jovanović, Predrag. 2001. *Anatomija korupcije*. Beograd: Transparentnost Srbija.
- Jun, Jong. 2006. *The Social Construction of Public Administration: Interpretive and Critical Perspectives*. Albany: State University of New York Press.
- Kenny, Michael. 2007. "Civil Society." In *Encyclopedia of Governance*, eds. Mark Bevir, 91–95. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- LeRoux, Kelly, and Mary Feeney. 2015. *Nonprofit organizations and civil society in the United States*. New York and London: Routledge.
- Margalit, Avišaj. 1998. *Pristojno društvo*. Beograd: Radio B92.
- Milivojević, Zdenka, i Stjepan Gredelj. 2002. *Uputstvo za upotrebu korupcije*. Beograd: Agencija Argument.
- Nacionalna strategija za borbu protiv korupcije [NSBPK]. 2005. Službeni glasnik RS, br. 109/05.
- OECD. 2001. *Privatizacija i transparentnost*. Beograd: Transparentnost Srbija.
- OECD. 2002. *Anti-corruption Measures in South Eastern Europe: Civil Society's Involvement*. Paris:
- Perić Diligenski, Tijana. 2021. *Rasprava o političkoj korupciji*. Beograd: Čigoja štampa.

- Perić, Tijana. 2015. „Antikoruptivni kapaciteti Republike Srbije u svetlu međunarodnih integracija.” *Srpska politička misao* 22 (47): 109–119. doi:10.22182/spm.4712015.7.
- Poup, Džeremi. 2004. *Antikorupcijski priručnik: suprotstavljanje korupciji kroz sistem društvenog integriteta*. Beograd: Transparentnost Srbija.
- Puls – magazin o korupciji*. 2003a. Beograd: Centar za menadžment, april–maj.
- Puls – magazin o korupciji*. 2003b. Beograd: Centar za menadžment, februar–mart.
- Puls – magazin o korupciji*. 2004. Beograd: Centar za menadžment, mart–april.
- Puls – magazin o korupciji*. 2005a. Beograd: Centar za menadžment, maj–jun.
- Puls – magazin o korupciji*. 2005b. Beograd: Centar za menadžment, septembar–oktobar.
- Radovanović, Dobrivoje, i Aleksandra Bulatović. 2005. *Korupcija*. Beograd: Centar za menadžment i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Riley, Stephen. 1998. “The political-economy of anti-corruption strategies in Africa.” *The European Journal of Development Research* 10/1, 129–159.
- Robertson, David. 2004. *The Routledge Dictionary of Politics*. London and New York: Routledge.
- Rotberg, Robert. 2020. *Anticorruption*. Cambridge (MA) and London: MIT Press.
- Tisné, Martin and Smilov, Daniel. 2004. *From the Ground Up: Assessing the Record of Anticorruption Assistance in Southeastern Europe*. Budapest: Centre for Policy Studies at Central European University.
- Transparentnost Srbija. 2003. *Sukob javnih i privatnih interesa i slobodan pristup informacijama: analize propisa i istraživanje javnog mnjenja – Srbija 2003*. Beograd: Transparentnost Srbija.
- Transparentnost Srbija. 2005. *Sukob javnih i privatnih interesa i slobodan pristup informacijama: analize propisa i istraživanje javnog mnjenja – Srbija 2005*. Beograd: Transparentnost Srbija. <https://www.transparentnost.org.rs/images/stories/inicijativeianalize/Stavovi%20gradjana%20Srbije%20o%20sukobu%20javnog%20i%20privatnog%20interesa%20jul%202005.ppt>.

United Nations Convention Against Corruption [UNCAC]. 2003. UN General Assembly resolution 58/4, 31 October. www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/Publications/Convention/08-50026_E.pdf.

Srdan T. Korac*

Institute of Political Studies, Belgrade

Aleksandra Bulatovic**

Institute of Philosophy and Social Theory, Belgrade

THE ROLE OF CIVIL SOCIETY ORGANISATIONS IN INITIATING AN ANTI-CORRUPTION POLICY IN SERBIA

Resume

The paper illuminates how civil society organisations in Serbia, in the aftermath of the political changes initiated on 5 October 2000, played the essential role in articulating corruption as a vital public issue, raising awareness of the public, and putting pressure on the then governments to include this issue in the political agenda. Our analysis focuses on two planes of civil society organisations activities: 1) research efforts aimed at properly understanding the phenomenology of corruption as the first step towards sound conceptualisation of various anti-corruption measures, and 2) educational initiatives aimed at transferring knowledge and good practice in anti-corruption methodology and policies from post-industrial societies and other post-communist countries. The timeframe of our analysis embraces the period from 5 October 2000 to December 2005, which we see as the initial phase of engaging civil society organisations in anti-corruption policy in Serbia, before the National Anti-Corruption Strategy was adopted. After the changes

* E-mail address: srdjan.korac@ips.ac.rs.

** E-mail address: aleksandra.bulatovic@instifdt.bg.ac.rs.

* Овај рад је примљен 21. јуна 2022. године, а прихваћен на састанку Редакције 28. фебруара 2023. године.

in October 2000, civil society organizations in Serbia have acted as a significant factor in raising public awareness of corruption as well as in building anti-corruption institutional and normative infrastructure. From campaigns that targeted all stakeholders (citizens, media, business sector, decision makers) aiming at changing their priorities and interests, to participating in the set-up of public policies in the field of rule of law and monitoring the implementation of anti-corruption laws and strategic commitment, civil society organisations that operated within very wide range of activities, successfully influenced both the institutions and the general public. Despite wide range of activities and modest resources, civil society organisations had an impact on actions of the government, public institutions, and the media. The fight against corruption became one of the central issues in the then Serbia's political debate. Yet the anti-corruption achievements of Serbian civil society organisations in the period 2000–2005, were limited due to a chronic deficit of political, professional, and moral responsibility of all social actors, resulting in “systemic error” of public policies strategic design aimed at combating corruption – the lack of a participatory political culture. The lack of a participatory political culture in citizen action has limited efficiency in achieving development policy goals, and in implementation and monitoring of public policies relevant to curbing corruption. Belief has been established, that citizens do not ask questions and therefore do not have the power to exercise policy influence nor to shape the environment in which they live. As the concept of political community is a special construct based on democracy and human rights, non-inclusiveness as previously outlined here destructively affected society by making deeper asymmetries of all kinds due to disintegrating influence that prevents the final community constitution through democratic institutions.

Keywords: civil society organisations, civil society, non-governmental sector, corruption, anti-corruption policy, transition, democracy

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

УДК 35.077.2/3(497.1)

DOI: 10.5937/spm79-42720

Original research paper

Српска политичка мисао

број 1/2023.

Vol. 79

стр. 125-141

Vojislav Ваћанин*

Faculty of Law, University of Kragujevac

GENERAL VIEW OF THE CHARACTER OF THE ADMINISTRATIVE DISPUTE IN THE FIRST YUGOSLAV STATE

Resume

The text is an attempt to re-test certain authorial hypotheses regarding the character of the administrative dispute in the first Yugoslav state, by using descriptive and evaluation methods. In the first part of the paper, the readers are briefly reminded of the basic theoretical assumptions concerning the concept, subject and classification of administrative dispute. The second part of the paper presents a review of the normative framework and accepted legal solutions in the analyzed period. In the third part of the paper, the author addresses the more significant doctrinal dilemmas on this issue. In the last part, instead of concluding, a simplified assessment of the character and legal nature of the administrative dispute in the mentioned period is offered. It is concluded that the system of administrative court control of the administration belonged to the group of European-continental ones, that the subject of the administrative dispute was determined by a combination of the general

* E-mail address: vbacanin@jura.kg.ac.rs.

clause method and the negative enumeration method, and the dispute was defined as a subjective dispute about the legality of the administrative act. A particular emphasis is placed on the existence of an objective administrative dispute and the views on the existence of a form of full jurisdiction in the law of the first Yugoslav state are accepted.

Keywords: administrative judiciary, administrative dispute, administrative court, State Council, subjective dispute, objective dispute, dispute of full jurisdiction

INTRODUCTORY REMARKS

Legal control of the administration “appeared at first, in various forms of administrative control” (Dimitrijević and Marković 1986, 214), as a kind of internal control or self-control, “on-the-go control” (Tomić 1990, 426). However, leaving the administration to finally and always be a “judge of itself” has, over time, proved to be an unacceptable model.¹ “The understanding that the control of the legality of administrative activities should be entrusted to the court, as a body separate from the administrative and political authorities, has crystallized, all with the aim of more complete protection of citizens and their collectives from arbitrary and illegal administrative work, primarily state administration bodies” (Bačanin 2010, 20). It should be noted that, thus, one of the foundations of the rule of law lies “precisely in judicial supervision of administrative acts” (Jerinić 2011, 21).

In the domestic literature of administrative law, it has been established that the states of the former Yugoslavia inherit a bright tradition of direct judicial control of administration.² In that sense, one can often find praise for the period between the two world wars, during which, among other things, a two-tier administrative judiciary was introduced.

¹ “At best, the officials of higher administrative bodies could “never remain in the clear field of law; legal moments will always be taken into account and mixed together with moments of expediency, which was the guiding idea of their entire operations hitherto” (Kostić 1939, 56; Stjepanović 1958, 657).

² “The Serbian Council of State, although established as a political body, in the first period, until 1869, was predominantly a legislative body (performing some judicial functions), while in the second, it became, like the French *Conseil d'État*, primarily an administrative court, although it also performed other tasks” (Jovičić 1999, 68). Its functions expand over time and their nature changes (Kumanudi 1921, 62).

Since it seems “that the administrative-judicial appeal will be returned to the administrative-judicial procedure after almost fifty years” (Dimitrijević and Vučković 2021, 265), this text is an attempt to re-test certain authorial hypotheses regarding the character of the administrative dispute in the first Yugoslav state, using a descriptive and evaluative method. To that end, after recalling the basic concepts and theoretical assumptions concerning this issue, the following lines will provide a brief overview of individual normative solutions and a selective presentation of authorial views. Finally, instead of concluding, an attempt will be made to offer a simplified assessment of the character and legal nature of the administrative dispute in the analyzed period.

BRIEF REMINDER OF JUDICIAL CONTROL SYSTEMS OF THE ADMINISTRATION, CONCEPT, SUBJECT AND TYPES OF ADMINISTRATIVE DISPUTE

Numerous models of judicial control of administration are most often classified into two basic systems – European-continental and Anglo-Saxon (see Radošević 2013, 459–473). This classification has been based³ on different types of courts exercising control. According to the first, the European-continental (which finds its source in the French administrative tradition)⁴ – the control is exercised by special administrative courts. According to another, Anglo-Saxon – control is exercised by regular courts.

As the administrative dispute is “the crown of administrative law and its legal ending” (Tomić 2010, 112) and it is distinguished from the regular court proceedings by a special case, significantly different procedure and nature of the court, as well as the special character of

³ Today, thus “described control models no longer exist in a large number of countries. In a number of countries, a significant number of courts of special jurisdiction (but also other bodies) have been formed, which have taken over parts of the control and thus made at least part of the previous systematization meaningless. Other changes have taken place, such as the approximation of the English system to the model with a special department of the European Court” (Jerinić 2012, 381).

⁴ Some of the principles emerged by the French Council of State (*Conseil d'État*) “represented a turning point in legal practice and theory and contributed to the disappearance of certain hitherto ruling conceptions of the state, its sovereignty and law” (Košutić 1973, 124). The importance of the decisions of this body in economic and financial matters is no less. Thus, “in an affair concerning the price of flour from 1952, a legal error costed the Government several billion francs, even after the verdict of the Council of State” (Braibant 2002, 376).

the applicable law, the doctrine of administrative law gave rise to a real “forest” of the administrative dispute definitions (see Milkov 1993). It can be accepted that “legal theory has failed to find a single criterion by which to define the concept of administrative dispute” (Milkov 2010, 45), and that different views can be reduced to the so-called formal and the so-called material point of view.⁵ Conditionally and most closely observed, it implies a dispute in which the competent court in a special procedure “decides on the legality of the administrative act (on which the administration has already given its final word, or should have, but has not done it)” (Bačanin 2000, 578), and in which the defendant is a public administration body/organization.

The subject of an administrative dispute (what is decided upon in an administrative dispute) is often defined differently, depending on the applicable legal solutions of each specific state (see Lončar 2014). From the perspective of comparative law, the case is somewhere set narrowly and it implies only control of the legality of individual administrative acts (the so-called German-Austrian model), while in other legal systems it is set wider (the so-called French model), where such control includes both individual, as well as general acts of the administration (Dimitrijević 2019, 411).

When determining the subject of an administrative dispute, two methods are used – the general clause method and the enumeration method. The method of a general or common clause implies such a solution according to which one general legal provision allows conducting a dispute, in principle, against all administrative acts. The enumeration system (precise citation) enables the initiation of a dispute only against acts listed *explicite* by law (positive enumeration) or prevents the initiation of a dispute against certain acts that are listed as exceptions to the generally permitted conduction of a dispute (negative enumeration). Historically, “the enumeration system was created first because in the first period of judicial control, only a limited number of administrative cases was left to it, and only in later development was the general clause system created” (Popović 1955, 56).⁶

⁵ The formal observation is based on the formal features of the administrative dispute that are prescribed in the law, while the material point of view is most often based on the criteria of the subjects of the dispute or the legal rules by which the dispute is resolved (Popović 1969, 45–46).

⁶ Today, in legislative practice, the system of general clause is mostly used in combination with the system of negative enumeration (Radenović 2010, 66).

Administrative disputes are differentiated according to different criteria (see Ljubanović and Britvić Vetma 2011). In the systemic parts of administrative law, mostly there is a common distinction between subjective and objective administrative disputes and administrative disputes of full and limited jurisdiction.⁷

Classification into subjective and objective administrative disputes is done according to the purpose and subject of the administrative dispute. In the case of subjective administrative disputes, the subject of protection is (conditionally speaking) subjective, and in the case of objective disputes – objective law. By initiating a subjective administrative dispute, an attempt is made to protect the right and legal interest of a private (natural or legal) person from violations committed by an individual administrative act. An objective dispute, which is initiated against general acts of the administration, is far rarer in practice than a subjective one. Its initiation seeks to protect objective (general) legality (Milosavljević 2008, 321–322).

Dispute of limited jurisdiction (dispute for annulment of an administrative act) is a dispute on the legality of an administrative act in which, as a rule, in case of its illegality, the case is returned to the body that brought it for re-resolution. On the other hand, in a similar situation, in a dispute of full jurisdiction, the case would not be returned, but the court itself would be “put in the place of administration” (Tomić 2021, 211) and would decide on it. In other words, in a dispute of limited jurisdiction, the court primarily controls the performance of an administrative function. In a dispute of full jurisdiction, the court simultaneously controls the performance of an administrative function and performs an administrative function, regulating the merits of a specific administrative matter (Bačanić 2011, 212).

REVIEW OF THE NORMATIVE FRAMEWORK AND ACCEPTED SOLUTIONS

Although some other territories that became part of the new Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes had some tradition of administrative

⁷ Full and limited jurisdiction are “two terms uncharacteristic of the Serbian language because they represent the literal translation of the French terms for these two concepts. However, we use them because they are accepted in domestic jurisprudence” (Cucić 2019, 186).

judiciary,⁸ immediately after the unification, the area of administrative court jurisdiction of the Serbian State Council was extended to the entire territory of the new state. The first constitutional act of the new state (Constitution of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes 1921) [hereinafter: St. Vitus day Constitution], establishes a two-tier administrative judiciary. The State Council becomes the supreme administrative court (St. Vitus day Constitution, Art. 103, Par. 1)⁹ among the newly established administrative courts (Art. 102). It decides on the appeals against judgments of administrative courts, and in addition to this jurisdiction, its duty to resolve the disputes on appeals against decrees and ministerial decisions in the first and last instance is determined (Art. 103, Par. 5, Item 1).¹⁰

The issues of the organization of the State Council and administrative courts and the procedure placed before them were regulated in detail by lower acts adopted during 1922 – The Council of State and Administrative Court Act (The Council of State and Administrative Courts Act 1922) and Decree on the Rules of Order in the State Council and Administrative Courts (Decree on the Rules of Order at the Council of State and Administrative Courts 1922). Both acts underwent certain changes by the end of the monarchy's existence. After the establishment of the dictatorship on January 6, the Council of State and Administrative Court Act was amended (The Law on amendments and additions to the Council of State and Administrative Courts Act 1929), followed by the enactment of Council of State and Administrative Court Act (The Rules of Order at the Council of State Act 1929), which replaced the abovementioned Decree. As the September Constitution of 1931 (The Constitution of the Kingdom of Yugoslavia, 1931), did not change the

⁸ I would refer those interested in a more detailed analysis of this issue to the following texts: (Medvedović 1987; Medvedović 2014; Koprić 2006; Đerđa and Kryška 2018; Đanić Čeko 2021).

⁹ It is interesting to note that “this Constitution does not apply the earlier practice of enumerating all the functions of the State Council, but turns it into a supreme administrative court” (Aleksić 1991, 194).

¹⁰ “This means that if the final administrative act was adopted by the ministries, a lawsuit could be filed against it directly to the State Council.” At the same time, it did not matter whether the ministry issued its administrative act on appeal, or in the first and last instance. However, if the final administrative act was adopted by an administrative body lower than the ministry, then the lawsuit was submitted to the competent administrative court, whose decision could subsequently be appealed to the State Council” (Davinić 2017, 286).

jurisdiction of administrative courts, the provisions of the Council of State and Administrative Court Act, with the above amendments (Council of State and Administrative Courts Act 1930) [hereinafter: CSACA 1930], and the Rules of Order at the Council of State and Administrative Courts Act, as amended (The Law on amendments and additions to the Council of State and Administrative Courts Act 1930), which referred to this issue, were applied throughout the interwar period.

The courts for administration were considered to be the administrative courts and the State Council, which in the first and last instance decided against decrees and ministerial decisions (CSACA 1930, Art. 17, Par. 2) and in the second instance on appeals against judgments of administrative courts (Art. 17, Par. 1). The Council of State and the administrative courts were, therefore, “as well as their French role-model, considered to be part of the administration, i.e. executive power, not judiciary. This structure of administrative judiciary lasted until the beginning of the World War II” (Cucić 2019, 183).

An administrative dispute was initiated by a lawsuit that could challenge an administrative act by which the administrative authority either did not apply or did not properly apply the law or regulation (CSACA 1930, Art. 23, Par. 1, Item 1), or because in the foregoing proceedings it did not take into account the procedural regulations (Art. 23, Par. 1, Item 2). It was legally defined as “only the dispute between an individual or a legal entity on the one hand, and the administrative authority, on the other hand [...] which exists where an act of the administrative authority violates some right or immediate personal interest of the plaintiff based on the law” (Art 15, Par. 1). The lawsuit was not allowed: in matters falling within the jurisdiction of the regular courts; in disciplinary matters unless otherwise provided by the law; in matters in which the administrative authorities are empowered to make decisions on the basis of a free assessment, and, against the administrative affairs of the regular courts (Art. 19). Consequently, it seems clear that the subject-matter of the administrative dispute was determined by the combination of the general clause system with the negative enumeration system and that it was a dispute over the legality of an administrative act.¹¹

¹¹ In the case of the so-called silence of the administration, a dispute could be initiated if three months have passed since the party's repeated request for the adoption of an administrative act and the administrative body has not adopted it (Art. 22, Par. 2). The party could file a lawsuit only against the administrative authority that decides in the last instance, and remained unprotected in case of silence of

Active legitimisation was provided to a natural or legal person whose right or direct interest based on law was violated by a decision of the administrative authority. Exceptionally, it was possible for a “special” state body to appear in the role of a prosecutor. The possibility was provided for the Minister of Finance to designate a special body at each administrative court that could file a lawsuit in certain cases (CSACA 1930, Art. 21, Par. 3). If the law would be violated in favor of an individual (primarily by decree or ministerial decision, and, later, by other acts),¹² according to the legal solution, that body would be the Chief Control (Supreme Court of Public Finance).

Council of State and Administrative Court Act (CSACA 1930) allowed that in the case of the so-called “silence of the administration” the State Council also passed an administrative act. “If judgments of the State Council and the administrative courts require the issuance of a new administrative act, and the administrative authority does not issue it within three months from the delivery of the judgment, the person in whose favor the judgment was rendered has the right to make an appeal to the State Council. In that case, the State Council will pass a decision, which completely replaces the administrative act” (Art. 43).

A GLANCE AT SOME DOCTRINAL REVIEWS

Representatives of modern administrative law doctrine sometimes value the interwar period “as golden age of the Serbian administrative judicial theory and practice” (Vučetić 2019, 218), among other things, because “many issues of administrative dispute in post-war Yugoslav law were based [...] on the solutions of precisely these pre-war regulations” (Bačanin 1996, 207). Moreover, if we consider the fact that the General Administrative Procedure Act from that period was “the fourth law of that kind in the global context” (Davinić 2013, 144), such an assessment could perhaps be acknowledged to the wider corpus of administrative law at the time. As special administrative courts were established

the first administrative instance, which was not the last at the same time (Medvedović 1987, XX).

¹² With the changes made by the financial law for 1933–34 (§ 80, t. 10) the Chief Control appears on behalf of the state as a prosecutor, if the law is violated in favor of an individual by Decree, Ministerial decision, Ban’s decision, decision of the commander of the gendarmerie or the decision of any other authority on the official relations of civil servants, contract clerks of the civil and military order as well as state traffic institutions (Krstić 1935, 61).

as holders of judicial control of the administration, it seems indisputable that the system of administrative justice of the first Yugoslav state belonged to the European-continental group, regardless of whether its French or Austrian roots were first noticed.¹³

The subject of special discussion among the successors of administrative law at that time was the question of the (non)existence of an objective administrative dispute. Since the legislator defined an administrative dispute as a dispute between an individual or a legal entity on the one hand, and an administrative authority on the other, which exists where an act of administrative authority violates a right or direct personal interest of the plaintiff based on law – some authors considered that one cannot speak of an objective administrative dispute in Yugoslav law. Some of them, “adhering to the French theory and probably the stated definition of our system” (Stjepanović 1937, 433), understood an administrative dispute as a type of dispute that can only be established by a natural or legal person against the state (see Danić 1922, 106). *Lazo Kostić* (1939) reckoned that that in Yugoslav law “there is only a subjective administrative dispute” (157). *Slobodan Jovanović* (1924), on the other hand, assessed the dispute initiated by the Chief Control as “reversed” and emphasized that it could be considered administrative only in a formal, but not in a material sense (414). Again, there were those writers who objected to the views that the legal formulation of interests was reduced only to subjective law (see Jurković 1936, 6), and those who emphasized the undoubted presence of an objective administrative dispute in the law of the first Yugoslav state. To exemplify, *Nikola Stjepanović* (1937) emphasized that this dispute was “an objective administrative dispute in any case” (435), while *Ivo Krbek* (1937) was of a similar attitude, although somewhat more subtle in his assessment.¹⁴ Their position can be described as more correct, given that the law provided that the Chief Control could file lawsuits against decrees or ministerial decisions.¹⁵

¹³ The prevailing understanding is that it was about accepting the French type of judicial control of the administration. Krbek (1962), for example, also stated that Roger Bonard himself claimed that in terms of regulating the administrative judiciary, of all foreign laws, the Yugoslav system is the closest to the French (305). Again, there are writers who believe that the Yugoslav administrative judicial system has its roots in Austrian legislation (see Đerđa and Kryška 2018, 94).

¹⁴ “It must be admitted that our dispute about the legality of an act of administrative authority represents a very mild form of an objective administrative dispute” (127).

¹⁵ The views of some contemporary authors point us to this conclusion (see Milovanić 2019, 100).

Scientific controversy was also caused by the question of the legal nature of the decision of the State Council, which completely replaced the administrative act. *Ivo Krbeč* (1929) considered that it was an administrative-judicial act (47), *Lazo Kostić* (1939) – that it was an act of an active administrative body (63),¹⁶ and *Ljubomir Radovanović* – that it was an act that is materially and legally administrative, and formal and organical from the judicial point of view. The last assessment should be considered the most acceptable, as we are reminded by *Zoran Tomić* (2021) as well (213).

There was also a dilemma regarding the existence of a dispute of full jurisdiction in the law of the first Yugoslav state. *Lazo Kostić* thus claimed that the administrative dispute “does not have any of the [...] essential features of disputes of full jurisdiction”, because, among other things, the administrative courts are “related to the facts established in the administrative process” (Tomić 2021, 213), while *Danilo Danić* (1926), on the other hand, wrote that in this case the administrative courts were “reforming” the administrative act (63). After the Second World War, we can mostly notice the statements that in the interwar period there was still a form of dispute of full jurisdiction. Such an attitude, for example, was shared by *Slavoljub Popović* (1955, 28) and *Vuk Cucić* (2015 8, 262). We believe that it would be worth agreeing with such assessments, considering that the legislator envisaged a procedure in which the State Council did not “return” the case to the administrative courts, but passed a decision which completely “replaced” the administrative act.

INSTEAD OF CONCLUDING

The first Yugoslav state possessed a system of administrative-judicial control of the administration, which belonged to the group of European-continental systems. The Administrative Courts and the Council of State were not considered part of the judicial power, but of the administrative power (like their French models). The subject matter of the administrative dispute was determined by a combination of the general clause method and the negative enumeration method. The dispute was defined as a subjective dispute about the legality of an administrative act. However, there was practically an objective administrative dispute as well. It can be accepted that the legislation in the mentioned period was enriched by the existence of a form of full jurisdiction.

¹⁶ Danilo Danić (1926) shared a similar opinion (63).

All doctrinal reviews that speak in favor of the assessment that this period can be seen as the golden age of the Serbian administrative judicial theory and practice have their foundation and seem appropriate. By virtue of, among other things, the existence of the institution of administrative judiciary, we can be proud of our administrative legal past, both in terms of legislative activity and in terms of the theory that provided its meaningful judgement. We could be especially proud of the heritage of the two-tier administrative-judicial procedure, because many countries still do not have a procedure for appealing against the decisions of administrative courts. Unfortunately, today's Serbia is among those countries.

However, in the domestic professional public, "some time ago, the aspiration was expressed, and even formalized, to 'return' to the two-tier system, which would revive the previously accepted and certainly advanced solution" (Jovanović and Andonović 2021, 239). Considering that the Strategy of Judicial Development for the period 2020–2025 (Strategy of Judicial Development for the period 2020–2025 2022) in order to improve the efficiency of the work of the administrative judiciary, it envisages a two-tier administrative judiciary procedure (obj. 4, measure 6.3), we can justifiably expect its legal regulation in the near future. The view of our administrative judiciary tradition can thus be made as a source of inspiration for future legislative action.

REFERENCES

- Aleksić, Miodrag. 1991. „Pravna sredstva u upravnom sporu.” Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu: Pravni fakultet.
- Bačanin, Nevenka. 1996. „Razvoj administrativnog sudstva u Srbiji i Jugoslaviji do 1941.” In *Srbija i evropsko pravo: knjiga I*, ur. Dragoljub Stojanović, 205–216. Kragujevac: Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu: Institut za pravne i društvene nauke.
- Bačanin, Nevenka. 2000. *Upravno pravo*. Kragujevac: Pravni fakultet.
- Bačanin, Nevenka. 2010. „Razlozi donošenja Zakona o upravnim sporovima.” In *Pravni sistem Srbije i standardi Evropske unije i Saveta Evrope, Knj. 5*, ur. Stanko Bejatović, 19–31. Kragujevac: Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu: Institut za pravne i društvene nauke.

- Bačanin, Nevenka. 2011. *Upravno pravo. Knj. 1, Uvodna i organizaciona pitanja*. Kragujevac: Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu: Institut za pravne i društvene nauke.
- Braibant, Guy. 2002. *Administrativno pravo Francuske*. Beograd; Podgorica: Službeni list SRJ; CID.
- Cucić, Vuk. 2015. „Upravni spor pune jurisdikcije: modeli i vrste.” Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu: Pravni fakultet.
- Cucić, Vuk. 2019. “Historical and contemporary development of judicial control of administration in Serbia.” In *Identitetski preobražaj Srbije: prilozi Projektu 2018: kolektivna monografija*, eds. Ivana Krstić and Maja Lukić, 181–202. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu: Centar za izdavaštvo i informisanje.
- Cucić, Vuk. 2019. *Uprava u stihu, reči i slici*. Beograd: Službeni glasnik.
- Danić, Danilo. 1922. „O pravnom karakteru administrativnog spora.” *Arhiv za pravne i društvene nauke* 4 (2): 106–120.
- Danić, Danilo. 1926. *Razvitak administrativnog sudstva u Srbiji: i druge skupljene rasprave iz javnog prava*. Beograd: Geca Kon.
- Davinić, Marko. 2017. „Dvostepeno upravno sudstvo u Kraljevini Jugoslaviji: normativni okvir i praksa.” *Pravni život* 66 (10): 283–298.
- Davinić, Marko. 2020. „Organizacija i delovanje upravnih sudova u novoj državi.” U *Sto godina od ujedinjenja: formiranje države i prava*, ur. Boris Begović and Zoran S. Mirković), 143–169. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu: Centar za izdavaštvo i informisanje.
- Decree on the Rules of Order at the Council of State and Administrative Courts, “Official Gazette of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.” No. 196 of 6th September 1922.
- Dimitrijević, Pavle, and Ratko Marković. 1986. *Upravno pravo*. Beograd: Službeni list SFRJ.
- Dimitrijević, Predrag. 2019. *Upravno pravo: opšti deo*, 5. izdanje. Niš: Medinvest.
- Dimitrijević, Predrag, and Jelena Vučković. 2021. „Upravno-sudska žalba u ustavno-pravnoj tradiciji na prostoru Srbije i de lege ferenda.” *Serbian Political Thought* 72 (2): 251–270. doi.org/10.22182/spm.7222021.12.

- Đanić Čeko, Ana. 2021. „Razvoj pravne zaštite građana putem žalbe u upravnom sporu u Hrvatskoj.” *Croatian and Comparative Public Administration* 21 (3): 489–528. doi.org/10.31297/hkju.21.3.3.
- Derđa, Dario, and David Kryška. 2018. „Neka rješenja upravnog spora u usporednom pravu: kako unaprediti hrvatski upravni spor.” *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 39 (1): 91–126. doi.org/10.30925/zpfsr.39.1.3.
- Jerinić, Jelena. 2011. „Sudska kontrola uprave u našem i uporednom pravu.” Doktorska disertacija. Univerzitet Unio: Pravni fakultet.
- Jerinić, Jelena. 2012. *Sudska kontrola uprave*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union; Službeni glasnik.
- Jovanović, Slobodan. 1924, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona.
- Jovanović, Zoran, and Stefan Andonović, 2021. „Upravno sudstvo prema Vidovdanskom ustavu.” In *100 godina od Vidovdanskog ustava*, eds. Srđan Đorđević and Jelena Vučković, 233–245. Kragujevac: Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu: Institut za pravne i društvene nauke.
- Jovičić, Miodrag. 1999. *Leksikon srpske ustavnosti: 1804–1918*. Beograd: Filip Višnjić.
- Jurkovič, Joso. 1936. „Administrativni spor po našem pravu.” *Slovenski pravnik* 50 (1–2): 1–17.
- Koprić, Ivan. 2006. „Upravno sudovanje na području bivše Jugoslavije.” *Croatian and Comparative Public Administration* 6 (1): 223–239.
- Kostić, Lazo. 1939. *Administrativno pravo Kraljevine Jugoslavije: knjiga treća: nadziranje uprave*. Beograd: Izdavačko i knjižarsko preduzeće Geca Kon a.d.
- Košutić, Budimir. 1973. „Sudska presuda kao izvor prava.” Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu: Pravni fakultet.
- Krbek, Ivo. 1929. *Upravno pravo. Knj. 1, Uvodna i osnovna*. Zagreb: Jugoslovenska štampa.
- Krbek, Ivo. 1937. *Diskreciona ocjena*. Zagreb: JAZU.
- Krbek, Ivo. 1962. *Pravo jugoslavenske javne uprave. Knj. 3, Funkcioniranje i upravni spor*. Zagreb: Birotehnički izdavački zavod.
- Krstić, Mihailo. 1935. *Političko upravni zbornik zakona, uredaba i pravilnika: knjiga I*. Beograd: [s.n.].

- Kumanudi, Kosta. 1921. *Administrativno pravo*, drugo, pregledano izdanje. Beograd: Knjižara Gece Kona.
- Lončar, Zoran. 2014. „Predmet upravnog spora.” *Pravni život* 63 (10): 211–226.
- Ljubanović, Boris, and Bosiljka Britvić Vetma. 2011. „Vrste upravnih sporova.” *Croatian and Comparative Public Administration* 11 (3): 753–772.
- Medvedović, Dragan. 1987. „Razvoj upravnog sudstva u Jugoslaviji.” U *Zbornik odluka Upravnog suda Hrvatske*, eds. Ljerka Abramović and Vesna Grubić, XIII–XIX. Zagreb: Informator.
- Medvedović, Dragan. 2014. „Razvoj upravnog sudovanja u Hrvatskoj.” U *Europeizacija upravnog sudovanja u Hrvatskoj*, ed. Ivan Koprčić, 55–92. Zagreb: Institut za javnu upravu.
- Milkov, Dragan. 1993. „O pojmu upravnog spora.” *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 41 (5): 531–542.
- Milkov, Dragan. 2010. *Upravno pravo. [Knj.] 3, Kontrola uprave*, treće izmenjeno i dopunjeno izdanje. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu – Pravni fakultet: Centar za izdavačku delatnost.
- Milosavljević, Bogoljub. 2008. *Upravno pravo*, drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu.
- Milovanović, Dobrosav. 2019. “The subject matter of the administrative dispute.” U *150 godina upravnog spora u Srbiji: zbornik*, ur. Vuk Cucić, 81–132. Beograd: Upravni sud Republike Srbije; Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Popović, Slavoljub. 1955. *O upravnom sporu*. Beograd: Naučna knjiga.
- Popović, Slavoljub. 1969. „O sudskoj kontroli nad upravnim aktima.” *Zbornik radova. – ISSN 0550–9777* (8): 45–66.
- Radošević, Ratko. 2013. „Sistemi sudske kontrole uprave.” *Zbornik radova = Recueil des travaux* 47 (3): 459–473. doi.org/10.5937/zrpfns47–4840.
- Radonović, Mirjana. 2010. *Pravo upravnog spora*. Banja Luka: Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
- Stjepanović, Nikola. 1937. „Tužba glavne kontrole kod Državnog saveta.” *Arhiv za pravne i društvene nauke XXXV drugo kolo* (5): 424–436.

- Stjepanović, Nikola. 1958. *Upravno pravo FNRJ: opšti deo: priručnik za studente prava*, drugo, prepravljeno i dopunjeno izdanje. Beograd: Savremena administracija.
- Strategy of Judicial Development for the period 2020–2025, “Official Gazzete of the Republic of Serbia”, No. 101/2020, 18/2022.
- The Constitution of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes [St. Vitus day Constitution], “Official Gazette of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes”, No. 142 of 28th June 1921.
- The Constitution of the Kingdom of Yugoslavia, “Official Gazette of the Kingdom of Yugoslavia”, No. 200 of 3rd September 1931.
- The Council of State and Administrative Courts Act [CSACA], “Official Gazette of the Kingdom of Yugoslavia”, No. 9-IV of 11 January 1929 and No. 170-LXIV of 29th July 1930.
- The Council of State and Administrative Courts Act, “Official Gazette of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes”, No. 111 of 22nd May 1922.
- The Law on amendments and additions to the Council of State and Administrative Courts Act, “Official Gazette of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes”, No. 9-IV of 11 January 1929.
- The Law on amendments and additions to the Council of State and Administrative Courts Act, “Official Gazette of the Kingdom of Yugoslavia”, No. 132-LV of 7th June 1929 and No. 5-I of 9th January 1930.
- The Rules of Order at the Council of State Act, “Official Gazette of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes”, No. 132 of 7th June 1929.
- Tomić, Zoran. 1990. *Upravno pravo: (upravna kontrola uprave)*, drugo prošireno izdanje [Administrative law: (administrative control of administration), second expanded edition]. Beograd: Savremena administracija.
- Tomić, Zoran. 2010. *Komentar zakona o upravnim sporovima sa sudskom praksom*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu: Službeni glasnik.
- Tomić, Zoran. 2017. *Opšte upravno pravo*, deseto, novelirano izdanje. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet: Centar za izdavaštvo i informisanje.

Tomić, Zoran. 2021. „Sadržina punog upravnog spora.” *Pravo i privreda* 59 (3): 207–226. doi.org/10.5937/PiP2103207T.

Vučetić, Dejan. 2019. “Types of decisions in the administrative dispute.” *U 150 godina upravnog spora u Srbiji: zbornik radova*, ur. Vuk Cucić, 177–219. Beograd: Upravni sud Republike Srbije; Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Војислав Бачанин*

Правни факултет, Универзитет у Крагујевцу

ОПШТИ ПОГЛЕД НА КАРАКТЕР УПРАВНОГ СПОРА У ПРВОЈ ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ ДРЖАВИ

Сажетак

Текст представља покушај да се коришћењем дескриптивног и евалуативног метода поново тестирају поједине ауторске хипотезе поводом карактера управног спора у првој југословенској држави. У првом делу рада читаоци се укратко подсећају на основне теоријске поставке које се тичу појма, предмета и класификација управног спора. Други део рада представља осврт на нормативни оквир и прихваћена законска решења у анализираном периоду. У трећем делу рада аутор се осврће на значајније доктринарне дилеме о овом питању. У последњем делу, уместо закључка, нуди се поједностављена оцена карактера и правне природе управног спора у наведеном раздобљу.

Закључује се да је прва југословенска држава поседовала систем управносудске контроле управе који је припадао групи европско-континенталних система. Управни судови и Државни савет нису се сматрали делом судске, већ управне власти (попут њихових француских узора). Предмет управног спора био је одређен комбинацијом метода генералне клаузуле са методом негативне енумерације.

* Имејл-адреса: vbacanin@jura.kg.ac.rs.

* Овај рад је примљен 29. септембра 2022. године, а прихваћен на састанку Редакције 28. фебруара 2023. године.

Спор је био дефинисан као субјективни спор о законитости акта управе. Но, практично је постојао и објективни управни спор. Може се прихватити да је законодавство у наведеном периоду било оплемењено и постојањем облика пуне јурисдикције.

Сви доктринарни осврти који говоре у прилог оцене да се овај период може сагледати као златни период српске управносудске теорије и праксе имају своје утемељење и чине се примереним. Благодарјећи, између осталог, и постојању установе управног судства, можемо се поносити својом управноправном прошлoшћу, како у погледу законодавне активности, тако и у погледу теорије која је о томе пружила свој прегнантан суд. Особито би се могли подичити баштином двостепеног управно-судског поступка јер поступак по жалби на одлуке управних судова многе државе немају ни данас. Међу тим државама је, нажалост, и данашња Србија.

Но, у домаћој стручној јавности је пре извесног времена исказана, па и формализована тежња „повратку“ у двостепеност, чиме би се оживело раније прихваћено и, свакако, напредно решење. Будући да се Стратегијом развоја правосуђа за период 2020–2025. године ради унапређења ефикасности рада управног судства предвиђа двостепени управносудски поступак, оправдано можемо очекивати његово законско уређивање у блиској будућности. Поглед на нашу управносудску традицију може се, тако, учинити и као један извор надахнућа за предстојеће законодавно делање.

Кључне речи: управно судство, управни спор, управни суд, Државни савет, субјективни спор, објективни спор, спор пуне јурисдикције

*Ивана Лукнар**

Институт за политичке студије, Београд

СОЦИОКУЛТУРНА КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА СТРАХА**

Сажетак

Страх је један од темељних осећања који настаје услед потребе за сигурношћу и очувањем живота. Феномен страха је у тесној вези са друштвеном структуром и значајно утиче на понашање актера. У раду је приказана инструментализација страха као механизма социјалне контроле. Страх је вишедимензионалан феномен (биолошка, психолошка, културна и социјална димензија страха) стога његово тумачење захтева примену интердисциплинарног приступа. У раду је примењена метода анализе стручне литературе и социолошког дискурса на основу које је концептуализован појам страх и теоријске поставке емоције страха. Рад има за циљ да покрене дебату на поменутој тему.

Кључне речи: страх, инструментализација страха, социокултурне одреднице страха

На први поглед може нам се учинити да је страх ирационални сегмент, међутим страх је значајан филогенетски механизам самоодржавања и одржавања врсте. Односно, феномен страха је еволуцијски уграђен и представља једну од примарних емоција

* Имејл-адреса: ivanaluknar@gmail.com.

** Рад је настао у оквиру научно–истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

чија актуелност не јењава с обзиром да је уско повезан са тежњом за избегавањем опасности и опстанком. У којој мери страх прожима и обликује савремено друштво? Који су социокултурни аспекти страха? То су само нека од питања на која ће аутор пружити одговор у чланку.

Већина савремених психолога страх дефинише као примарну емоцију. То су емоције које имају своју органску основу и које настају у раној фази развоја (онтогенезе). Екман као примарне емоције наводи: страх, љутњу, презир, гађење, радост и изненађење (Екман 2011). Емоције су се развијале током еволуције како би човек аутоматски пружио адекватну врсту акције за разрешавање тренутног збивања. Људска бића садрже универзалне окидаче (ситуације и стимулусе) који подразумевају безусловну реакцију која није научена већ је урођена. Универзални окидачи су „уписани у мозак сваког људског новорођенчета” (Екман 2011, 13) док се остали окидачи стичу временом на основу индивидуалног искуства. Веома значајна компонента емоције су телесне промене које имају улогу да припреме организам за хитно реаговање или повећан напор (Екман 2011, 50–65). Поред осталог, испољавање емоција служи за комуникацију. На пример, неки невербални сигнали попут фацијалне експресије у великој мери су универзално разумљиви за различите припаднике култура. Међутим, испољавање емоција код људи је не само биолошки већ је и културолошки условљено.

У „Психолошком речнику” страх је дефинисан као „снажна емоционална реакција на ситуацију која прети интегритету организма, са унутрашњим физиолошким променама и евентуалним спољним манифестацијама (бледило, знојење, дрхтавица, бекство или агресивност)” (Кrstić 1988, 595). Страх је еволуцијски феномен, који је „стар колико и људски род, појава која прати човека од преисторије до нашег времена” (Radić 2000, 9). Примарна функција страха је да нас спаси из животно угрожавајуће ситуације. Међутим страх код човека може да има двоструки ефекат, односно да нас паралише. Фројд је писао о „бежању” или „афекту” као рефлексној реакцији на реалан страх (Freud 2020, 376–378). Лиса Ранкин такође прави разлику између правог и лажног страха. Прави страх представља реалну опасност која активира неопходан стресни одговор који покреће особу на предузимљивост да избави себе или драге особе из опасности, док је је лажни страх онај који постоји само у машти (Rankin 2017).

Иако страх постоји и код људи и код животиња, страх код људи је комплекснији. Као што примећује социолог Кејлоис (*Caillois*) неупитна је значајна разлика између страха код животиња и страха код људи. Страх код животиња је природно уграђен импулс који је повезан са потребом за опстанком и као такав је непроменљив. Док је страх код људи променљив и у знатној спреси са имагинацијом. Односно, човек може неку ситуацију да перципира као претећу иако она то у суштини заиста и не мора да буде. Дакле, страх код људи је комплексан феномен, „разнородан је, покретљив и стално се мења” (*Caillois* цитирано у: *Delimo* 2003, 30). Страх код људи може да се испољава у различитим облицима и тесно је повезан са свесношћу (сопством); што је и разумљиво с обзиром да су се страх и свест развијали истовремено. Због постојања различитих облика испољавања страха код људи, Немеси је понудио ову категоризацију:

1. „оклевање, устручавање, страх да се нешто предузме;
2. страхопоштовање, морални страх, стид, страх од срамоте;
3. срамота, стид, скрнављење, страх да се учини нешто нечасно;
4. страх односно запрепашћеност проузрокована сучељавањем са утварама;

узрујаност, патња, страх од неуспеха” (*Radić* 2000, 12). Цицерон (*Marcus Tullius Cicero*) је под страхом подразумевао широку лепезу осећања. Он под осећањем страха подразумева:

- лењост (као страх од напора),
- стид (страх од срамоћења),
- узнемиреност,
- запрепашћеност,
- ужас,
- страву и грозу (*Cicero* 1974).

Дакле, иако страх није непознато осећање, његово разумевање и тумачење код људи није једноставан задатак, јер страх настаје у међуодносу свих његових димензија и карактеристика што захтева мултидисциплинаран приступ у раду.

ВИШЕДИМЕНЗИОНАЛНОСТ СТРАХА

Различите појавне варијације страха и његовог интензитета усложњавају његово тумачење. Страх се манифестује као непријатно осећање које прате одређене физиолошке промене. Међутим, страх је производ међуодноса између његових биолошких, психолошких, социјалних и културних аспеката. Један од аспеката разумевања осећања страха је његова биохемијска компонента. Иако постоје телесне реакције које су тесно повезане са страхом (убрзани рад срца, наизглед престанак рада срца, дрхтавица, ширење зеница, пораст кортизола и адреналина, бледило и др.); поменуте биохемијске компоненте га тешко разликују од других осећања, на пример гнева. Идентификовање феномена страха на основу његове биохемијске основе није једноставно, јер страх може да има различите биохемијске корелате. На пример, неко ко се боји насиља углавном има висок ниво адреналина, док неко ко превасходно има страх од болести углавном има низак ниво адреналина. Биолошки посматрано, у телу човека као и код животиња страх изазива низ физиолошких промена. Међутим, човек се другачије суочава са страхом због поседовања когнитивних функција, у зависности од искуства, језичких, културолошких, религијских и других одредница које му дају другачије прилике за реаговање на перципирани извор страха. Дакле, страх не можемо да тумачимо само са аспекта физиолошких промена.

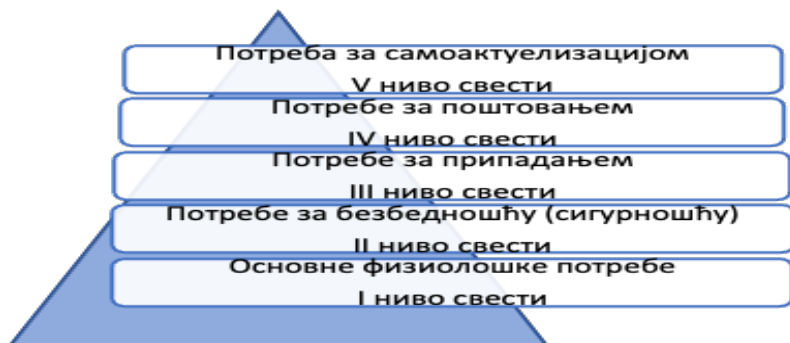
Аристотел пише о човеку као о разумној животињи. Отуда је увео појам „*zoon politikon*” да објасни разумност и друштвену условљеност људског понашања (Aristotel 2013). Јер, човек је издигнут изван чисто природних инстинката и тумачи свет око себе са аспекта разума, језика, симбола и религије. Човек је у стању да конструише безброј имагинарних претњи. „Ми, људи, смо у стању да се бојимо много чега. Наш страх има много већи потенцијални обим, него страх који било која друга животиња може да осети, управо зато што смо *animal symbolicum*” (Svensen 2008, 35). Епиктет примећује да оно што изазива немир код људи су сопствене процене и тежња за одређеним стварима која неретко може да створи осећај страха и агоније код човека (Epictetus 1998 [1925]).

Неупитно је постојање везе између психолошког света и социјалног окружења појединца. Појединац стварност процесуира у зависности од искуства, психолошких карактеристика, ситуације

у којој се налази итд. Различите процене и тежње могу да произведу разноврсне емоције. Зато је веома значајно да увидимо разлику између афективних, чулних и оних емоција које настају као извесна реакција на одређене ситуације и да увидимо начин на које су оне перципиране.

Појединац је нераскидиво повезан са друштвеном заједницом у којој живи и њеном културом (системом вредности), друштвеним нормама. Какви су интра-психички механизми карактеристични за осећање страха? Какав је однос између когнитивних и мотивационих процеса? Когнитивна конзистентност, самопотврђивање социјалног идентитета, позитивно вредновање друштвеног система и његовог сета вредности и стандарда понашања могу послужити као симболичка средства заштите од базичних страхова код индивидуе. Ово је потврдила студија која се бавила односом између инстинкта за самоодржање и различитим психолошким мотивима. Студија је показала да је потенцијал егзистенцијалног страха огroman и да се он ипак барем у теорији може усмеравати на конструктивне реакције (Pyszczynski, Greenberg and Solomon 1997).

Масловљева теорија о хијерархији људских потреба (слика 1.) може послужити за разумевање страха из угла мотивације за задовољење одређених људских потреба (Maslov 1980, 92–113). Маслов је представио људске потребе у облику пирамиде од пет нивоа, почевши од основних људских потреба ка вишим које се налазе на врху пирамиде. Дакле, на дну пирамиде налазе се основне физиолошке потребе, као што су потреба за ваздухом, водом, храном, продужењем врсте, спавањем и др. Затим следе потребе за остваривањем безбедности (сигурности) како личне тако и колективне. Трећи ниво су потребе за припадањем. Човек је друштвено биће које има потребу да припада некој друштвеној организацији, заједници (породица, пријатељи, клуб и тд.). Четврте су потребе за поштовањем које произилазе из тежње човека да буде признат, прихваћен и уважаван од стране осталих чланова друштвене заједнице којој припада. Пети ниво је самоактуелизација који се односи на изградњу сопствене личности (Maslov 1980, 198, 193–239). Сваки ниво потреба повезан је са одређеним степеном развоја свести. Упоредо са порастом нивоа тежњи усложњава се и ниво фрустрација и страха од њиховог неиспуњавања, односно незадовољења. Отуда страх код људи постоји у различитим појавним облицима.

Слика 1. Масловљева хијерархија људских потреба

Страх као и сва друга осећања има своју биолошку основу, али је он у знатној мери обликован од стране индивидуалног искуства и друштвене норме. Да бисмо разумели осећања морамо узети у обзир да свако осећање има више историја: еволуциону, друштвену и личну. Односно, осећања нису само нешто „природно” и непосредно, она су уједно и друштвени конструкти (Gross цитирано у: Svensen 2008, 30). Друштвене норме одређују ситуацију када је одређено осећање пристојно показати, што такође може да варира у зависности од културног и социјалног статуса индивидуе. Чег се бојимо и у којој мери зависно је од друштвеног контекста. Концепт страха у одређеној мери зависан је и од културе. Поред основних примордијалних страхова, као што су страх од смрти и страх од непознатог, објекти страха и механизми манифестовања страха разликују се у различитим друштвима и етапама друштвеног развоја. На пример, у Европи у средњем веку, након што је папа Иноћентије VIII 5. децембра 1484. издао папску булу на основу које је осудио вештице, страх од вештица био је један од примарних страхова тога доба. Савремено доба карактеришу: страх од климатских промена и негативних ефеката стаклене баште, страх од тероризма и вируса короне. Дакле, нужно је узети у обзир поред социјалне и културне димензије страха и ситуациони елемент, односно специфичности које проистичу из друштвене и културне средине којој појединац припада.

Страх је емоција, а емоције имају одређени мисаони садржај. При сталном понављању доживљаја страха који настаје у сличном контексту изгледа да човек увежбава начин на који ће реаговати и способност организма да осећа страх. Јер, осећања су тесно повезана

са одређеним обрасцима делања. На пример, страх је углавном пропраћен бекством или нападом, али не увек и у свим ситуацијама. Оно што обликује и формира начин на који ће индивидуа реаговати јесу избори који се свакодневно чине, навике и искуство (вежба). На пример, професионални војници се обучавају да у страшним ратним условима реагују трезвено, рационално. Такође и лекари и полицајци који се суочавају са призорима из стравичних саобраћајних незгода и другим страшним ситуацијама науче како да реагују на осећање страха.

Неприхватање постојеће друштвене структуре, друштвених вредности и норми може бити један од окидача за страх. Мертон (Merton 1938) је приметио да неприлагођавање и одбијање постојеће друштвене структуре могу да наведу појединца на девијантна понашања (бунт, један од модуса прилагођавања) и бекство (душевне болести, хауцинације и др.). Стоици су веровали да истински мудрац уме да се „издигне изнад емоције”. Он неће бити у страху, али ће бити на опрезу. Индивидуа се кроз самопотврђену вредност осећа сигурно, релаксирано и уверено у исправност својих поступака што је опозит осећању страха. Такође, допринос друштву може да буде изузетан потенцијал за превазилажење страха од смрти. У прилог томе, симболично превазилажење смртности могуће је постићи кроз изузетно научно, културно, уметничко или спортско постигнуће. Међутим, с друге стране прихватање деструктивног сета вредности и стандарда понашања може поспешити страх и друге негативне емоције. Као пример могу послужити самоубиличке намере терориста.

СТРАХ КАО НЕИЗОСТАВНИ ДЕО ИСТОРИЈЕ

Страх је неизоставни део историјског друштвеног и културног развоја. Првобитне људске цивилизације су божанствима придавале суштинску улогу у колективним и индивидуалним судбинама, а феномен страха су везивале за божју казну. Познате су речи Сенеке, римског филозофа из I века наше ере: „срећа многе ослобађа од казне, али од страха никога” (Seneka цитирано у: Radić 2000, 11). Такође, Лисјен Фебр (*Lucien Febvre*) је на основу свог животног искуства у Европи у XVI веку написао „бој се увек и свуда” (Febvre цитирано у: Bauman 2010, 10). Дакле, свака цивилизација се мање или више током историје суочавала са страховима који су значајан

део наше свакодневнице, а који су у крајњој инстанци у тесној вези са страхом од губитка живота.

Историја је потврдила постојање различитих врста страхова код људи. Без обзира на класну припадност, род, старост, културу и друштво којем припадају готово да нема човека који се није суочио са емоцијом страха. Међутим, неки страхови су заједнички за сваку особу понаособ без обзира на друштвене карактеристике или део света у којем та особа живи. То су урођени страхови, укоренењени у бит (бивствовање, суштину) сваког људског бића.

Страх од смрти је урођен, ендемски страх који даје смисао земаљском животу. Епиктет је сматрао да је од саме смрти гори страх од смрти. „Смрт избећи не могу, но зар не могу избећи и страх од смрти? Треба ли да умрем уз туговање и страх” (Epictetus 1998 [1925], 175). Поменути страх од смрти је тесно повезан са веровањем у бесмртност душе и у загробни живот. Хришћански концепт значајно подупире смисао и сврху телесног живота. Могућност вечног живота делује подстицајно, јер пружа шансу за преобликовање смрти уз аутопојезу, „издизање”, васкрснуће. На тај начин је деструктивна снага смрти дала смисао, сврху и вредност телесном животу и омогућила „обуздавање” и „припитомљавање” оних који су настојали да заслуже бесмртност.

Разни аутори су са различитих аспеката тумачили страх. Праћење дискурса страха у литератури указује на његову променљивост и различите аспекте. Страх од болести био је један од примарних страхова који је обележио историју цивилизације. Био је нарочито интензиван за време епидемије куге која се из Азије пренела у Европу и пустошила је почев од средине XIV века. Страх од заразних болести код Срба се такође везује за епидемију куге. Тада се Србија уклопила у слику опште атмосфере која је владала у средњовековној Европи. Дакле, страх од болести је у одређеним временским интервалима (за време епидемије заразних болести) присутан током историје у глобалној размери. Генерално, пре 2019. године ради пружања здравствене заштите људи, сезонски је промовисано вакцинисање људи против грипа, док је вакцинација деце школског узраста од различитих заразних болести била континуирана. Међутим, након што је уследила епидемија корона вирусом може се рећи да су страх од смрти и страх од болести попримили енормне размере, док је промовисање анти-ковид вакцине постало један од здравствених приоритета. Из претходно наведеног можемо видети

да страх може да поприми колективну одредницу. На тај начин настају колективни страхови, као што су на пример: глобални страх, локални који везујемо само за одређени локалитет, онај који везујемо за поједине друштвене групе, страхови који су подстакнути различитим догађајима (ратна разарања, тероризам, присилне миграције, епидемија, различите побуне, економска криза и др.).

Немали број мислилаца страх тумачи са аспекта зла. Аристотел говори о страху као болном осећању или узнемирености која је изазвана представом о предстојећем злу које нас може уништити или причинити патњу (Aristotel 2008, 125). Тома Аквински је страх такође тумачио са аспекта зла, убројавши га у једну од једанаест страсти код човека, односно у страсти срце или отпора. Он наводи да је интензитет зла у страху мањи у односу на бол и тугу, јер се страх односи на будуће зло, док се бол и туга односе на садашње зло које је тренутно присутно. Објекат страха представља зло које је неизбежно у будућности (Аквински 2010). Бауман је такође страх посматрао у блиској вези са злом, сматрајући их „сијамским близанцима” (Bauman 2010, 67). Страх је доводио у везу са унутрашњим осећајем, док је зло везано за спољну опасност која је примећена путем чула слуха, вида. Дакле, код човека страх настаје услед менталног доживљаја, односно процене да му прети опасност. Отуда Бауман помиње концепт „изведени страх”, који се најбоље може описати као осећај изложености опасности; несигурности и рањивости. То је другостепена врста страха који је „друштвено и културно рециклиран” и који управља људским поступцима (Bauman 2010, 11).

Научни и технолошки развој требало је да представљају корак напред у превазилажењу неизвесности које су биле извор страхова. Међутим, упркос развоју данашњицу више него икада карактерише осећај немоћи и страха. Вишеструка криза (здравствена криза која је настала услед епидемије корона вирусом, економска и енергетска криза, рат у Украјини, миграције и политичке тензије) указује да се савремена друштва све више суочавају с деструктивним силама које свакодневно угрожавају нашу егзистенцију. Свет постаје несигуран полигон који подстиче страх. Међутим, историја је потврдила да „свако доба има свој страх, али се оно чега се људи боје мења” (Svensen 2008, 23).

Немали број аутора указује да данашње друштво карактерише „култура страха” (Furedi 2007; Kovačević, Žikić i Đorđević

2008; Vauman 2010). Двадесет први век је прожет различитим мерама опрезности и подозривости, отуда су страхови нашег доба примарно окренути будућности и могућем непожељном епилогу који прети да угрози даљи опстанак људи и живота на земљи попут: катастрофа насталих услед климатских промена, нуклеарне катастрофе, технолошке катастрофе, епидемије и др. Свенсен смара да је страх савременог доба неоснован и да настаје услед повећане свести о потенцијалним ризицима. Види га као беспотребни вишак јер већина људи живи свој живот без неких катастрофичних догађаја (Svensen 2008). Хобс када говори о страху помиње и позитивне ефекте које страх може да произведе. Он сматра да страх пред будућношћу подстиче људе да критички сагледају постојећи свет и „да истражују узроке ствари јер такво знање чини човека способнијим да уреди садашњост према најбољим предностима” (Hobbes 2013, 78). Он такође види страх као покретач развоја јер „страх од угњетавања присиљава човека на предусретање претње или на тражење помоћи у друштву, јер не постоји други начин да осигурамо живот и слободу” (Hobbes 2013, 76); с друге стране страх може да подрива нашу слободу и „колонизује” свет у коме живимо (Svensen 2008). Отуда, страх не можемо да посматрамо и тумачимо изван ширег ситуационог контекста у којем се он појављује.

КУЛТУРА СТРАХА

Савремено друштво одликује специфичан културни амбијент у коме је страх константна културна детерминанта. Отуда постмодерну културу можемо да одредимо као „културу панике” (Stojanović i Đurić 2015) која отвара могућност владаућим елитама да стратегијски делују и управљају нивоима успаничености који се пласирају широким народним масама. Издвојила бих четири есенцијална агенса која подржавају развој културе страха:

1) масовни медији (преувеличавање и драматично представљање одређених догађаја и медијских садржаја);

2) „ауторитети” (појединци или групе који уживају одређени друштвени углед, као што су познати брендови, корпорације, политичари, фриленсери (*freelance*) и други који своју моћ заснивају на сензационализму и јаким емоцијама. На пример, маркетиншке компаније се неретко служе емоцијом страха да пласирају

одређени производ, политичари да представе штетне последице у случају недобијања подршке и др.

3) системски (образовање, правни и економски систем). На пример, студенти су застрашени губитком године и неполагањем испита; радници страхом од губитка посла, правни систем је заснован на страху од казне.

4) јавност/ јавно мњење.

Различите форме страха уткане су у целокупно друштвено функционисање. Од постанка првобитних држава (градова полиса) људи су се окупљали и удруживали ради остваривања заједничких потреба и интереса. Међутим, поменуто друштво потреба развило се у друштво ризика уласком у „једну друштвену епоху у којој настаје солидарност из страха и постаје политичка снага” (Веб 2001, 73). Клајн такође види страх као снажно средство за достизање економских и политичких интереса у глобализованом друштву (Klein 2007). Она говори о екстремној злоупотреби страха у политичке сврхе како би се друштво припремило на политичке промене и предстојеће катастрофе. Велдес такође пише о страху и евентуалним ризицима као средствима за прибављање легитимитета за одлуке које су у служби интереса како политичких, тако и корпоративних елита (Weldes et al. 1999). Дакле, страх може да буде значајан мотивациони фактор у социјалном и политичком понашању. Култура страха је оруђе којом се служе елите да би контролисале и усмеравале пажњу нижих слојева у правцу који елитама погодује и омогућава им лакше одржавање моћи. Страх је једна од полуга моћи којом се владајући слојеви служе.

Култура страха је скривена, тешко приметна на први поглед, јер се заснива на специфичном споју механизма културе и застрашивања путем којих се преносе неолибералне идеолошке поставке и политика застрашивања која с наводно хуманим циљем оправдава империјализам на макронивоу, уз истовремену маргинализацију и подржавање национализма на микронивоу. „Они који се налазе на позицијама моћи пласирају своје дефиниције девијације као апсолутне стандарде нормалности и рангирају их доста високо у хијерархији кредибилитета, базираној на уверењима да они на врху знају најбоље и да њено непоштовање или нарушавање подрива установљени поредак (што је нечија позиција виша у морално-друштвеном поретку, то му је већи и кредибилитет)” (Вебер цитирано у: Stojanović i Đurić 2015, 12). Култура страха тежи да се

репродукује, али у својим разноврсним облицима. Глобалну друштвено-политичку сцену одликују антагонистички процеси, који се лако рефлектују на регионалном и локалном нивоу. Стрес, несигурност и криза који из тих антагонизама произилазе могу да буду значајни окидачи страха.

Политика савременог доба се све више усмерава у правцу како се заштитити од нечега, како се изборити са узроцима страха. Међутим, суочавање са страхом може да се претвори у застрашивање. На пример, страх од тероризма је један од глобално заступљених страхова. Држава у борби против тероризма доводи популацију у осећање страха чиме легитимише нарушавање (ограничавање) људских права и репресивне мере којима постиже безбедност. Страх од тероризма није базиран само на страху од терориста. Њега поткрепљују и остале информације о тероризму пласиране у медијима. На пример, о његовим штетним последицама, жртвама, претњи, учињеним нападима или евентуалним метама напада. Олтајди сматра да је ширење страха од тероризма значајно допринело развоју политика страха које настају постепено и уграђују се у свакодневни живот људи, акумулирају се временом и доводе до промена у власти и законима (Altheide 2006). Политике страха базирају се на пропаганди која треба да покреће јаке емоције где се носиоци поменуте политике посматрају као заштитници. Култура страха поменуте политике страха преноси прикривено путем културних симбола и даје им легитимитет кроз застрашивање које служи да припреми јавност за одлуке и акције које су политичке природе, а које јавност треба да прихвати с циљем избегавања негативног исхода – узрока страха.

ИНСТРУМЕНТАЛИЗАЦИЈА СТРАХА

Медији нам готово свакодневно сервирају различита друштвена и политичка дешавања која могу да буду значајан извор страхова. Управо због тога је Бауман окарактерисао нашу свакодневницу као флуидну (променљиву) и прожету страхом (Bauman 2010). Страх настаје из међуодноса појединца и околности (социо-политичких, економских и културних).

Немали број аутора указује да је страх једна од најважнијих роба коју нам масовни медији пласирају и из године у годину додељују му све више простора (Altheide 2002; Gerbner 1992; Vićentijević

2012). Готово свакодневно смо бомбардовани узнемиравајућим вестима о опасним вирусима, терористима, еколошким катастрофама, педофилима, убиствима и др. Истраживања су потврдила да медији имају значајну улогу у промовисању културе страха.

Усмеравање страха на одређене проблеме (тзв. „не-претње”) нас удаљава од реалних претњи по наше здравље, сигурност и права. Профитни модел новинарства наводи медије да пласирају сензационалистичке вести. Необични догађаји и трагедије добијају велики медијски простор, одузимају нашу пажњу и усмеравају је изван распрострањених актуелних проблема. Неретко политичари и челници подстичу овакве трендове да би остварили политичке или економске бенефите. Јер, „медији осим тога што приказују слику света, учествују у обликовању и формирању ставова” (Ševo 2021, 231).

Страх се може инструментализовати како би се лакше усмеравао велики број људи. Уколико се људи боје губитка радног места, биће спремни да раде за мању зараду. Уколико сматрају да инвестиције доносе боље услове живота, радо ће дочекати инвеститоре уз спремност да раде по лошијим условима рада итд. Што је интензитет страха већи, то су људи мање способни да сагледају објективно ситуацију, постају несигурнији и зависнији од власти. Као пример могу послужити и банке, осигуравајућа друштва и политичке странке које нас упозоравају да нема сигурности без њихове помоћи, односно деловања. „Особа која је у себи усвојила такву визију света, који подразумева несигурност и рањивост рутински прибегава реаговању које је примерено суочавању са непосредном опасношћу, чак и када истинска претња не постоји, „изведени страх” поприма самопокретачко својство” (Bauman 2010, 11).

Држава базира своју легитимност на обећању да ће пружити друштвену и личну безбедност и егзистенцију, што јој пружа могућност да захтева послушност од грађана. Отуда неретко „саме демократије стимулишу јавну свесност да они који игноришу страх чине то на сопствену штету” (Podunavac, Keane and Sparks 2008, 146). Међутим, као што примећује Станфорд „кад мноштва падну под мрачне облаке страха, никакво сунце не обасјава грађанско друштво. Страх сише његове енергије и раздире и изокреће институције политичког деловања. Страх једе душу демократије” (Stanford цитирано у: Podunavac, Keane and Sparks 2008, 35). Епиктет је такође указивао на везу између страха и неслободе. Јер, особе

које живе у страху не могу истински да буду слободне. Као што он примећује слободан је онај који има неспутане пориве и живи како жели, јер га не могу приморати, спречити или савладати силом (Ericetetus 1998 [1925]). Дакле, бити слободан подразумева бити ослобођен од спољашњих присила.

Међутим савремено доба карактерише свеprisутност евентуалних опасности које прете не само из мрачних улица, него и из информација пласираних путем онлајн медија, тв екрана и осталих извора информисања, што у свим домовима широм планете константно „храни” страх код савременог човека. Према Бауману „опасности којих се неко плаши (а тиме и од њих изведени страхови) могу се поделити у три врсте” (Bauman 2010, 12):

- физичка претња по живот и имовину,
- претње општије природе које могу да угрозе трајност и поузданост друштвеног поретка, опстанак људи у њему и доступност средстава за живот (приходи, пензије, посао итд.),
- опасности које „прете нечијој позицији у свету – положају у друштвеној хијерархији, идентитету (класном, родном, етничком, верском) и, у општем смислу, прете имунитету на друштвену деградацију и изопштење” (Bauman 2010, 12).

Иако је страх неизоставни део живота, он је нарочито присутан у потрошачком друштву које одликују несигурност и бројни ризици (Бек 2001; Giddens, Pierson 1998, 210; Giddens 2013). На садашње време се гледа као на „темпирану бомбу која откуцава” чији „ризиви показују једну будућност коју треба спречити” (Bek 2001, 51). Страх је у савремено доба присутан у толикој мери да представља „начин живота” (Tudor 2003). Међутим, не можемо изузети из вида могућност страха као снажног механизма друштвене контроле. Поље друштвене контроле „залази у област науке о управљању” (Stanković 2016, 126). Према теорији, „управљање страхом” постиже се кроз:

1) конструкт друштвене и културне заједнице о свету (стварности), који садржи систем уверења, сет појмова и стандарда понашања, и

2) позитивно самовредновање које настаје након што индивидуа прихвата и усваја део друштвено-културно конструисаног погледа на свет (Greenberg 2012).

Веома је важан начин на који се људи суочавају са својим страховима (Pyszynski, Rothschild and Abdollahi 2008). Могући су конструктивни облици понашања, међутим страх неретко може да води у насиље. Разумевање специфичног друштвено-културног амбијента неопходно је за тумачење колективног страха. Употреба страха је заснована на „покушају да би се заштитило од њега” (Glassner 1999, 301).

Страх може да буде перципиран двојачко као „контекст и метод утицаја” (Palu 2014, 24–25). Фуреди такође указује да страх може да послужи као једно од средстава да се очува *status quo* (Furedi 2007) и говори о два типа политичког страха. Првом типу припадају страхови који погодују елитама да указују на одређене проблеме и усмеравају пажњу јавности на начин који им одговара, док другој врсти припадају страхови који произилазе из различитих подела друштвених, политичких и економских који такође служе елитама да одрже постојећу структуру моћи (Robin 2004). Ту се убраја неспектакуларан страх као облик репресије. Као пример могу послужити страх од губитка посла који је уткан у само функционисање система.

Свакодневне форме страха су најопасније, јер у прикривеној форми константно подржавају постојећи систем друштвених неједнакости. На пример, богати се боје пљачке од стране сиромашних, док се сиромашни боје веће немаштине (сиромаштва). Страх од тероризма и корона вируса је присутан код свих. У име колективног страха су људи спремни да се одрекну личних слобода уколико су уверени у процену да ће на тај начин сачувати живот.

ЗАКЉУЧАК

Савремено друштво обилује различитим страховима, с обзиром да га одликују непрестани ризици, несигурности и претње од тероризма, нуклеарних катастрофа, климатских промена и других претњи. Технолошки развој омогућио је деконструкцију јавног простора и редефиницију традиционалне категорије моћи. Комуникација путем савремених информационих и комуникационих технологија омогућила је да онлајн простор асимилиује у себе национални, политички и културни дискурс. Јавни живот функционише на основу информација које су пружене на мрежи (интернету, онлајн). Другим речима, ако нечега нема у пласираним медијским садржајима готово да и не постоји. Медији имају могућност да усмеравају

пажњу на одређене информације, проблеме и пружају предикције. Концентрација капитала у рукама глобалних елита омогућила је да елите посредством медија креирају осећај колективне повезаности и страха и на тај начин пропагирају очување свог статуса и покорност код маса.

Дакле, у савремено доба повода за страх има у изобиљу, а медији представљају значајан механизам за репродукцију културе страха. Због ексклузивности и тиража неретко се сусрећемо у новинама са бомбастичним насловима, застрашујућим сликама и информацијама које у човеку изазивају страх и узнемиреност. Страх је постала роба која се одлично продаје. Отуда и развој хорор филмске индустрије и осталих забавних садржаја који се заснивају на осећању страха код корисника (адреналин паркови, хорор escape rooms и др.). Осећај стрепње и неизвесности је снажно уткан у свакодневницу савременог човека.

Савремену демократију карактеришу антагонистичке снаге. Јер, с једне стране демократија пружа добар потенцијал за решавање конфликта мање насилним путем, што може да ублажи страх од насиља кроз повећање могућности избора и степена слобода (слободе говора, креативно стваралаштво, критичко промишљање и др.) кроз промоцију мира, заједништва и апеловање на људскост, толеранцију и универзалне људске вредности. Истовремено владајуће елите инструментализују осећање страха ради остварења својих политичких и економских циљева као и за одржавање поретка моћи који им одговара. Отуда немали број аутора пише о злоупотреби страха у економске и политичке сврхе у савременим демократским државама. Међутим, историја је потврдила да манипулација страхом сеже далеко у прошлост. Велики број владара заснивао је своју владавину и ауторитет на страху од казне, глади и др. Дакле, страх је присутан у развоју људске цивилизације у различитим формама и интензитету.

Овај рад указао је на комплексност страха као истраживаног феномена и његову социокултурну концептуализацију. Људски страх је вишедимензионалан феномен, комплексна константа људске историје и развоја цивилизације. Он се трансформише током времена. Односно, мењају се објекти и извори страха у различитим историјским епохама. Веза страха са друштвеном структуром, културом и понашањем код људи је неупитна. Образложено је како се појам страха може разумети као механизам социјалне контроле и инструментализовати.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Akvinski, Toma. 2010. *Biće i suština*. Beograd: Dereta.
- Altheide, David L. 2002. *Creating fear. News and the construction of crisis*. London: Routledge.
- Altheide, David L. 2006. *Terrorism and the Politics of Fear*. Lanham, MD: AltaMira Press.
- Aristotel. 2008. *Retorika*. Podgorica: ITP Unireks.
- Aristotel. 2013. *Nikomahova etika*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Bauman, Zigmunt. 2010. *Fluidni strah*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Bek, Urlih. 2001. *Rizično društvo. U susret novoj moderni*. Beograd: Filip Višnjić.
- Ciceron, Marko Tulije. 1974. *Rasprave u Tuskulu*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Delimo, Žan. 2003. *Strah na Zapadu: (od XIV do XVIII veka): opsednuti grad*. Novi Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Ekman, Pol. 2011. *Razotkrivene emocije. Razotkrivanje izraza lica i osećanja radi unapređivanja komunikacije i emotivnog života*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Epictetus. 1998 [1925]. *The Discourses as Reported by Arrian, the Manual, and Fragments*. London: Loeb Classical Library.
- Freud, Sigmund. 2020. *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*. Hamburg: Nikol Verlagsgesellschaft.
- Furedi, Frank. 2007. *Culture of Fear Revisited: Risk-Taking and the Morality of Low Expectation*. London, New York: NY: Continuum.
- Gerbner, Gorge. 1992. „Violence and Terror in and by the media.” In *Crisis and Democracy: Mass Communication and the Disruption of Social Order*, eds. Marc Raboy and Bernard Dagenais, 94–108, London: Sage.
- Giddens Anthony & Pierson Christopher. 1998. *Conversations with Anthony Giddens : Making Sense of Modernity*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Giddens, Anthony 2013. *The consequences of modernity*. New York: John Wiley & Sons.

- Glassner, Barry. 1999. „The Construction of Fear.” *Qualitative Sociology*, 22 (4): 301–309.
- Greenberg, Jeff. 2012. „Terror management theory: From genesis to revelations.” In *Meaning, mortality, and choice: The social psychology of existential concerns*, eds. Phillip R. Shaver and Mario Mikulincer, 17–35, Washington DC: American Psychological Association.
- Hobbes, Thomas. 2013. *Levijatan ili građa, oblik i moć crkvene i građanske države*. Naklada Jesenski i Turk.
- Klein, Naomi. 2007. *The shock doctrine: The rise of disaster capitalism*. New York: Allen Lane.
- Kovačević Ivan, Bojan Žikić i Ivan Đorđević. 2008. *Strah i kultura*. Beograd: Čigoja štampa.
- Krstić, Dragan 1998. *Psihološki rečnik*. Beograd: Vuk Karadžić.
- Maslov, Abraham 1980. *Motivacija i ličnost*. Beograd: Nolit.
- Merton, Robert K. 1938. „Social structure and anomie.” *American Sociological Review* 3 (5): 672–682.
- Palu, Annegrete. 2014. *Culture of Fear: Fear as Context and as Method of Political Influence*. University of Tartu: Faculty of Social Sciences and Education.
- Podunavac Milan, John Keane, and Chris Sparks. 2008. *Politika i strah*. Minerva: Politička kultura.
- Pyszczynski, Tom, Jeff Greenberg, and Sheldon Solomon. 1997. „Why do we need what we need? A terrormanagement perspective on the roots of human social motivation.” *Psychological Inquiry* 8 (1): 1–20.
- Radić, Radivoj. 2000. *Strah u poznoj Vizaciji 1180-1453*. Beograd: Stubovi kulture.
- Rankin, Liza 2017. *Lek za strah-strah kao lek, Kultivisanje hrabrosti kao leka za telo, um i dušu*. Beograd: Verba.
- Robin, Corey 2004. *Fear: The History of a Political Idea*. NY: Oxford University Press.
- Stanković, Vladan. 2016. „Institucionalizacija socijalne kontrole i njene zloupotrebe.” *Srpska politička misao* 51 (1) : 111–130.
- Stojanović Đorđe i Živojin Đurić. 2015. „Od društvene kontrole do moralne regulacije: reartikulisanje diskursa moralne panike.” *Srpska politička misao* 48 (2): 9–53.

- Svensen, Laš, Fr.H. 2008. *Filozofija straha*. Beograd: Geopoetika.
- Ševo, Bojan. 2021. „Uticaj masovnih medija na javno mnjenje tokom pandemije virusa kovid 19.” *Baština* 31 (55): 221–234.
- Tudor, Andrew. 2003. „A (Macro) Sociology of Fear?” *Sociological Review* 51 (2): 238–56.
- Vićentijević, Miroslav. 2012. „Medijska etika sagledana kroz prizmu afekata straha i paničnih stanja.” *Časopis za upravljanje komuniciranjem* 23: 37–52.
- Weldes Jutta, Mark Laffey, Hugh Gusterson, and Raymond Duvall. 1999. *Cultures of Insecurity: States, Communities, and the Production of Danger*. Minneapolis: London: University of Minnesota Press.

Ivana M. Luknar*

Institute for Political Studies, Belgrade

SOCIOCULTURAL CONCEPTUALIZATION OF FEAR

Resume

Fear is one of the basic human emotions that is due to the safety need and preservation of life. The phenomenon of fear is closely related to the social structure and significantly influences the behavior of actors. The paper shows the instrumentalization of fear as a mechanism of social control. Fear is a multidimensional phenomenon (biological, psychological, cultural and social dimensions of fear) and its interpretation requires the application of the multidisciplinary approach. In the paper is applied the method of content analysis of professional literature and sociological discourse, on which the terms of fear and its theoretical propositions were conceptualized. The paper aims to start a debate on the mentioned topic.

Keywords: fear, instrumentalization of fear, sociocultural determinants of fear

* E-mail address: ivanaluknar@gmail.com.

* Овај рад је примљен 27. јула 2022. године, а прихваћен на састанку Редакције 28. фебруара 2023. године.

*Милан Урошевић**

Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд

**ПОЛИТИКА КРИТИКЕ
– О ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКИ
АНГАЖОВАНОЈ ДИМЕНЗИЈИ
ФУКООВЕ МЕТОДОЛОГИЈЕ****

Сажетак

Однос научног рада и друштвено-политичког ангажмана је једна од значајних тема у савременим друштвеним наукама. Стога ћемо у овом чланку испитати начин на који је тај однос концептуализовао француски филозоф и историчар Мишел Фуко. Чланак ћемо почети елаборацијом основних теоријских појмова које је Фуко користио током свог рада. Потом ћемо прећи на излагање његових методолошких приступа, посебно се фокусирајући на генеалогски метод, с обзиром да је то методолошки приступ који Фуко конципира као повезан са политичком праксом. Управо ћемо се у наредном поглављу осврнути на његову концептуализацију односа између генеалогских истраживања и друштвено-политичког ангажмана. Последњи сегмент чланка ће бити посвећен Фукоовим покушајима да успостави однос између свог научног рада и политичког ангажмана кроз концептуализацију јединственог етичког оквира за те активности. Чланак ћемо закључити освртом на, медијски популаризовану, слику Мишела

* Имејл-адреса: milan.urosevic@instifdt.bg.ac.rs.

** Овај чланак је реализован уз подршку Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору о реализацији и финансирању научноистраживачког рада.

Фукоа као радикалног, постмодерног, нихилисте, указујући на начине на које наш рад ту слику оповргава.

Кључне речи: Мишел Фуко, методологија, генеалогичка, ангажман, пракса, диспозитив, етика, субјективност, контингенција

УВОД

У последњој деценији рад Мишела Фукоа (*Michel Foucault*) је поново почео да привлачи пажњу јавности. Разлог за то није поновно откривање значаја његовог рада у академској заједници већ сензационалистичко бављење његовим ликом и делом, подстакнуто „културним ратовима”¹ који прожимају савремена западна друштва. Фуко је у тим тумачењима приказиван као ултра радикалан мислилац који тежи деконструкцији и разлагању свих традиција на којима западна друштва почивају (Sailer 2019). Он се такође оптужује за инспирисање савремених „политика идентитета” и праксе „политичке коректности” (Miller 2020), а у неким случајевима се чак види и као један од аутора који су утицали на развој „нихилизма” за који се тврди да прожима савремену културу². Фукоов приватан живот, такође, није поштеђен испитивачког погледа сензационалистичке медијске машинерије. Пошто је неконвенционални и либертински животни стил овог аутора стављен под медијску лупу, у јавности су се појавиле различите оптужбе и гласине везане за његов интимни живот. Услед тога се Фуко може видети као једна од најновијих жртава савременог феномена, популарно названог, „култура отказивања”³.

Услед новонастале пажње коју Мишел Фуко привлачи чини нам се адекватним да се поново осврнемо на његов рад. С обзиром

¹ Појам „културног рата” долази из америчке литературе и најчешће се користи да значи сукоб око културних вредности и симбола, између конзервативних и прогресивних струја, у различитим друштвеним сферама (Antonić 2013).

² Овакво тумачење Фукоовог рада је, у највећој мери, популаризовао канадски психолог, психотерапеут и медијска личност Џордан Питерсон (*Jordan Peterson*) (Peterson 2017).

³ Француски филозоф и економиста Гај Сорман (*Guy Sorman*) је у интервјуу 2020. године изјавио да је Фуко, боравећи у Тунису крајем шездесетих, користио услуге дечије проституције. Сорман ову изјаву касније повлачи (Kelly 2021). За више о феномену „културе отказивања” види Петровић 2021.

на све већи значај који се придаје односу између научног рада и друштвене ангажованости (Romero 2020) и чињеницу да се Фуко током своје каријере интензивно политички ангажовао, одлучили смо да се у овом чланку позабавимо његовом концептуализацијом односа између научне и политичке праксе. Тачније, предмет нашег интересовања ће пре свега бити Фукоово схватање друштвено-критичког аспекта његове методологије и њеног односа са политичком праксом⁴.

Чланак ћемо почети експликацијом основних појмова у теоријском апарату који Фуко гради за потребе својих истраживања. Потом ћемо прећи на излагање различитих метода које је користио током своје каријере, почевши од археологије као метода који Фуко користи на почетку свог рада, потом прелазећи на генеалошки метод који развија од почетка седамдестих, а који садржи критичко-ангажовану димензију. Управо ће та димензија бити фокус наредног сегмента нашег рада у ком ћемо се позабавити Фукоовим схватањима односа између генеалошког метода, друштвене критике и политичког активизма. У последњем поглављу нашег чланка ћемо се фокусирати на нормативни оквир који он конструише не би ли концептуално повезао научну и критички-ангажовану димензију своје методологије.

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ФУКООВИХ ИСТРАЖИВАЊА

Како Фуко у једном интервјуу истиче, он себе не види као „теоретичара”, пошто не гради јединствен систем појмова, који би се онда примењивао на више различитих области (Фуко 2010d, 169). Он свој појмовни апарат види као оруђе за истраживање логике, која оперише у оној области друштвеног света која нас интересује. Стога, Фуко истиче да његов приступ изградњи теоријских појмова није усмерен ка креирању систематичног појмовног система за анализу већ ка стварању флексибилног аналитичког оквира, којим

⁴ Фуко се најчешће перципира као радикално лево оријентисан интелектуалац, али од друге половине седамдесетих његова критика је једнако усмерена ка реал-социјалистичким друштвима и левичарским покретима (Фуко 1998b, 315–319; Paras 2006, 57). Стога, његов рад представља инспирацију, како за радикално леве интелектуалце попут Антонија Негрија (*Antonio Negri*) (Negri 2017), тако и за неолиберално оријентисаног Франсоа Евалда (*François Ewald*), Фукоовог асистента на Колеж де Франс (*Collège de France*) у периоду од 1976. до 1984. (Behrent 2010).

се могу истражити историјски специфични друштвени феномени (Fuko 2012, 145).

Према Фукоу, основни предмет његовог проучавања су „праксе”. Он праксе схвата као сваки облик делања, појединца или друштвене групе, које је усмерено на другог⁵ (Fuko 2010g, 296; Fuko 2017a, 301; Petković, 2018, 331) и дели их на два типа: дискурзивне и не-дискурзивне. Надаље, он истиче да је у својим истраживањима био заинтересован за проучавање систематизованих целина људских пракси, које имају релативно стабилан облик кроз време, и те целине је називао „режимима пракси” (Fuko 2010g, 296).

На почетку своје каријере Фуко је био заинтересован за проучавање дискурзивних пракси, које такође назива и „праксама комуникације”⁶ (Fuko 2017b, 297–299). Основни елемент дискурзивне праксе он назива „исказом”, док дискурзивну праксу одређује као праксу производње исказа (Fuko 1998a, 88). Фукоово схватање исказа можемо дефинисати као „временски и просторно одређену итерацију дискурзивне праксе” (Ugošević 2021, 287). Он истиче да је у овом периоду заинтересован за правила која управљају производњом систематичних скупова исказа, које назива „дискурзивним формацијама” (Fuko 1998a, 43).

Фуко користи појам „архива” да означи историјски настао систем, који садржи све, икада постојеће, исказе у једном друштву и истиче да се у њему образују специфична правила за формулацију исказа (Fuko 1998a, 140–141). Та правила се временом мењају, али њихов, релативно стабилан, систем који постоји у одређеном периоду Фуко назива „историјским априоријем” (Fuko 1998a, 137–139). Историјско априори је систем правила, који ограничава могуће варијације у комбинацијама исказа. Фуко користи појам „позитивитета” да означи оне дискурзивне формације које су у неком периоду настале, на основу одређеног историјског априорија, као њиховог услова могућности⁷ (Fuko 1998a, 191–198).

⁵ Фукоово схватање праксе се у великој мери поклапа са Веберовим (*Max Weber*) схватањем друштвеног делања као „делања које је усмерено на...пошањање других” (Weber 1976, 15).

⁶ Ове праксе истражује током шездесетих година и та истраживања представља у књигама „Рађање клинике” (1963.), „Речи и ствари” (1966.) и „Археологија знања” (1969).

⁷ Фуко формулише концепт историјског априори као варијацију Кантове (*Immanuel Kant*) идеје формалног априори. Код Канта формално априори представља скуп категорија које чине услов могућности сазнања (Kogać 1970,

Од почетка седамдесетих Фуко проширује свој појмовни апарат у циљу обухватања не-дискурзивних пракси и њиховог односа са дискурзивним праксама⁸. Он не-дискурзивне праксе назива „моћ” и дефинише их као сваки облик делања којим појединац или друштвена група утичу на вероватноћу да ће делање других појединаца или друштвених група у будућности имати одређен облик (Фуко 2017а, 301). Као и у случају дискурзивне праксе, Фуко истиче да су не-дискурзивне праксе уређене одређеним правилима, која назива „тактикама” и „стратегијама”. Он тактике сматра за свесно усмерена делања актера, којима се тежи утицају на будућа делања других актера. Стратегије настају повезивањем и међусобном регулацијом тактика, услед чега се изграђују системи односа моћи, који су истовремено „намерни и несубјективни” (Фуко 1982, 85–86). Фуко тиме тврди да стратешки системи односа моћи не зависе од свесног делања појединачних актера већ да, насупротив томе, ти односи условљавају њихове тактике.

У овом периоду Фуко развија појмове који би му омогућили обједињено проучавање дискурзивних и не-дискурзивних пракси, а уместо појма „режима праксе” почиње да користи појам „диспозитива”⁹. Делез (*Gilles Deleuze*) истиче да диспозитив, према Фукоу, функционише као својеврстан „дијаграм” који повезује правила дискурзивних и не-дискурзивних пракси и међусобно их усклађује у јединствен систем (Delez 1989, 42). Фуко диспозитив описује на следећи начин:

„Оно што покушавам да уочим под тим именом је, прво, један дубински хетероген скуп, који садржи дискурсе, институције, архитектонска уређења, регулаторне одлуке, законе, административне мере, научне исказе, филозофске, моралне, филантропске поставке, укратко: изречено, исто као и неизречено... диспозитив је мрежа која се може успоставити између тих елемената” (Фуко 2012, 174).

XXVII–XXVIII), док код Фукоа историјско априори представља услов могућности формулације исказа.

⁸ Овај период Фукоовог рада траје од 1971. до 1979. године. Значајне монографије које објављује у овом периоду су „Надзирати и кажњавати” (1975) и први том „Историје сексуалности” (1976).

⁹ Иако се најчешће користи у оригиналу, неки од могућих превода овог појма су: систем, механизам, апарат, распоред (Agamben 2012, 66).

Фуко овим појмом тежи да успостави теоријску могућност проучавања међуодноса дискурзивних и не-дискурзивних пракси. Гајатри Спивак (*Gayatri Chakravorty Spivak*) тврди да однос између та два типа пракси у Фукоовом схватању диспозитива подразумева да дискурзивне праксе креирају исказе, путем којих се оцртавају могући путеви делања, тако што се одређени ентитети чине спознатљивим, а самим тим и подложним делању. Не-дискурзивне праксе, у складу са тим, креирају нормe делања (Spivak 1993, 37). Систем међуповезаних правила пракси у диспозитиву Фуко назива „логиком” и истиче да она подразумева „игру” између елемената диспозитива (Fuko 2012, 174). Ту логику касних седамдесетих такође назива и „рационалношћу” диспозитива и у овом периоду она представља главни предмет његових истраживања (Fuko 2014a, 127; Fuko 2005, 11–13).

Важан аспект Фукоовог појмовног апарата се тиче његовог схватања субјекта. У периоду када развија појмове за обједињено проучавање дискурзивних и не-дискурзивних пракси он правила диспозитива назива „нормама”. Фуко, својим истраживањима у овом периоду, показује начин на који се, у одређеним институцијама, појединци наводе на интернализацију специфичних норми, бивајући тако наведени да своја делања ускладе са правилима диспозитива (Fuko 1997, 183–190). Он тај процес назива „субјекцијом” (Fuko 1997, 26–28).

У трећем периоду свог рада он уводи појам „субјективности”, којим означава однос појединца са самим собом¹⁰ (Fuko 2003, 574). Делез субјективност назива „трећом осом дијаграма диспозитива”, поред дискурзивних и не-дискурзивних пракси, кроз коју појединац „афицира са себе” (Delez 1989, 103). У овом периоду Фуко се интересује за однос димензије субјективности са друге две димензије диспозитива. Он тај однос концептуализује појмом „технологије сопства”, који одређује као скуп процедура и операција којима појединци формирају знање о самима себи и врше промене свог односа са собом (Fuko 2014b, 81).

¹⁰ Овај период Фукоовог рада траје од 1979. до његове смрти 1984. и током њега су од значајних монографија објављени други и трећи том „Историје сексуалности” (1984). Фукоова прва дела, „Ментална болест и психологија” и „Историја лудила” се не могу сврстати ни у један од поменута три периода и према његовим речима садрже обједињено истраживање дискурзивних и не-дискурзивних пракси (Eribon 2014, 262–264).

ФУКООВИ МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУПИ – ГЕНЕАЛОГИЈОМ ПРОТИВ МЕТАФИЗИКЕ

У овом сегменту чланка ћемо представити методе које Фуко користи при својим истраживањима. Посебно ћемо се фокусирати на генеалогички метод, пошто га он концептуализује као друштвено-критички метод истраживања, у тесној вези са његовим активизмом. Поступци које Фуко користи при својим истраживањима нису посебно иновативни, пошто се значајно не разликују од архивских истраживања, које остали историчари такође користе (Hardy 2013, 96). Његова иновативност се огледа у методологији. Кроти (*Michael J. Crotty*) методологију одређује као општи оквир и дизајн истраживања, који детерминише избор извора података, поступака за њихово прикупљање, организацију и анализу (Crotty 1998, 11).

У првом периоду свог рада Фуко користи археолошки метод, за потребе истраживања дискурзивних пракси. Археолошка методологија подразумева истраживање архива неког друштва, са циљем мапирања правила за формирање исказа, у неком историјском периоду. Фукоова употреба археологије подразумева истраживање различитих дискурзивних формација, у одређеном историјском периоду, у циљу мапирања дискурзивног позитивитета тог периода. То истраживање се врши уочавањем „корелација, положаја, функција и преображаја” у односима између исказа у различитим дискурзивним формацијама (Fuko 1998a, 43). Тим путем Фуко тежи да мапира „правила образовања исказа”, од којих се састоји историјско априори једног периода (Fuko 1998a, 141). Он овај метод напушта релативно брзо по изласку „Археологије знања” 1969. године, монографије у којој систематски излаже правила археологије, као методологије коју је до тада користио.

Фуко генеалогички метод развија постепено, од 1970. године. Као што ћемо показати, овај метод у себе инкорпорира археологију, тако да би било прецизније говорити о еволуцији археологије у генеалогичку, него о њеном напуштању. Постоји неколико фактора који су утицали на овај развој Фукоове методологије. Први од њих је његово политичко ангажовање. Фуко по повратку из Туниса¹¹ у Париз 1969. године отпочиње сарадњу са радикалним маоистичким

¹¹ Фуко учествује у студентској побуни у Тунису током марта 1968. године, што снажно утиче на његову жељу да се политички ангажује при повратку у Париз (Eribon 2014, 237).

организацијама, које су у том периоду биле изузетно утицајне у француској јавности, услед њиховог учешћа у протестима маја 1968. године¹² (Eribon 2014, 273; Christofferson 2004, 59). Он предавно учествује у бројним активностима ових организација, од којих су многе укључивале употребу политичког насиља¹³. Други значајан фактор је продубљивање Фукоове сарадње и пријатељства са Делезом. Делезов утицај се пре свега огледа у Фукоовом повратку Ничеовим (*Friedrich Nietzsche*) радовима. Услед тога Фуко развија генеалогiju по узору на метод који Ниче користи истражујући порекло модерних моралних становишта у „Генеалогiji морала”¹⁴ (Paras 2006, 45).

Генеалогija подразумева методологију која обједињено истражује дискурзивне и не-дискурзивне праксе и диспозитиве као системе који настају повезивањем њихових правила. Фукоов генеалошки метод обухвата археологију, јер укључује у себе истраживање дискурзивних пракси, али је за разлику од археологије у стању да објасни промену њихових правила (Фуко 2007, 45–46). Он тврди да генеалогija истражује учинке до којих доводи конструкција одређених ентитета путем дискурзивне праксе (Фуко 2010а, 52). Другим речима, повезујући правила дискурзивне праксе са правилима не-дискурзивних пракси генеалогija истражује како дискурзивна пракса креира услове за формирање тактика и стратегија тј. система норми за не-дискурзивна делања.

Генеалогija као дизајн историјског истраживања полази од анти-хегелијанске претпоставке о непостојању икакве метафизичке детерминације у историји. Тачније, Фуко генеалогijом тежи да истражи историјске процесе настанка одређених диспозитива, тако што те процесе види као серије контингентних догађаја и сукоба у историји (Mahon 1992, 110). Он, дакле, сматра да не постоји никаква трансцендентна нужност која кроз историју доводи до настанка

¹² Најутицајнија од ових организација се звала „Пролетерска левица” (*Gauche prolétarienne*) и Фуко отпочиње сарадњу са њеним члановима 1969. године (Eribon 2014, 273).

¹³ Једна од тих активности је и студентска побуна на „Универзитету Венсен” (*Université Paris 8–Vincennes*) на ком је Фуко предавао током 1969. и 1970. године. Ова побуна је укључивала окупацију просторија универзитета и насилне окршаје са полицијом (Eribon 2014, 245; 258).

¹⁴ Говоримо о повратку Ничеовим радовима јер, као што Морис Пинге (*Maurice Pinguet*) истиче, Фуко чита Ничеа барем од 1953. године (Eribon 2014, 77) и то има значајан утицај на његов рад од самог почетака.

одређених форми диспозитива¹⁵ (Коорман 2013, 43). Услед тога Фуко генеалогiju такође назива и „историјском онтологијом”, јер диспозитиве које истражује види као последице различитих облика људских пракси, које немају онтолошку основу ван сопствене историје (Фуко 2017b, 321).

Генеалогска методологија, у Фукоовом схватању, налаже историјском истраживању два кључна аспекта, која он назива „провенијенцијом” и „емергенцијом”. Провенијенција је истраживачки поступак, који подразумева праћење и дескрипцију низова историјских догађаја, ситуација и процеса, током којих је дошло до сучељавања тактика и стратегија различитих актера, без претпоставке да су исходи тих сучељавања на било који начин ван-историјски предодређени (Фуко 2010b, 65–67). Емергенција или „појављивање” подразумева истраживачки поступак дескрипције и праћења процеса путем којих, услед поменутих сучељавања, долази до усклађивања стратегија и тактика те се праксе актера систематизују и норме којима се воде усклађују у јединствен систем тј. диспозитив (Фуко 2010b, 69–73).

Генеалогija као дизајн историјског истраживања је за Фукоа радикално анти-метафизички усмерена јер својим претпоставкама усмерава истраживање ка негирању сваке претензије на изналажење ван-историјски детерминисаних континуитета у историји. Настанци различитих диспозитива се генеалогским методом, стога, виде као сингуларне последице низа контингентних фактора (Ven 2014, 47–48). То значи да кретање историје за генеалогa престаје да буде континуирани развој ван-историјских есенција и постаје низ ломова, прекида, борби и преокрета смештених у конкретна друштва са конкретним актерима (Petković 2018, 50). Као што сам Фуко истиче, циљ генеалогског метода је ослобађање „историјског смисла надисторијске историје” (Фуко 2010b, 82).

КРИТИЧКА И ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКИ АНГАЖОВАНА ДИМЕНЗИЈА ГЕНЕАЛОГИЈЕ

С обзиром на радикално истористичку оријентацију његовог рада, Фуко генеалогiju смешта у специфичну историјску традицију коју назива „критиком”. Критика је за њега специфичан скуп

¹⁵ Ову претпоставку генеалогског метода Фуко укратко формулише као „претпоставку да универзалије не постоје” (Фуко 2005, 13–14).

дискурзивних и не-дискурзивних пракси, својеврстан диспозитив, који настаје и развија се, постепено, од 16. века¹⁶ (Fuko 2018, 38–39). Она се, тврди Фуко, јавља као вид отпора „диспозитиву управљања”. Наиме, он целокупан период модерне види као обележен проширењем рационалности диспозитива управљања на различите институције (Fuko 2018, 40–41). Фуко концепт управљачког диспозитива формулише крајем седамдесетих, и велики део свог дотадашњег опуса представља као истраживање процеса трансформације различитих институција, изазваних усвајањем његове рационалности¹⁷ (Fuko 2014a, 73–97).

Оно што је према Фукоу карактеристично за управљачки диспозитив је његова рационалност, коју назива „пастирском”. Он истиче да та рационалност настаје у хришћанским религијским институцијама, али да се од 16. века проширује и на остале институције друштва и државе (Fuko 2018, 40–42). Ова рационалност функционише тако што субјектује појединца кроз његову димензију субјективности¹⁸. Другим речима, она тежи да управља појединцима кроз њихову свест, креирајући знање о психи појединца и на основу њега одређене праксе као што су исповест, психотерапија, психијатријска пракса и сл. Путем тих пракси појединци се наводе да у своју субјективност интернализују одређене норме, тим путем бивајући постављени у позицију субјекта у систему односа моћи у диспозитиву управљања (Fuko 2017a, 293–295).

Традиција критике, која настаје као отпор диспозитиву управљања, се према Фукоу, може видети као облик „етоса” или „врлине”, а њену праксу он описује као „вољну непокорност” (Fuko 2018, 41–42). Фуко истиче да критика поставља питање: „...како да се нама не влада тако, на тај начин, у име тих принципа, с обзиром на те циљеве и тим процедурама...?” (Fuko 2018, 42). За њега је критика специфичан облик делања, којим субјекти пружају отпор систему моћи и знања у одређеном диспозитиву. Како он сам

¹⁶ Фуко тврди да је покрет Протестантске Реформације у 16. веку први облик „критике” (Fuko 2018, 41).

¹⁷ Фуко истраживање настанка и развоја диспозитива управљања излаже на својим курсевима на Колеж де Франс-у од 1976. до 1979. године. Ти курсеви су названи „Треба бранити друштво”, „Безбедност, територија, становништво” и „Рађање биополитике”.

¹⁸ Према Фукоу диспозитиву управљања претходи „диспозитив суверености”, који управља појединцима кроз правне прописе и претњу физичким насиљем (Fuko 1998b, 264–265; Fuko 1997, 48–49).

истиче, овај отпор има облик „довођења у питање” легитимности и оправданости правила, која одређени диспозитив намеће субјектима (Фуко 2018, 45). Стога, Фуко специфичну мешавину свог интелектуалног рада, спровођеног путем генеалогског метода, и свог активизма смешта у ту традицију.

Још један од назива који Фуко даје свом генеалогском методу је „историја садашњости” (Фуко 1997, 32). Он тврди да генеалогичка, као истраживачки дизајн, налаже да истраживање отпочне „питањем постављеним у садашњости” (Foucault 1988b, 262). Оно што, према Фуку, повезује генеалогичку са политичком праксом је избор предмета истраживања. Она истраживачу налаже да предмет истраживања бира у складу са политичким сукобима који су актуелни у његовој савремености. Фуко је сам истицао да институције које ће истраживати бира на основу политичких борби које се у том тренутку воде, и у којима он сам учествује¹⁹ (Foucault 1988a, 154–155). Генеалогичка потом налаже истраживачу истраживање историјског процеса настанка те институције.

Како Агамбен (*Giorgio Agamben*) истиче, логика диспозитива, попут историјског априорија, креира сопствени позитивитет, који се састоји од институција организованих на одређен начин (Agamben 2012, 61–64). Институције које је Фуко истраживао су управо оне које настају на основу рационалности управљачког диспозитива, попут затвора, институција за ментално оболеле, болница и сл.²⁰ Стога, можемо закључити да је Фуко током своје каријере управо истраживао аспекте позитивитета управљачког диспозитива, у оквиру којих су се водили политички сукоби у циљу његове трансформације.

¹⁹ Фукоова књига „Надирати и кажњавати” је најбољи пример генеалогског истраживања. Она настаје као резултат његовог рада у организацији „Група за информисање о затворима” (*Le groupe d'information sur les prisons*), коју оснива у сарадњи са маонистичким радикалима и бројним интелектуалцима. Они кроз ову организацију сарађују са бившим и садашњим затвореницима на разним активностима везаним за реформу казненог система (Eribon 2014, 273). Рад у овој организацији је имао кључан утицај на његово генеалогско истраживање институције затвора, чији је резултати дело „Надирати и кажњавати”.

²⁰ Фуко управо у књизи „Надирати и кажњавати” примећује сличност између начина на који се појединци субјектују у институцијама затвора, болнице, школе и војске (Фуко 1997, 130–165).

Уочавамо да Фуко генеалогски метод не замишља као вредносно неутралну научну методологију. Он следи ничеанску перспективистичку епистемологију, која постулира да не постоји потпуно неутрална тачка из које бисмо могли објективно да спознамо одређени предмет истраживања (Prado 2000, 119–121). Фуко је свестан да и он сам учествује у праксама, које су регулисане правилима рационалности оног диспозитива који жели да истражи (Ven 2014, 13; Drajfus i Rabinov 2017, 173). Он стога свесно приступа истраживању из сопствене политичке позиције, тежећи да својим истраживањима допринесе одређеним политичким променама (Zaharijević i Krstić 2018, 11–12).

Ипак, Фукоова генеалогска није политичка теорија, која конструише нормативно пожељну организацију људске праксе. Он тврди да генеалогским истраживањима мапира тачке у одређеним институцијама, у којима је организација диспозитива крхка и тиме указује на места из којих се може формирати стратегија отпора, којом би се организација диспозитива могла трансформисати (Fuko 2018, 70–71). Фуко у свом раду не прописује како би те стратегије требале изгледати. Као што сам тврди он генеалогским истраживањима конструише „оруђа”, али не прописује како се она требају користити²¹ (Fuko 1998b, 12).

Поменута оруђа која Фуко конструише генеалогским истраживањима имају облик „против-памћења” (Fuko 2010b, 82) или, како Лине Хуфер (*Lynne Huffer*) то назива, „контра архива” (Huffer 2020, 133–134). Фуко тврди да генеалогска истраживања спроводи из „перспективе отпора”, јер отпор функционише као „хемијски катализатор”, који омогућава истраживачу да лакше уочи постојаће односе моћи у институцијама где се отпор дешава (Fuko 2017a, 289). Он истиче да својим истраживањима тежи ослобађању „потчињених знања” тј. знања оних актера који су у одређеном диспозитиву потлачени, услед чега су њихова знања, дискурзивним праксама тог диспозитива, сврстана хијерархијски ниже²² (Fuko 1998v, 18–19).

²¹ Иако Фуко евидентно не следи Веберов постулат вредносне неутралности он се слаже са Веберовом тврдњом да научник не би смео кроз свој научни рад да прописује пожељне циљеве делања већ да се научним радом могу само утврдити средства за достизање одређених циљева (Veber 1998, 85).

²² Фуко наводи знања делинквената, психијатријских болесника и болесника уопште, као примере знања потлачених актера, која тежи да ослободи својим радом (Fuko 1998b, 19).

Изнад тих знања се налазе она која су у диспозитиву легитимисана као „научна”, и која су блиско повезана са његовом рационалношћу, а самим тим и са организацијом односа моћи у институцијама, које настају на основу ње (Фуко 1998b, 20–25).

Фуко генеалогiju замишља као критику овакве хијерархизације знања те је стога такође назива „анти-науком” и истиче да генеалогичка истраживања „оживљавају сећања на борбе” (Фуко 1998b, 20–21). Другим речима, он сматра да су генеалогичка истраживања вид дискурзивне праксе, којом се конструише знање о контингентним сукобима, услед којих су одређени диспозитиви историјски настали. Тим путем се генеалогijом критикују дискурзивне праксе којима се креира знање не би ли се уређење одређених диспозитива утемељило у метафизичким, ван-историјским, факторима²³. Знање створено генеалогичким истраживањима представља „оруђе” за политичку праксу управо јер указује да начин организације одређених институција није трансцендентно детерминисан, већ је производ контингентних људских пракси, те се услед тога може трансформисати људским делањем. Како Фуко истиче генеалогijом можемо назвати: „... спајање учених знања и локалног памћења, спајање које омогућава установљавање једног историјског знања о борбама и употребу тог знања у садашњим тактикама” (Фуко 1998b, 20).

НОРМАТИВНИ ОКВИР ГЕНЕАЛОГИЈЕ – ФУКООВА ЕТИКА КРИТИЧКОГ АНГАЖМАНА

Однос између Фукоовог интелектуалног рада и политичког ангажмана може деловати контрадикторно. Као што Ненси Фрејзер (*Nancy Fraser*) примећује, његово схватање генеалогije је не-нормативно али истовремено и ангажовано (Fraser 1981, 273). Фуко је сарађивао са организацијама које су несумњиво имале идеје о пожељном начину организовања оних институција чијој промени су тежиле. И поред тога, он је одбијао да у свом раду пружи нормативна упутства, којима би се активисти водили при таквој реорганизацији институција.

²³ Фуко сматра да се институције које уређује рационалност управљачког диспозитива пре свега легитимишу путем различитих хуманистичких наука. Он хуманистичким наукама назива науке које се баве проучавањем различитих аспеката човека, и његових културних и друштвених творевина. Примери неких од њих су: психологија, психијатрија, економија, криминологија, социологија итд. (Фуко 1995, 84–86).

Велики број аутора је критиковао Фукоов рад због његовог одбијања да пружи нормативне стандарде приликом својих генеалошких истраживања. Јирген Хабермас (*Jürgen Habermas*) истиче да Фуко не може да објасни зашто, приликом својих истраживања, стаје на страну потлачених актера у одређеним институцијама. Према њему, пошто Фуко нема изграђен нормативни стандард, он не може да пружи разлог за отпор односима моћи у одређеном диспозитиву. Хабермас тврди да без нормативног стандарда Фуко не може да објасни зашто би нови диспозитив, који би настао као последица отпора потлачених, био пожељнији од претходног²⁴ (Habermas 1988, 266–269). Ненси Фрејзер тврди да Фуко, пошто све облике односа моћи види као нормативно неутралне, не може да објасни зашто би се одређени актери требали борити за неки облик организовања тих односа (Fraser 1981, 283–286). Чарлс Тејлор (*Charles Taylor*) такође упућује сличну критику, и тврди да Фуко у свом раду не пружа универзалан критеријум истине и слободе, већ сматра да сви критеријуми постоје искључиво у склопу диспозитива. Он истиче да Фуко, стога, не може актерима да пружи разлог због ког би се политички залагали за било који облик организације диспозитива (Taylor 1984, 175–176).

Током осамдесетих година Фуко на више места покушава да својим генеалошким истраживањима и активизму пружи етичку димензију, тако одговарајући критичарима који тврде да је та димензија одсутна у његовом раду. Он у тексту „Шта је просветитељство?“ тврди да се просветитељство може видети, попут критике, као етос тј. као генерална структура делања путем које појединац својим праксама даје извештај „стил“. Фуко етос просветитељства описује као праксу непрекидног преиспитивања наше тренутне историјске егзистенције кроз константну рефлексiju на различите облике наше субјекције (Fuko 2010e, 428). Он свој генеалошки рад и политичко деловање смешта у овакво схваћену просветитељску традицију и етос којим се та традиција води назива „експерименталним ставом“²⁵. Према Фукоу тај став подразумева непрекидно довођење у питање историјски насталих граница, којима се ограничавају могуће варијације наших делања и субјективности. Он

²⁴ За анализу Хабермасове критике Фукоа види Ivković 2006.

²⁵ Фуко тврди да та традиција почиње са Кантом, а да су неки од њених представника Хегел (*Georg Wilhelm Friedrich Hegel*), Ниче, Вебер и Франкфуртска школа (Fuko 2018, 53).

сматра да својим генеалошким истраживањима и активизмом указује на историјски контингентно порекло тих граница, тим путем показујући да изван њих постоји простор слободе и могућности за експериментисање са нашом егзистенцијом (Фуко 2010е, 427–429).

Фукоови покушаји да пружи свом раду етичку димензију коинцидирају са његовим генеалошким истраживањем историје субјективности. Он овим истраживањем установљава две основне форме субјективности, за које тврди да су постојале у историји западних друштава:

1. Прву од њих он назива „херменеутиком субјекта” и тврди се њено порекло налази у хришћанству, пре свега у хришћанској пракси исповедања (Фуко 1982, 23). Фуко тврди да управо пастирска рационалност управљања успоставља, код појединаца које субјектује, херменеутички модел субјективности (Foucault 2019, 305–310). Према њему, херменеутика субјекта подразумева да појединац формира однос са собом тако што непрекидно испитује сопствену психу и у њој трага за непроменљивим истинама, на основу којих би организовао своје праксе (Фуко 1982, 65).
2. Другу форму Фуко проналази у друштвима Античке Грчке и Рима и назива је „бригом о себи”. Он истиче да је димензија субјективности у овим друштвима била аутономна у односу на системе односа моћи у институцијама²⁶ (Фуко 1988, 45–81). Услед тога појединци су могли да обликују своју субјективност према критеријумима које би сами бирали, што Фуко назива бригом о себи или, на одређени местима, „естетиком егзистенције” (Foucault 1996).

Фуко се у последњем периоду свог рада управо залагао за афирмацију бриге о себи као пожељног модалитета субјективности²⁷ (Фуко 2003, 319). Он је, стога, тврдио да су његови генеалошки радови облик „делатне историје”, који уводе „дисконтинуитет у само наше биће” (Фуко 2010б, 74–75). Фуко тиме жели да каже како,

²⁶ Важно је напоменути да Фуко истиче како слободно обликовање субјективности у Античкој Грчкој и Риму није било доступно свим припадницима ових друштава, пре свега робовима и женама (Фуко 2017б, 314–315).

²⁷ Неки од појединаца као и филозофских и политичких струја за које Фуко тврди да су покушали обнову бриге о себи у модерном добу су: Ниче, Шопенхауер (*Arthur Schopenhauer*), Макс Штирнер (*Max Stirner*), Бодлер (*Charles Baudelaire*), дендизам и анархисти у 19. веку (Фуко 2003, 319).

пошто генеалошка истраживања указују на контингентност у настанку диспозитива, она такође показују да су нормe, којима диспозитиви субјектују појединце, такође контингентне и, стога, нису нужне. Тим путем генеалогија, као делатна историја, може ослободити појединца херменеутичког модела субјективности, указујући му на контингентност „истина” које му се, процесом субјекције, пласирају као основа за организацију субјективности. Он, дакле, сматра да генеалошка истраживања могу имати „десубјективацијски” ефекат јер указују појединцима на плуралитет могућности за организацију субјективности и тиме их упућују на организацију своје субјективности путем модела бриге о себи (Фуко 2018, 57–59).

На овој тачки почињемо да назиремо нормативни оквир који Фуко конструише не би ли повезао свој интелектуални и политички рад. Његов рад се често погрешно тумачи као критика феномена моћи, док Фуко истиче како моћ не види као морално негативан феномен, већ као супстанцију друштвеног живота²⁸ (Foucault 2016, 128). Он истиче да моћ, пошто подразумева утицај на вероватноћу за одређен облик будућег делања неког актера, не може постојати без одређеног степена слободе. Фуко тврди да односи моћи могу постојати само ако су субјекти који у њих улазе истовремено слободни, јер постоји одређен варијабилитет који је њиховим делањима доступан. Стога се систем односа моћи у којем се они налазе може изменити, у зависности од стратегија и тактика које ти субјекти формирају (Фуко 2017а, 302–303).

Фуко истиче да се својим радом борио против „доминације”, и њу дефинише као ситуацију у којој се односи моћи не могу се променити, јер одређени актери имају диспропорционално велики утицај на делања других (Foucault 1997, 291–292; 300–301). Покушавајући да елаборира свој нормативни став Фуко истиче да између односа моћи, као слободног суочавања стратегија и тактика, и доминације, као њиховог потпуног замрзавања, стоји диспозитив управљања као облик усмеравања стратегија делања актера. Он истиче да пракса управљања може отићи предалеко и еволуирати, одређеним институцијама, у доминацију (Foucault 1997, 299). Управо су те институције биле предмет Фукоових генеалошких истраживања. Његов циљ је био да, својим истраживањима, пружи помоћ оним актерима који су тежили формирању тактика

²⁸ „Друштво 'без односа моћи' не може бити ништа друго до апстракција” (Фуко 2017а, 304).

и стратегија отпора у тим институцијама, не би ли се доминација окончала (Foucault 1988a, 155). Ипак, он у свом раду није пружао моделе будућег организовања таквих институција. Фуко је тврдио да одређен облик управљања у друштвеном животу мора постојати и да требамо тежити његовом оптималном нивоу, али да се тај ниво не може одредити априори, већ у зависности од контекста. Стога, он је сматрао да то требају одредити они актери који се својим стратегијама и тактикама сучељавају у конкретним институцијама (Foucault 2016, 132).

Рефлектујући у последњим годинама живота на етичке димензије свог рада Фуко развија појам „парезије”²⁹. Он парезију види као облик делања и бивствовања који, попут диспозитива, укључује одређене дискурзивне праксе, односе моћи и форму субјективности (Foucault 2010, 9–10). За Фукоа, парезија подразумева дискурзивну праксу којом се указује на арбитарност уређења одређених диспозитива (Foucault 2015, 24). Та дискурзивна пракса у исто време утиче и на друге актере, откривајући им контингентност и арбитарност тих диспозитива (Foucault 2015, 33). Парезијом се, дакле, други позивају на десубјективацију, а тиме и на уређивање своје субјективности путем модела бриге о себи. Управо се у том позиву огледа однос моћи који се формира праксом парезије (Foucault 2010, 59).

Фукоов осврт на свој рад путем концепта парезије нам указује да он критички генеалошки рад види као облик технологије сопства. Разматрајући праксу парезије он истиче да путем ње парезијаст аутономизује своју субјективност, изграђујући је тако према моделу бриге о себи (Foucault 2010, 12). Дакле, генеалошко истраживање, као и политичко ангажовање, за Фукоа подразумевају рефлексију појединца на сопствену субјекцију (Schubert 2020, 10–11). То значи да процес генеалошког истраживања мења самог истраживача, док је његово политичко ангажовање и изношење резултата ових истраживања у јавност чин којим се други позивају да измене своју субјективност на исти начин (Fuko 2010d, 169–177).

Пошто је парезија за Фукоа етос, који обухвата и интелектуални рад и политичко делање, можемо рећи да он овим појмом свом схватању друштвено-критичког ангажмана пружа нормативни

²⁹ Фуко идеју парезије развија на основу истраживања њене праксе у Античкој Грчкој. Та истраживања он презентује у последња два курса која је одржао на Колеж де Франс-у названим „Управљање собом и другима” и „Храброст истине”.

оквир у форми „иманентне етике”. Насупрот трансцендентне етике, која пружа сет правила за примену у мање-више свим контекстима, иманентна етика подразумева формулисање правила за употребу у одређеним контекстима, и у складу са њима³⁰ (Smith 2012, 147–148). Фукоово схватање парезије укључује скуп правила за делање друштвеног критичара, која имплицирају да он мора преузети на себе специфичан модус егзистенције. Тај модус ставља појединца у стање ризика јер сопственим интелектуалним и политичким делањем егзистира ван „поретка бића”, који одређени диспозитив дозвољава (Foucault 2001, 19; Butler 2018, 134). Дакле, за Фукоа је друштвена критика чин трансгресије (Foucault 1998, 69–88), а критичар целокупним својим бићем тестира границе, које се у савремености постављају нашој слободи, позивајући друге да учине исто.

ЗАКЉУЧАК

Фуко је, између осталог, свој рад описивао као „мисао спољашњости”, тврдећи како својим истраживањима тежи дође до граница могућег, које нам се испостављају у нашој савремености (Foucault 1994, 147–170). Према Хуфер он, својом мишљу, указује на простор који постоји изван тих граница, простор чисте потенцијалности, ка ком се људска егзистенција може кретати (Huffer 2000, 19–21). Фукоов генеалогски рад можемо окарактерисати као облик демистификаторске критике, који има за циљ да одагна наше савремене метафизичке илузије. Његова генеалогска истраживања показују да постојаће границе наше егзистенције нису ништа више до историјске наслаге људског делања. Стога је Фуко свој критички рад видео као део просветитељске традиције, који има за циљ да човечанство подстакне на излазак из његове „самоскривљене [метафизичке] малолетности” (Kant 2000, 40).

Уочавамо да савремена тумачења Фукоа, као екстремног постмодерног нихилисте, који тежи уништењу сваке идеје Доброг

³⁰ Разлику између трансцендентне и иманентне етике преузимамо из Делезовог разликовања моралности и етике. Он моралност сматра за сет правила која процењују неко делање или намеру у складу са универзалним вредностима док етику види као скуп правила која процењују и усмеравају неко делање у складу са модусом егзистенције чији је то делање део (Smith 2012, 147–148; Deleuze 1988, 23). У случају Фукоовог схватања парезије ради се о правилима за процену и усмеравање делања, које је део модуса егзистенције друштвеног критичара.

и нормалности, не могу бити даље од истине. Фукоа је најбоље тумачити као скептика који, у ничеанској традицији, тежи да нас, кроз свој рад, суочи са „амбисом” (Ниће 1993, 304), у његовом случају ради се о амбису људске слободе (Ven 2014, 151–156). Фукоова генеалогска критика нам показује да оно што вреднујемо у нашој савременој егзистенцији није утемељено ни у чему осим у нашим праксама. То није нихилистичко негирање сваке вредности, већ позив на одговорност при делању, јер вредности којима се водимо постају истините онда када их делањем упражњавамо.

Можда би, у складу са Фукоовим становиштима, најбоље било дозволити му да, на крају, сам говори у своје име:

„Добро долази од иновације. Добро не постоји, само по себи, у безвременом небу, док би људи као астролози доброг, могли да одреде његова сазвезђа. Добро се дефинише, практикује, изумева. Али то захтева рад, не само неких, него колективан рад” (Foucault 2016, 138).

РЕФЕРЕНЦЕ

- Agamben, Đorđo. 2012. *Dispozitiv i drugi eseji*. Novi Sad: Adresa.
- Altiser, Luj. 2009. *Ideologija i državni i ideološki aparati*. Loznica: Karpos
- Antonić, Slobodan. 2013. „Uvod u sociologiju kulturnog rata (sa kratkim osvrtom na Srbiju).” *Letopis Matice srpske* 492 (4): 445–460.
- Batler, Džudit. 2018. „Šta je kritika? Ogled o Fukoovoj vrlini.” U *Šta je kritika?* ur. Adriana Zaharijević i Predrag Krstić, 93–134. Beograd: Akademska knjiga
- Behrent, C. Michael. 2010. “Accidents Happen: François Ewald, the “Antirevolutionary” Foucault, and the Intellectual Politics of the French Welfare State”. *The Journal of Modern History* 82 (3): 585–624. doi.org/10.1086/653042.
- Christofferson, Michael Scott. 2004. *French Intellectuals Against the Left*. New York: Berghahn Books.
- Crotty, Michael J. 1998. *The Foundations of Social Research*. London: SAGE Publications.
- Deleuze, Gilles. 1988. *Spinoza: Practical Philosophy*. San Francisco: City Lights Books.

- Delez, Žil. 1989. *Fuko*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Drajfus L. Hjubert i Pol Rabinov. 2017. *Mišel Fuko: Iza strukturalizma i hermeneutike*. Novi Sad: Mediterran Publishing
- Eribon, Didi. 2014. *Mišel Fuko: Biografija*. Loznica: Karpos.
- Foucault, Michel. 1996. "An Aesthetics of Existence." In *Foucault Live (Interviews 1961-1984)*, ed. Sylvère Lotringer, 450–453. New York: Semiotext(e).
- Foucault, Michel. 1997. "The Ethics of the Concern for Self as a Practice of Freedom." In *Ethics, Subjectivity and Truth*, ed. Paul Rabinow, 281–302. New York: The New Press.
- Foucault, Michel. 1998a. "A Preface to Transgression." In *Aesthetics, Method, and Epistemology*, ed. James D. Faubion, 69–88. New York: The New Press.
- Foucault, Michel. 1998b. "The Thought of the Outside." In *Aesthetics, Method, and Epistemology*, ed. James D. Faubion, 147–170. New York: The New Press.
- Foucault, Michel. 2001. *Fearless Speech*. Los Angeles: Semiotex(e).
- Foucault, Michel. 2010. *Vladanje sobom i drugima: Predavanja na Collège de France (1982.–1983.)*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus d.o.o.
- Foucault, Michel. 2015. *Hrabrost istine: Vladanje sobom i drugima II, Predavanja na Collège de France (1983–1984.)*. Zagreb: Sandorf & Mizantrop.
- Foucault, Michel. 2016. *About the Beginning of The Hermeneutics of the Self, Lectures at Dartmouth College, 1980*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Foucault, Michel. 2019. *O vladanju živima*. Zagreb: Sandorf & Mizantrop.
- Foucault, Michel. 1988a. "Practicing Criticism". *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings 1977–1984*, ed. Kritzman D. Lawrence, 152–158. London: Routledge.
- Foucault, Michel. 1988b. "The Concern for Truth." *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings 1977–1984*, ed. Kritzman D. Lawrence, 255–270. London: Routledge.
- Fraser, Nancy. 1981. "Foucault on Modern Power: Empirical Insights and Normative Confusions". *PRAXIS International* 3 (1): 272–287. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=239364>.

- Fuko Mišel. 2014b. *Tehnologije sopstva: Spisi o poznoj antici i ranom hrišćanstvu*. Loznica: Karpos.
- Fuko, Mišel. 1971. *Riječi i stvari*. Beograd: Nolit.
- Fuko, Mišel. 1982. *Istorija seksualnosti: Volja za znanjem*. Beograd: Prosveta.
- Fuko, Mišel. 1988. *Istorija seksualnosti: Staranje o sebi*. Beograd: Prosveta.
- Fuko, Mišel. 1997. *Nadzirati i kažnjavati*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Fuko, Mišel. 1998a. *Arheologija znanja*. Beograd: Plato.
- Fuko, Mišel. 1998b. *Treba braniti društvo: Predavanja na Kolež de Fransu iz 1976. godine*. Novi Sad: Svetovi.
- Fuko, Mišel. 2003. *Hermeneutika subjekta: Predavanja na Kolež de Fransu 1981.–1982.* Novi Sad: Svetovi.
- Fuko Mišel. 2005. *Rađanje biopolitike: Predavanja na Kolež de Fransu 1978.–1979.* Novi Sad: Svetovi.
- Fuko, Mišel. 2007. *Poredak diskursa: Pristupno predavanje na Kolež de Fransu, održano 2. decembra 1970. godine*. Loznica: Karpos.
- Fuko, Mišel. 2010b. „Niče, genealogija, istorija.” U *Spisi i razgovori*, ur. Mladen Kozomara, 59–88. Beograd: Fedon.
- Fuko, Mišel. 2010c. „Istina i moć.” U *Spisi i razgovori*, ur. Mladen Kozomara, 140–168. Beograd: Fedon.
- Fuko, Mišel. 2010d. „Razgovor sa Mišelom Fukoom.” U *Spisi i razgovori*, ur. Mladen Kozomara, 168–243. Beograd: Fedon.
- Fuko, Mišel. 2010e. „Šta je prosvetljenost?” U *Spisi i razgovori*, ur. Mladen Kozomara, 412–433. Beograd: Fedon.
- Fuko, Mišel. 2010g. „Prašina i oblak.” U *Spisi i razgovori*, ur. Mladen Kozomara, 281–313. Beograd: Fedon.
- Fuko, Mišel. 2010a. „Odgovor na jedno pitanje.” U *Spisi i razgovori*, ur. Mladen Kozomara, 29–58. Beograd: Fedon.
- Fuko, Mišel. 2012. *Moć/znanje*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Fuko, Mišel. 2014a. *Bezbednost, teritorija, stanovništvo: Predavanja na Kolež na Fransu 1977.–1978.* Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Fuko, Mišel. 2017a. „Dva ogleđa o subjektu i moći.” U *Mišel Fuko: Iza strukturalizma i hermeneutike*, ur. Hjubert L. Drajfus i Pol Rabinov, 286–309. Novi Sad: Mediterran Publishing.

- Fuko, Mišel. 2017b. „Povodom genealogije etike: pogled na rad u toku.” U *Mišel Fuko: Iza strukturalizma i hermeneutike*, ur. Hjubert L. Drajfus i Pol Rabinov, 310–336. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Fuko, Mišel. 2018. „Šta je kritika?” U *Šta je kritika?* ur. Adriana Zaharijević i Predrag Krstić, 35–92. Beograd: Akademska knjiga.
- Habermas, Jürgen. 1988. *Filozofski diskurs moderne*. Zagreb: Globus.
- Hardy, Nick. 2013. „A History of the Method: Examining Foucault’s Research Methodology.” In *The Edinburgh Companion to Post-structuralism*, eds. Dillet Benoît, Iain MacKenzie and Robert Porte, 95–121. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Huffer, Lynne. 2020. *Foucault’s Strange Eros*. New York: Columbia University Press.
- Ivković, Marjan. 2006. „Fuko versus Habermas: moderna kao nedovršeni projekat naspram teorije. moći – neizbežna suprotstavljenost ili mogućnost komunikacije.” *Filozofija i društvo* 30: 59–76. doi.org/10.2298/FID0630059I.
- Kant, Immanuel. 2000. *Pravno–politički spisi*. Zagreb: Politička kultura: Nakladno istraživački zavod.
- Kelly, Mark, G. E. 2021. “Must We Cancel Foucault?” *Telos: Critical Theory of the Contemporary*. Poslednji pristup 15. jun 2022. <http://www.telospress.com/must-we-cancel-foucault/>.
- Koopman, Colin. 2013. *Genealogy as Critique: Foucault and the Problems of Modernity*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Korać, Veljko. 1970. „Na izvoru transendentalnog idealizma.” U *Kritika čistog uma*, Kant, Imanuel. V–XLIV. Beograd: Kultura.
- Mahon, Michael. 1992. *Foucault’s Nietzschean Genealogy*. New York: State University of New York.
- Miller, Daniel. 2020. “Is Foucault responsible for identity politics?” *The Critic*. Poslednji pristup 15. jun 2022. <https://thecritic.co.uk/is-foucault-responsible-for-identity-politics/>.
- Negri, Antonio. 2017. *Marx and Foucault: Essays, Volume I*. Cambridge: Polity Press.
- Niče, Fridrih. 1993. *S one strane dobra i zla/Genealogija moralna*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Paras, Eric. 2006. *Foucault 2.0: Beyond Power and Knowledge*. New York: Other Press.

- Peterson, Jordan. 2017. "Foucault The Reprehensible & Derrida The Trickster." *YouTube*. Poslednji pristup 15. jun 2022. https://youtu.be/NBFSDD_5tiE.
- Petković, Krešimir. 2018. *Istina kao kušnja: Foucault, politička znanost, politička etika*. Zagreb: Plejada.
- Petrović, Dalibor. 2021. „Kultura otkazivanja kao hibridni obrazac postmoderne društvenosti“. *Kultura polisa* 18 (46): 169–181. doi.org/10.51738/Kpolisa2021.18.3r.46.
- Prado, C. G. 2000. *Starting with Foucault: An Introduction to Genealogy*. Oxford: Westview Press.
- Romero, Mary. 2020. "Sociology Engaged in Social Justice." *American Sociological Review* 00 (0): 1–30, (2019 Presidential Address). doi.org/10.1177%2F0003122419893677.
- Sailer, Steve. 2019. „The Whip Hand.“ *Taki's Magazine*. Poslednji pristup 15. jun 2022. <https://www.takimag.com/article/the-whip-hand/>.
- Schubert, Kristen. 2020. "Freedom as critique: Foucault beyond anarchism." *Philosophy and Social Criticism* XX (X): 1–26. doi.org/10.1177%2F0191453720917733.
- Smith, Daniel W. 2012. *Essays on Deleuze*. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. 1993. *Outside in the Teaching Machine*. New York: Routledge.
- Taylor, Charles. 1984. "Foucault on freedom and truth." *Political theory* 12 (2): 152–183. doi.org/10.1177%2F0090591784012002002.
- Urošević, Milan. 2021. „Pravila praksi: O metodologiji u radu Mišela Foucaulta.“ *Etnoantropološki problemi* 16 (1): 283–302. doi.org/10.21301/eap.v16i1.12.
- Veber, Maks. 1976. *Privreda i društvo I*. Beograd: Prosveta.
- Veber, Maks. 1998. *Duhovni rad kao poziv*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Ven, Pol. 2014. *Fuko: Kao mislilac i čovek*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Zaharijević, Adriana i Predrag Krstić. 2018. „U čemu je vrlina kritike? (Predgovor).“ U *Šta je kritika?* ur. Adriana Zaharijević i Predrag Krstić, 7–34. Beograd: Akademska knjiga.

Milan Urošević*

Institute for Philosophy and Social Theory, Belgrade

**THE POLITICS OF CRITIQUE – ON THE
SOCIO-POLITICALLY ENGAGED DIMENSION
OF FOUCAULT’S METHODOLOGY**

Resume

It seems that the work of Michel Foucault has, in the last decade, attracted some attention. This attention is a result of media engaging in a sensationalist way with his work and his private life. He is usually being portrayed as a radical postmodern nihilist, while his work is being blamed for inspiring contemporary identity politics and the practice of political correctness. These developments seem to us as a good reason to go back to Foucault’s work. Since the relation between scientific work and social engagement is an important problem in contemporary social sciences and humanities, we decided to research the way Foucault conceptualized the relation between his intellectual work and his political activism.

We begin our paper by elaborating some of the most important theoretical concepts in Foucault’s work. We start from his notion of practice, as a form of social action, and then move on to the two types of practices Foucault distinguishes: discursive and non-discursive practices. In the end of this chapter, we present the notion of the “dispositive”, which Foucault defines as an interconnected system of discursive and non-discursive practices, and his notion of subjectivity, which is defined as a relation an individual has with himself. In the next chapter we engage with methodologies Foucault uses in his research. We start with archeology, a methodology he used in the beginning of his work, while researching discursive practices. We then move on to genealogy, which is a methodology Foucault used to study systems that combine discursive and non-discursive practices. Since genealogy is the methodology,

* E-mail address: milan.urosevic@instifdt.bg.ac.rs.

* Овај рад је примљен 21. јуна 2022. године, а прихваћен на састанку Редакције 28. фебруара 2023. године.

he envisions as being connected to political practice, we will especially focus on it.

Precisely in the next chapter of our paper we will investigate the ways in which Foucault conceptualizes the relationship between genealogical research and political activism. We will show that he sees political activism as a primary criterion for choosing a research subject. Genealogical research then, for Foucault, provides a reflection on the history of an institution, around which the political struggle in question is waged. The results of the genealogical research are, for him, suppose to show how the institution in question is a product of contingent historical processes and, therefore, can be changed through political action, since it is not grounded in any metaphysical necessity.

In the last chapter of our analysis, we will deal with Foucault's attempt to connect his genealogical research and political activism through an ethical framework. In this chapter we will present his concept of enlightenment, as an ethical tradition in which both his intellectual and political work can be situated. He conceptualizes the enlightenment as an "attitude", which consist of various kinds of practices, through which an individual constantly tests and transgresses existing boundaries, which are imposed on our actions and forms of subjectivity. Therefore, through these practices the individual, by his very existence, shows that those boundaries are contingent, and can be changed.

In the conclusion our paper we, again, turn to contemporary characterizations of Foucault's work. We show that our elaboration of his ideas proves those characterization as inadequate and wrong.

Keywords: Michel Foucault, methodology, genealogy, engagement, practice, dispositive, ethics, subjectivity, contingency

Никола Перишић*

Институт за политичке студије, Београд

Борис Каличанин**

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

ЛОКАЛНИ ИЗБОРИ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ 2016. И 2020. ГОДИНЕ – ПОЛИТИЧКЕ ПОСЛЕДИЦЕ СМАЊЕЊА ИЗБОРНОГ ПРАГА

Сажетак

Рад испитује политичке последице промене изборног законодавства кроз упоредну анализу изборних резултата на локалном нивоу 2016. и 2020. године. Поред анализе самих изборних резултата, а имајући у виду бојкот дела опозиције на изборима 2020, у раду ће бити приказана и симулација изборних резултата 2016. године са сниженим изборним прагом од 3% како би се боље сагледао ефекат смањења изборног прага, с обзиром на то да су тада све релевантне политичке партије учествовале на локалним изборима. Као узорак за анализу користе се изборни резултати из градова који су седиште управних округа (24) у Републици Србији, без града Београда и Косова и Метохије. Главни налаз истраживања показују да смањење изборног прага није повећало репрезентативност, односно да број листа у локалним парламентима није повећан, ни у апсолутном, ни у ефективном броју. Ипак, треба узети у обзир утицај бојкота дела опозиционих странака у оквиру изборног процеса 2020. године. С друге стране,

* Имејл-адреса: nikola.perisic.fpn@gmail.com.

** Имејл-адреса: boriskalicanin@gmail.com.

анализа показује да би већи број листа прешао изборни праг да је 2016. примењиван тропроцентни изборни праг. Уз то, 2020. године примењен је и мањи број тзв. „бачених гласова”, као и да смањење изборног прага није помогло бољим изборним резултатима група грађана 2020. године.

Кључне речи: изборни праг, локални избори, репрезентативност, ефективан број партија, групе грађана

УВОД

Избори су један од основних и неминовних делова представничке демократије. Путем избора, грађани бирају своје представнике који ће заступати њихове ставове у локалним, регионалним и националним парламентима. Изборни систем неки аутори дефинишу као: „најманипулативнији политички инструмент који обликује партијски систем и утиче на спектар политичког представљања” (Sartori 1994, IX) или „зупчанике који омогућавају да точкови демократије правилно функционишу” (Farrell 1997, 2). Путем локалних избора, грађани бирају одборнике који ће их представљати у периоду од четири године у локалним парламентима градова и општина, или како истиче Мет Еванс (*Matt Ewans*): „локални избори, као и национални, одређују моћ, стабилност и репрезентативност локалних лидера” (Ewans 2010, 396).

У раду полазимо од парадигме институционализма рационалног избора. С једне стране, изборна правила представљају ограничења актерима који учествују у изборном процесу и они се њиме прилагођавају као рационални актери, како би постигли највећу корист, али и минимализовали губитке. С друге стране, изборни систем представља „најманипулативнији инструмент политике” чијом реформом владајуће партије могу продужити свој опстанак на власти, прилагођавајући се новонасталим ситуацијама, како би избегли или ублажиле негодовање јавности и других актера у изборном процесу (Shepsle 2006, 24–25). Тако да се реформе изборног система, која се огледа у смањењу изборног прага на 3%, уочи парламентарних и локалних избора 2020. године јасно могу повезати са најавом бојкота дела опозиционих странака које су се на тај потез одлучиле јер су сматрале да не постоје услови за одржавање

слободних избора. Стога се може говорити да је та изборна промена владајуће већине била подстакнута бојкотом како би се очувао карактер такмичарске демократије.

Изборном реформом могу се направити козметичке промене изборног система, које наизглед делују инклузивно, демократично и корисно за политичке субјекте који нису у владајућим структурама, док у себи имају и уграђене механизме који ће спречити значајније нежељене ефекте по владајуће структуре. Вучићевић (2020, 13) истиче да је изборна промена смањења изборног прага очекиван потез у контексту Србије као хибридног режима¹. Уколико је изборни победник познат пре самих избора, тада ће владајуће структуре изабрати стратегију која је најповољнија за њих и која гарантује њихов опстанак на власти уз стимулисање опозиције да учествује у изборном процесу. С једне стране, владајуће структуре ће обезбедити контролу над парламентом захваљујући својој постојећој политичкој моћи, док ће институционалним сигнаlima и подстицајима опозицију стимулисати на учешће у изборном процесу и напуштање стратегије бојкота избора, стварајући на тај начин слику такмичарске демократије и легитимитета, како код домаће јавности, тако и на међународној сцени (Bursać and Vučićević 2021, 4). На крају треба закључити да је циљ изборне реформе био да се створи „довољно, али не и превише плурализма, који режим не би могао да поднесе” (Vučićević 2020, 14). Циљ рада је да прикаже ефекте изборне реформе снижавања изборног прага на локалном нивоу како би се сагледале последице такве промене и елементи који посредно утичу на репрезентативност локалних парламената.

ИЗБОРНИ ПРАГ И ЛОКАЛНИ ИЗБОРИ У СРБИЈИ

Изборни праг представља препреку за учешће у расподели мандата, односно потребан минимум гласова, колико одређена политичка странка, листа, покрет или група грађана треба да освоји како би ушла у парламентарно тело (Jovanović i Perišić 2021, 82). Основна функција изборног прага је да контролише број странака у парламенту. Изборни праг има јаке механичке и психолошке ефекте које утичу на изборне актере као и на бираче (Hague i Harrop 2014, 280). С једне стране, бирачи који рационално гласају, неће гласати за политичке субјекте који имају мале изгледе да прескоче изборни

¹ Више о хибридним режимима у: Levitsky and Way 2022.

праг. С друге, мање странке ће вероватно тежити коалицијама, како не би ризиковале да заврше са мањим бројем гласове од оног који захтева изборни праг. Изборни праг може бити природни када постоје реална ограничења за освајање мандата услед различитих елемената изборног система; и законски, када држава прописује вештачку доњу границу гласова које одређени политички субјект треба да оствари, како би обезбедио улазак у парламент (Јовановић 2020, 5).

Локални избори се одржавају на територији одређеног града или општине са циљем да се формирају органи локалне власти. Ти избори спроводе се на основу Закона о локалним изборима. Територија јединице локалне самоуправе представља једну изборну јединицу у којој се бира онолико одборника колико је предвиђено статутом јединице локалне самоуправе. Тај број може да варира: за општине 19-75, у градовима до 90, а за Град Београд 110 одборника (Закон о локалним изборима 2022). На локалним изборима у Србији примењује се пропорционални изборни систем где се гласа за изборне листе које су затворене и за политичке субјекте и за грађане. Први локални вишестраначки избори одржани су 1992. године. Сви локални избори до 2004. године одржавани су по већинском изборном систему. Законом о локалним изборима из 2002. године прелази се на пропорционални изборни систем и уведен је изборни праг од 3% (Матић 2012, 36). Сви наредни изборни процеси били су одржани по пропорционалном изборном процесу са изборним прагом од 5% уз коришћење Д'Онтове формуле за расподелу мандата.

Дакле, то нас наводи на закључак да се садашњи изборни систем на локалним изборима примењује од 2007. и био је непромењен све до 2020. године. Због најављеног бојкота избора на свим нивоима, представници власти и опозиције су преговарали о условима за поштене и слободне изборе. Током састанака говорило се о разним темама, али ниједна страна се није дотакла теме изборног прага. Одговарајући на најаву бојкота дела опозиционих странака, владајућа већина једнострано је одлучила да промени изборно законодавство и на свим нивоима избора смањила је изборни праг са 5% на 3% (Насковић 2020). Аргумент за ову одлуку, владајућа већина навела је повећање репрезентативности парламената. Тако је Закон о локалним изборима у члану 40 предвидео „да у расподели мандата учествују све листе које су оствариле најмање 3% гласова од укупног броја изашлих бирача” (Закон о локалним изборима 2020).

Народни посланици који су у фебруару 2020. године поднели предлог Народној скупштини о снижавању изборног прага са 5 на 3 процента, то су образложили чињеницом да ће се „изборна воља грађана адекватније преликати на сазив скупштине јединице локалне самоуправе” и да ће се тиме омогућити представљеност оних политичких опција које нису доминантне. Тако би се повећао степен демократичности изборног процеса, али и ефикасност рада локалних парламената (*Predlog Zakona o izmenama i dopuni Zakona o lokalnim izborima 2020*). Међутим, разлоге за спуштање изборног прага за парламентарне и локалне изборе поједини теоретичари сматрају спорним и виде у њој жељи да се ублаже последице бојкота који је део опозиционих странака спровео током изборног процеса 2020. године (*Vučičević 2020; Orlović 2020*). С друге стране, има и оних који ову реформу виде као шансу и подстицај локалним иницијативама и групама грађана за лакше освајање одборничких места и улазак у локалне парламенте (*Nastić 2020, 118*). Такође, разлоге смањења изборног прага треба тражити и у чињеници да Савет Европе препоручује да изборни праг буде што нижи, идеално између 3 и 5 процената (*Venice Commission 2010*). Оно што је спорно приликом ове промене јесте да је она дошла у изборној години што се не може сматрати примером добре праксе.

Треба имати у виду да је законодавац предвидео још неке измене за изборе на локалном нивоу. Ради ефикасног обезбеђивања представљености жена и националних мањина, унете су следеће измене: природни праг за политичке партије националних мањина, као и увећање коефицијента добијених гласова за све листе националних мањина које не остваре резултат већи од 3% подршке у бирачком телу, као и минимални број жена на листама (на сваких пет кандидата, минимум две жене). Међутим, наведене промене неће бити разматране у овој студији.

МЕТОДОЛОГИЈА И УЗОРАК ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање је базирано на компаративној анализи изборних резултата локалних избора 2016. и 2020. године. Узорак је одабран на основу различитих изборних правила која су се примењивала. Наиме, уочи изборног процеса 2020. изборни праг је смањен са 5 на 3 процента и то су први локални избори на којима је изборни праг био 3% после 2004. године. С обзиром на то да су избори 2020.

године одржани у специфичним условима због бојкота дела опозиционих странака и пандемије вируса корона, аутори су урадили симулацију како би изборни резултати 2016. године изгледали на локалном нивоу да се тада примењивао тропостотни изборни праг. Тај аспект помоћи ће да се јасније сагледају последице промене изборног прага. У анализи ће за оба изборна циклуса бити представљен број кандидованих листа, проценат бачених гласова, апсолутан и ефективан број партија у парламенту, као и број група грађана које су се кандидовале и освојиле мандате у локалним парламентима.

За узорак градова и општина у којима су анализирани резултати локалних избора узети су највећи градови округа, не рачунајући Град Београд и управне округе на Косову и Метохији, јер се на том делу територије локални избори одржавају по другачијим прописима. У случају да у највећем граду округа нису били одржани локални избори 2016. или 2020. године, узет је други град/општина по величини у датом управном округу.

Важна напомена је да све политичке партије које су наступале на изборима било индивидуално или у коалицији, посматране као једна партија, односно анализа се фокусира на број изборних листа, а не на број партија унутар њих. У табелама су градови/општине класификоване према величина парламената (броју одборника) на следећи начин:

1. Мали парламент: до 56 одборника - 6 градова и општина;
2. Парламент средње величине: од 60 до 69 одборника - 10 градова и општина;
3. Велики парламент: преко 70 одборника - 8 градова и општина.

У складу са теоријом рационалног избора, претпоставка је да би смањење изборног прага требало да утиче позитивно на број кандидованих листи, као и на број парламентарних странака. услед чињенице да је изборни праг од 3% знатно нижи, те је политичким субјектима лакше остварити минимални изборни резултат који гарантује одборничка места.

Истраживање приказује како је смањење изборног прага утицало на апсолутан и ефективан број странака које су освојиле одборничке мандате (што је била и намера законодавца овом изборном променом). Уз то, циљ је утврдити на који начин величина парламента утиче на понашање политичких актера, односно да ли

се у већим парламентима кандидује више изборних листа у односу на мање парламенте, као и да ли у овим градовима више изборних листа осваја мандате.

Ефективан број партија биће израчунат на основу Лаксо-Тагеперове формуле: $N=I/\sum_{i=1}^n p^2$ где n представља партију која је освојила бар једно одборничко место, а p^2 је квадрат процената броја гласова које је једна партија освојила (Laakso and Taagera 1979, 4).

Главна хипотеза рада јесте да се смањењем изборног прага није повећала репрезентативност као што су најавили предлагачи измена Закона о локалним изборима. Друга претпоставке јесте да смањење изборног прага стимулише већи број групе грађана да се кандидују и да лакше прелазе изборни праг јер им није потребна велика политичка инфраструктура и ресурси за изборну кампању. Трећа претпоставка је да нижи изборни праг смањује проценат тзв. *бачених гласова* - гласова које су добиле изборне листе које нису освојиле одборничка места у парламентима.

БРОЈ КАНДИДОВАНИХ ЛИСТА И ПРОЦЕНАТ БАЧЕНИХ ГЛАСОВИ

У овом делу рада биће представљен број изборних листа које су се кандидовале на локалним изборима 2016. и 2020. године. На овај начин желимо да видимо на који је начин изборна реформа смањења изборног прага утицала на понашање актера и да ли је подстакла такмичарску демократију, у смислу већег броја изборних учесника 2020. године. Поред тога, анализиран је проценат тзв. *бачених гласова*, односно гласова које су освојиле политичке партије које нису прешле изборни праг. Ови гласови могу знатно да утичу на изборни резултат и да направе дисторзију пропорционалности уколико је њихов број велики. С обзиром на то да је изборни систем на локалним изборима пропорционални, тежи се што већој пропорционалности. Једна од последица смањења изборног прага може бити смањење бачених гласова.

У Табели 1А приказан је однос малих парламената и број листа које су се кандидовали на локалним изборима 2016. и 2020. године, као и проценат тзв. *бачених гласовима* 2016. и 2020. године на локалним изборима. Важна напомена је да Кладово и Књажевац не спадају у највеће градове управних округа, али спадају у највеће на којима су локални избори одржани 2016. и 2020. године.

Табела 1А - Број кандидованих листа и бачени гласови
– мали парламенти

Град	Број листа 2016.	Број листа 2020.	Процент бачених гласова 2016. (%)	Процент бачених гласова 2020. (%)
Кладово	6	4	6,6	2,18
Књажевац	8	4	7,5	2,57
Ваљево	9	9	15,38	6,4
Јагодина	9	6	19,54	5,46
Прокупље	11	5	6,38	0
Кикинда	11	8	20,02	2,02

Извор: Обрада аутора

У парламентарима мале величине (до 56 одборничких места) у просеку се кандидовало 9 изборних листа 2016. године, с тим што од тог просека драстично одскачу Кладово, Прокупље и Кикинда. Тај број се смањило на просечних 6 изборних листа 2020. године, мада треба имати у виду да је у свим наведеним градовима (осим Јагодине) тај број изнад или испод просека.

Приметно је да је мањи број учесника у изборном процесу, уз низак изборни праг, допринео смањењу броја бачених гласова, где је у свим анализираним градовима опао број бачених гласова. Најистакнутији пример је Прокупље где је тај проценат 2020. године био 0, али и Кикинда где је број бачених гласова опао за готово 18 процентних поена.

Табела 1Б - Број кандидованих листа и бачени гласови
– средњи парламенти

Град	Број листа 2016.	Број листа 2020.	Процент бачених гласова 2016. (%)	Процент бачених гласова 2020. (%)
Пожаревац	14	7	16,76	2,62
Ужице	8	4	6,74	6,37
Шабац	11	12	12,21	8,3
Ниш	14	16	11,39	18,63
Пирот	8	10	6,86	1,91
Врање	9	5	8,33	6,69
Суботица	12	9	10,16	3,66
Зрењанин	16	10	14,73	7,3

Сремска Митро- вица	9	9	6,51	11,72
Сомбор	15	9	11,21	3,87

Извор: Обрада аутора

У Табели 1Б приказан је однос средњих парламената са кандидованим изборним листама на локалним парламентима 2016. и 2020. године, као и процентуални број бачених гласова на локалним изборима 2016. и 2020.

У парламентима средње величине (од 60 до 69 одбраничких места) се примећује да се на изборима 2016. просечно кандидовало око 12 изборних листа, а да је тај број у многим градовима из узорка скоро преполовљен 2020. године. Из табеле 1Б јасно се види да је само у три града повећан број кандидованих листа 2020. и то у градовима као што су Ниш, Шабац и Пирот. Такође, приметно је да у градовима који се налазе у АП Војводина постоји испотпросечно смањење изборних учесника што се може довести у везу са постојањем и изборним деловањем странака националних мањина на тој територији.

Као и у случају градова који имају мале парламенте уочен је пад броја бачених гласова бирача. Тај пад иде од преко 14 процентних поена у Пожаревцу до Ужица где је пад, свега, око пола процентна. Једино је у Нишу и Сремској Митровици процентуални број бачених гласова већи 2020. него 2016. године.

Табела 1В - Број кандидованих листа и бачени гласови
– велики парламенти

Град	Број листа 2016.	Број листа 2020.	Процент бачених гласова 2016. (%)	Процент бачених гласова 2020. (%)
Лесковац	11	11	6,67	7,94
Чачак	12	7	10,57	2,09
Смедерево	13	8	20,51	6,58
Крушевац	12	6	25,93	2,07
Крагујевац	15	14	22,74	12,23
Панчево	11	5	11,26	0
Нови Сад	16	13	14,87	5,99
Краљево	15	9	18,98	8,85

Извор: Обрада аутора

У Табели 1В приказан је однос великих локалних парламената са бројем кандидованих избора 2016. и 2020. године, као и однос са процентуални број бачених гласова 2016. и 2020. године.

У градовима који имају велике парламенте (преко 70 одборничких места) било је кандидовано најмање 11 листа на изборима 2016. године. У већини градова је поново забележен пад на изборима 2020. Најдрастичнији пад забележен је у Панчеву где је 2020. учествовало само 5 листа. Такође, пад је приметан и у градовима централне Србије као што су Крушевац, Смедерево, Краљево и Чачак, док је у Лесковцу једино приметан исти број изборних учесника у оба анализирана изборна процеса. Истовремено, може се закључити да у већим градовима као што су Нови Сад и Крагујевац имамо мањи пад кандидованих изборних учесника.

Када је у питању број бачених гласови, као и на претходним примерима, примећен је пад. Овога пута сви анализирани градови имају мањи број бачених гласова. Посебно треба истаћи Панчево где смо забележили да ниједан глас бирача није бачен, односно све кандидоване листе су прешле изборни праг.

На основу свих података, може се закључити да изборна реформа смањења изборног прага није успела да подстакне политичке субјекте да се у већем броју кандидују на изборима, а у складу са прокламованим циљем повећана репрезентативности локалних парламената. Треба имату у виду да смањење броја изборних учесника не мора нужно да утиче лоше на репрезентативност, односно број странака које освајају мандате. Сигурно да је на одсуство жељеног ефекта утицао и бојкот дела опозиционих странака. С друге стране, приметан је значајан пад броја бачених гласова који је свугде опао, док се у неким градовима из узорка драстично смањило, у неким случајевима и за преко 10%.

АПСОЛУТНИ И ЕФЕКТИВНИ БРОЈ ПОЛИТИЧКИХ СТРАНАКА У ЛОКАЛНИМ ПАРЛАМЕНТИМА 2016. И 2020. ГОДИНЕ

У оквиру овог дела анализе представимо апсолутан и ефективан број странака које су освојиле одборничке мандате на локалним изборима 2016 и 2020. године. Поред тога, у анализу ћемо укључити и симулацију избора 2016. године са изборним прагом од 3% и видети које би ефекте ова изборна реформа имала те године.

Ради сагледавања политичких последица ове изборне реформе у светлу количине моћи које партије поседују у парламенту, користили смо концепт ефективног броја партија (партијске фрагментације) Лакса и Тагепере, који нам приказује ефективан број странака у парламенту. Ефективан број странака нам представља оперативан број политичких странака, односно омогућава бољи увид ка тренду у којем се креће партијски систем (Laakso i Taagerera 1979, 13).

Табела 2А - Апсолутни и ефективни број странака – мали парламенти

Град	Апсолутни број странака 2016.	Апсолутни број странака 2020.	Симулација 2016.	Ефективан број странака 2016.	Ефективан број странака 2020.	Ефективан број странака 2016. да је важио праг 3%
Кладово	4	3	5	2,27	1,93	2,34
Књажевац	4	3	5	3,55	1,51	3,34
Ваљево	4	5	7	2,54	2,13	3,07
Јагодина	2	4	6	1,78	1,5	2,76
Прокупље	9	5	10	3,01	1,73	3,38
Кикинда	5	7	9	2,1	1,87	3,29

Извор: Обрада аутора

У Табели 2А приказан је однос апсолутног броја странака које су прешле изборни праг на изборима 2016. и 2020 у малим парламентима, као и симулација колико би изборних листа прешле 2016. да је важио изборни праг од 3%. Уз то, приказан је и однос ефективног броја политичких странака 2016. и 2020. године, као и како би партијска фрагментација изгледала 2016. да је важио троцентни изборни праг.

Из наведене табеле примећујемо да у већини посматраних градова, број листа које су ушле у локалне парламенте, у апсолутним вредностима, није драстично измењен. Из тога обрасца издваја се Прокупље где је 2020. године смањен број листа у локалном парламенту за четири. Тај податак не изненађује јер је изборе 2020. бојкотовао део опозиционих странака. Ипак, у Јагини и Кикинди бележимо раст броја листа у локалном представничком телу, где је исти повећан за два. Управо због тога потпунију слику даје симулација: да је на изборима 2016. важио изборни праг од 3%, готово у свим анализираним градовима број листа у локалним парламентима би био већи и у односу на изборе 2016. и изборе 2020. године.

Сличан однос као и за апсолутни број странака важи и за ефективан. Бележимо да је у свим градовима ефективан број партија опао на изборима 2020. године. С друге стране, да је на изборима 2016. примењиван изборни праг од 3 процента, постоји повећана ефективног у односу на изборе 2016. године.

Табела 2Б - Апсолутни и ефективни број странака – средњи парламенти

Град	Апсолутни број странака 2016.	Апсолутни број странака 2020.	Симулација 2016.	Ефективан број странака 2016.	Ефективан број странака 2020.	Ефективан број странака 2016. да је важио праг 3%
Пожаревац	7	4	9	2,59	1,78	2,91
Ужице	6	5	7	3,03	2,29	3,19
Шабац	4	6	5	2,99	2,5	3,12
Ниш	8	5	8	3,82	1,64	3,75
Пирот	4	6	7	2,6	2,24	3,36
Врање	6	4	8	2,77	2,47	3,11
Суботица	8	7	10	3,53	3,01	4,41
Зрењанин	7	6	9	3,15	2,31	3,50
Сремска Митровица	7	4	8	2,76	1,93	3,06
Сомбор	10	7	12	3,62	2,31	3,69

Извор: Обрада аутора

У Табела 2Б приказан је однос апсолутног броја листа које су прешле изборни праг 2016. и 2020, као и симулација апсолутног броја странака које би прешле изборни праг 2020. да је важио изборни праг од 3% у парламентима средње величине. Истовремено, представљен је ефективан број партија на изборима 2016. и 2020, као и како би изгледала фрагментација да је изборни праг био троцентни.

Из табеле можемо да закључимо да је апсолутни број листа повећан само у три града: Шабац (повећање за две листе), Пирот (повећање за две листе) и Зрењанин (повећање за три листе). У свим другим градовима забележен је пад броја листа које су прешле изборни праг 2020. године. Да је 2016. важило исто изборно правило за висину изборног прага у свим градовима, осим у Нишу, би био већи број листа прешао изборни праг него са петопроцентним изборним прагом. Једино у Нишу у би број листа остао исти (осам).

Као и на примеру градова у којима су доминантни велики локални парламенти, и у средњим, партијска ефективност пада на изборима 2020. године. Ипак, да је и на изборима 2016. примењиван изборни праг од 3 процента ефикасан број партија би био у расту.

Табела 2В - Апсолутни и ефикасни број странака
– велики парламенти

Град	Апсолутни број странака 2016.	Апсолутни број странака 2020.	Симулација 2016.	Ефикасан број странака 2016.	Ефикасан број странака 2020.	Ефикасан број странака 2016. да је важио праг 3%
Лесковац	8	6	9	3,46	2,5	3,65
Чачак	6	6	8	3,16	1,85	3,45
Смедерево	5	5	6	2,31	2,12	2,84
Крушевац	3	5	9	1,7	1,75	2,66
Крагујевац	6	7	8	3,22	2,97	3,66
Панчево	7	5	8	2,87	2,04	3,03
Нови Сад	9	9	10	3,52	2,2	3,72
Краљево	6	5	6	3,49	2,12	3,49

Извор: Обрада аутора

У Табели 2В представљено је однос броја апсолутног броја листа који су прешли изборни праг 2016. и 2020. године, уз симулацију колики број листа би прешле изборни праг да су примењивања иста правила као на изборима 2020. године у градовима који имају велике локалне скупштине. Такође, приказан је и ефикасан број партија на изборима 2016. и 2020, а и симулација да је важио изборни праг од 3% на изборима 2020. године.

У Крушевцу и Крагујевцу забележено је раст броја апсолутних листа које су прешле изборни праг 2020. у односу на 2016. годину. У Новом Саду, Чачку и Смедереву број партија које су биле скупштински представљене остао је исти у оба анализирана изборна процеса. Као и на примеру других градова, да је 2016. примењиван тропостотни изборни праг била би приметна већа репрезентативност, односно већи број листа би било део локалних парламената у односу на изборе 2016. и 2020. године.

Када је у питању ефикасан број листа само у Крушевцу постоје раст на изборима 2020. у односу на 2016. годину. У свим осталим градовима постоји пад, а најочљивији примери су Лесковац и Чачак. Такође, симулација изборних правила из 2020. на изборни процес 2016. показује да у свим градовима постоји тренд раста партијске ефикасности.

На основу табеларног приказа градова из свих округа из аутономне покрајине Војводине и централне Србије може се закључити да без обзира на укупан број одборника које бирају грађани, углавном постоји стагнација или благи пад политичких странака које су прешле изборни праг 2020. године у односу на изборе 2016. Ту чињеницу додатно потврђује и пад ефективног броја листа на изборима 2020. године. Такође, симулација примењивања изборног прага од 3 процента на изборима из 2016. године показује да би постојала већа репрезентативност и фрагментација у односу на званичне податке које имамо за изборе 2016. године. Из тога се може закључити да ефекти смањења изборног прага нису дали очекиване резултате због бојкота дела опозиционих странака окупљених око „Савеза за Србију”.

УЧЕШЋЕ ГРУПЕ ГРАЂАНА НА ЛОКАЛНИМ ИЗБОРИМА

Политичке партије представљају основни и најчешћи облик политичког организовања грађана ради учествовања на изборима и вршења јавне власти. Поред њих, наше законодавство предвиђа да учесници у изборном процесу могу бити групе грађана, као лавији вид политичког организовања. Ради учествовања на локалним изборима, групу грађана може основати најмање 10 грађана са бирачким правом. На овај начин законодавац је хтео да омогући локалним иницијативама грађана да могу да заобиђу сложене процедуре за оснивање политичке партије, која између осталог захтева велике ресурсе и ефикасну организациону структуру.

Табела 3А - Групе грађана – мали парламенти

Град	Број ГГ 2016.	Број ГГ 2020.	Број ГГ у парламентама 2016.	Број ГГ у парламентама 2020.	Број ГГ у парламентама да је 2016. важио праг од 3%
Кладово	1	0	0	0	0
Књажевац	2	0	1	0	1
Ваљево	4	2	1	1	2
Јагодина	0	3	0	2	0
Прокупље	2	1	1	1	1
Киkindа	1	1	0	1	1

Извор: Обрада аутора

У Табели 3А приказан је однос броја кандидованих листа група грађана које су биле кандидоване на изборима 2016. и 2020. и број тих листа који су освојили мандате, као и у којој мери би освајале мандате да је изборни праг био 3% на изборима 2016. године у локалним парламентима мале величине.

На локалним изборима 2016. видимо да се у просеку кандидовало мање од две групе грађана. Ваљево, град са највећим бројем становника у узорку, има натпросечан број кандидованих група грађана, док у Јагодини овај вид политичког организовања није био присутан 2016. године. Супротно, 2020. у Јагодини су се кандидовале, чак, три групе грађана, док је код сви осталих локалних самоуправа примећен пад.

Смањење изборног прага није значајно утицало на повећање броја група грађана у парламентима 2020. године. Када погледамо симулацију избора 2016. године са тропостотним изборним прагом, приметно је да би се у само једној јединици анализе, тачније у Кикинди, повећао број група грађана које су прешле праг и освојили одборничке мандате. Дакле, у градовима са малим локалним парламентима можемо приметити да се групе грађана ређе кандидују, и да се тај број додатно смањило на изборима 2020 године.

Табела 3Б - Групе грађана – средњи парламенти

Град	Број ГГ 2016.	Број ГГ 2020.	Број ГГ у парламентима 2016.	Број ГГ у парламентима 2020.	Број ГГ у парламентима да је 2016. важио праг од 3%
Пожаревац	4	2	2	0	2
Ужице	1	1	0	1	1
Шабац	4	1	1	1	1
Ниш	3	5	2	1	2
Пирот	2	4	2	3	2
Врање	1	1	0	1	0
Суботица	2	2	1	1	2
Зрењанин	3	2	1	1	1
Сремска Митровица	1	3	0	2	0
Сомбор	3	1	2	0	2

Извор: Обрада аутора

У Табели 3Б приказан је однос броја кандидованих листа групе грађана које су биле кандидоване на изборима 2016. и 2020. и број тих листа који су освојили мандате, као и у којој мери би

освајале мандате да је изборни праг био 3% на изборима 2016. године у локалним парламентима средње величине.

У парламентима средње величине 2016. године приметан је већи број кандидованих група грађана у односу на мале парламенте. Просечно се кандидовало око 2,5 група грађана. На изборима 2020. не можемо уочити никакве правилности, имајући у виду да се у неким градовима повећао број кандидованих група грађана, попут Ниша, Пирота и Сремске Митровице, док је у другим број опао као што су Пожаревац, Шабац и Сомбор. У просеку једна група грађана је освојила одборничке мандате на локалним изборима 2016. године. У три града ниједна група грађана није успела да освоји мандате.

Нешто мањи број група грађана се кандидовао 2020. године (2,2), док је просечно 1,1 група грађана освојила мандате, што је благо побољшање у односу на претходни изборни циклус. Овде је случај да у два града групе грађана нису успеле да пређу изборни праг док су у Пироту, чак, три групе грађана освојиле одборничка места. Симулирајући резултате локалних избора 2016. године са изборних прагом од 3%, примећујемо да би се само у једном граду (Суботица) повећао број група грађана које су освојили мандате, док код свих осталих тај број остаје непромењен.

Табела 3В - Групе грађана – велики парламенти

Град	Број ГГ 2016.	Број ГГ 2020.	Број ГГ у парламентима 2016.	Број ГГ у парламентима 2020.	Број ГГ у парламентима да је 2016. важио праг од 3%
Лесковац	1	3	0	2	0
Чачак	1	1	1	1	1
Смедерево	2	1	1	1	1
Крушевац	4	0	0	0	2
Крагујевац	3	4	0	2	0
Панчево	2	1	1	1	1
Нови Сад	2	1	1	0	1
Краљево	5	2	2	1	3

Извор: Обрада аутора

У Табели 3В приказан је однос броја кандидованих листа групе грађана које су биле кандидоване на изборима 2016. и 2020. и број тих листа који су освојили мандате, као и у којој мери би освајале мандате да је изборни праг био 3% на изборима 2016. године у локалним парламентима велике величине.

У великим парламентима приметан је највећи број група грађана који су се кандидовали на изборима 2016, који у просеку износи 2,75. У Краљеву се кандидовало, чак, пет група грађана, док је четири њих то учинило у Крагујевцу. У Лесковцу и Чачку је био случај да се само једна група грађана кандидовала. С друге стране, групе грађана нису имале толико успеха на изборима да уђу у локалне парламенте. Статистика нам говори да је у просеку 0,75 група грађана освојило одборничке мандате. У три града ниједна група грађана није успела да пређе праг, а то су: Лесковац, Крушевац и Крагујевац.

На изборима 2020. године долази до значајног пада кандидованих група грађана који у просеку износи 1,65. До најдрастичнијег пада долази у Крушевцу где је број са четири групе грађана опао на нула, и Краљево са пет на два групе грађана које су се кандидовале на изборима 2020. године. С друге стране, једна група грађана више се кандидовала у Крагујевцу, а две више у Лесковцу. Када анализирамо број група грађана које су ушле у локалне парламенте, долази до благог пораста те овај број у просеку бива 1 група грађана по граду. Симулација избора 2016. године са 3% изборним прагом нам говори да у два града би дошло до повећања броја група грађана које су ушли у парламенте.

На основу анализе може се истаћи неколико трендова. У мањим парламентима који обично имају и мању популацију, ређе се кандидује група грађана и обрнуто. Такође, групе грађана су успешније у већим парламентима (као и градовима), и чешће освајају одборничка места. Ипак, смањење изборног прага на општем плану није утицало на повећању броја група грађана које су се кандидовале на локалним изборима, као ни на број оних које су освојиле мандате. Треба имати у виду и да је политичка партија „Доста је било” на локалним изборима 2016. наступала као група грађана, док је на изборима 2020. учествовала као политичка партија, из чега проистиче да је реалан број група грађана још мањи од представљеног. Може се закључити да смањење изборног прага није изборна реформа која би значајније променила изборне резултате и подстакла групе грађана да се кандидују у већем броју. С друге стране, приметно је да ова реформа не олакшава ни улазак група грађана у локалне парламенте. Симулација изборног циклуса 2016. године са изборним прагом од 3% нам скоро реплицира претходну структуру парламената (са 5% изборним прагом), где се само

спорадично повећао број у неком од градова из узорка, док је у већини исти остао непромењен.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

У раду смо пошли од хипотезе да смањењем изборног прага није повећана репрезентативност као што су најавили предлагачи измена Закона о локалним изборима. Емпиријски подаци нам показују да се у највећем броју анализираних градова и општина није повећао ни апсолутни, ни ефективни број партија које су биле представљене у локалним парламентима на изборима 2020. године. Такође, на репрезентативност није утицала ни величина парламента (укупан број одборника који се бира у јединици локалне самоуправе), односно без обзира на величину парламента, у већини случајева није примећен пораст репрезентативности. На основу тога можемо да закључимо да је хипотеза рада потврђена.

Иако теорија рационалног избора претпоставља да би смањење изборног прага требало да подстакне да се већи број политичких партија кандидује и освоји одборничка места, политички контекст је узроковао да не дође до оваквог ефекта. Разлоге за то треба тражити у чињеници да је група странака у оквиру коалиције *Савез за Србију* била у бојкоту изборног процеса 2020. године. Имајући у виду чињеницу да су политички актери из ове коалиције били актери у изборном циклусу 2016. године и већина њих је имала своје представнике у локалним скупштинама у периоду од 2016. до 2020. године.

Ефекат бојкота се огледа у броју кандидованих листа 2016. и 2020. године који је непромењен или у неким градовима неретко и мањи. Само је у Шапцу, Нишу и Пироту на изборима 2020. године повећан број кандидованих листа у односе на изборни процес 2016, док је најдрастичнији пад кандидованих листа примећен у Панчеву, Прокупљу, Крушевцу и Ужицу. Смањени број учесника изборног процеса је утицао на значајно смањење бачених гласова на изборима 2020. године. Као најистакнутији примери, издвајају се Прокупље и Панчево, у коме су све кандидоване листе освојиле одборничка места, и самим тим није било бачених гласова. Утицај бојкота може се приметити и када говоримо о самој репрезентативности локалних парламената, јер, као што смо навели, она није повећана 2020. у односу на 2016 (у већини случајева се и смањила).

Ипак, симулација изборних резултата на локалним изборима 2016. године када су сви политички актери учествовали, показује да би репрезентативност била повећана да је тада примењиван изборни праг од 3%. У том случају већи број листа би прешао изборни праг и ефективан број партија би био већи. Под ограничењем истраживања треба подвести и чињеницу да је 2020. године одржан први изборни циклус по новим изборним правилима која подразумевају тропроцентни изборни праг, који се последњи пут користио 2004. године. Ефекти институционалне промене изборног система моћи ће да се сагледају тек након неколико одржаних изборних циклуса по истим изборним правилима.

Смањење изборног прага није мотивисало већи број група грађана да узму учешћа у изборним процесима на локалном нивоу. Самим тим је углавном једнак број ових листа које су учествовали на изборима и освојиле мандате и 2016. и 2020. године. Ипак, запажамо да постоји значај величине парламената са изборним успехом листа група грађана, односно да су групе грађана оствариле боље резултате у већим парламентима.

Имајући у виду ограничење овог истраживања, које представља специфични политички контекст (бојкот изборног циклуса 2020. године дела опозиционих странака), будућа истраживања требало би да упореде више узастопних изборних циклуса који су одржани по непромењеним изборним правилима, како би се сагледала потпунија слика дугорочних ефеката оваквог изборног дизајна на локалном нивоу.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Bursać, Dejan, and Dušan Vučićević. 2021. "Election boycott in a hybrid regime: The case of 2020 parliamentary elections in Serbia." *New Perspectives* 29 (2): 187–196. doi: <https://doi.org/10.1177/2336825X211009106>.
- Đukanović, Dragan. 2006. "Electoral systems in the countries created in the territory of the former Yugoslavia." *Međunarodni problemi* 58 (4): 513–536. doi: <https://doi.org/10.2298/MEDJP0604513D>.
- Evans, Matt. 2010. "Electoral reform and political pluralism in local government." *Party politics* 16 (3): 394–413.
- Farrell, David. 1997. *Comparing Electoral Systems* Basingstoke: Palgrave Macmillan.

- Hague, Rod, i Martin Harrop. 2014. *Uporedna politika i vladavina*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Jovanović, Milan i Nikola Perišić. 2021. „Posledice izmena zakonskog izbornog praga na predstavljenost stranaka nacionalnih manjina – lokalni izbori u Srbiji 2020. godine.” *Srpska politička misao* 73 (3): 79–101. doi: <https://doi.org/10.22182/spm.7332021.4>.
- Jovanović, Milan. 2020. „Snižavanje izbornog praga - motivi i posledice.” U *Dijalog o izborima*, ur. Dejan Milenković, 4–22. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu
- Laakso, Maarku, and Rein Taagepera, R. 1979. „Effective number of parties: a measure with application to West Europe.” *Comparative political studies* 12 (1): 3–27.
- Levitsky, Steven, and Lucan A. Way. 2002. „Elections without democracy: The rise of competitive authoritarianism.” *Journal of democracy* 13 (2): 51–65.
- Matić, Petar. 2012. *Redizajniranje lokalne samouprave: teorijski i uporedni okvir za modernizaciju lokalne samouprave u Srbiji*. Beograd: Institut za političke studije.
- Nasković, Đorđe, 2020. „Predlog o smanjenju cenzusa zvanično u Skupštini, opozicija podeljena u ocenama.” *Internet portal NI*. Poslenji pristup 14. januar 2023. <https://n1info.rs/vesti/a562922-predlog-o-smanjenju-cenzusa-zvanicno-u-skupstini-opozicija-podeljena-u-ocenama/>.
- Nastić, Maja. 2020. “Local elections in Serbia. A critical overview.” *Studia Wyborcze* 30: 113–125. doi: <http://dx.doi.org/10.26485/SW/2020/30/6>.
- Orlović, Slaviša. 2020. „Smanjenje izbornog praga – fragmentacija i bojkot izbora – polarizacija partijskog sistema Srbije.” U *Dijalog o izborima*, ur. Milan Jovanović i Dejan Milenković, 29–43. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- Poslanička grupa Srpska napredna stranka, Predlog Zakona o izmenama i dopuni Zakona o lokalnim izborima, br.011-102, 21.1.2020.
- Sartori, Giovanni. 1994. *Comparative Constitutional Engineering - An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes*. London: MacMillan Press.

- Shepsle, Kenneth. 2006. "Rational Choice Institutionalism." In *The Oxford Handbook of Political Institutions*, eds. R. Rhodes, S. Binder and B. Rockman, 23–38. Oxford: Oxford University Press.
- Venice Commission. 2010. "Report on thresholds and other features of electoral systems which bar parties from access to parliament (II)." CDL-AD (2010) 7.
- Venice Commission. 2018. "Compilation of Venice Commission opinions and reports concerning media and elections." CDL-PI(2018)006.
- Vučičević, Dušan. 2020. „Reforme izbornog sistema Srbije: od „nema izmena u izornoj godine” do „menjamo radi jačanja demokratije” u samo nekoliko meseci.” U *Dijalog o izborima*, ur. Milan Jovanović i Dejan Milenković, 89–197. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beoradu.
- Zakon o lokalnim izborima, „Službeni glasnik”, br. 14/22.

Nikola Perišić*

Institute for Political Studies, Belgrade

Boris Kaličaniin**

Faculty of Political Science, University of Belgrade

LOCAL ELECTIONS IN THE REPUBLIC OF SERBIA 2016 AND 2020 – POLITICAL CONSEQUENCES OF LOWERING THE ELECTORAL THRESHOLD

Resume

The paper examines the political consequences of the change in electoral legislation through a comparative analysis of election results at the local level in 2016 and 2020. In addition to the analysis of the election

* E-mail address: nikola.perisic.fpn@gmail.com.

** E-mail address: boriskalicaniin@gmail.com.

* Овај рад је примљен 19. јануара 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 28. фебруара 2023. године.

results themselves, and bearing in mind the boycott of the majority of the opposition in the 2020 elections, the paper will also show a simulation of the election results of 2016 with a reduced electoral threshold of 3% in order to better understand the effect of lowering the electoral threshold, considering that at that time all relevant political parties participated in local elections. The electoral results from cities that are the seat of administrative districts (24) in the Republic of Serbia, excluding the city of Belgrade and Kosovo and Metohija, are used as a sample for the analysis. The main findings of the research show that the lowering of the electoral threshold did not increase representativeness. More precisely, the number of lists represented in local parliaments did not increase, neither in absolute nor in effective numbers. However, the impact of the boycott of the opposition parties in the 2020 election process should be taken into account. On the other hand, the analysis shows that a larger number of lists would have crossed the electoral threshold if the three-percent electoral threshold had been applied in 2016. In addition, in 2020, a smaller number of so-called “wasted votes” was observed. Lastly, lowering the electoral threshold did not help the citizens groups to achieve better election results in 2020.

Keywords: electoral threshold, local elections, representativeness, effective number of parties, citizens groups

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

УДК 327(100)''21''

DOI: 10.5937/spm79-43101

Приказ

*Младен Лишанин**

*Институт за политичке
студије, Београд*

ИЗМЕЂУ ИНСТИТУЦИО- НАЛИЗАЦИЈЕ И УЗАЈМНОГ УНИШТЕЊА**

Marina Kostić Šulejić.
2022. *Strateška stabilnost u
multipolarnom svetu*. Beograd:
Institut za međunarodnu
politiku i privredu, 259 str.

Глобална политика у двадесет првом веку је, и пре инвазије Русије на Украјину, много пута описивана као турбулентна. Све комплексности и противречности постхладноратовског света увећане су геометријском прогресијом након што је постало јасно да најновија фаза руско-украјинског сукоба доноси опипљиве ризике од употребе нуклеарног оружја, по први пут након 1945. године. Отуда је и значај концепта стратешке стабилности на коме су односи великих сила већ деценијама почивали, драматично увећан. Студија Марине Костић Шулејић

* Имејл-адреса адреса: mladen.lisanin@ips.ac.rs.

** Рад је настао у оквиру научноистраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Стратешка стабилност у мултиполарном свету, у издању Института за међународну политику и привреду, препознаје како академски, тако и друштвени значај овог проблема, и нуди важне одговоре, уверљива тумачења и плаузибилне прогнозе.

Како Костић Шулејић исправно наглашава у уводу студије, „стратешка стабилност се не остварује сама од себе, већ подразумева и успостављање и константан рад на одржавању комплексног институционалног аранжмана – режима контроле наоружања који умањује подстицаје и контролише могућности за нуклеарни сукоб” (стр. 16). Једна од вредности студије је у томе што прецизно идентификује и систематично излаже сложени сплет детерминанти, актера и процеса на којима почива како сам концепт савремене стратешке стабилности, тако и његова примена. Књигу, осим уводног и закључног сегмента, чине пет тематских поглавља, која на свеобухватан и сложен начин покривају различите аспекте проблема стратешке стабилности. Овако постављена структура студије чини праћење текста, који садржи обиље детаља и података, једноставним чак и за читаоца који нема детаљно предзнање о проучаваној теми. То је један од несумњивих квалитета ове књиге

и даје јој уцбенички карактер који ће несумњиво бити препознат у програмима политичких, безбедносних и стратешких студија у Србији.

У првом поглављу, ауторка даје свеобухватни преглед свих трансформација кроз које је концепт стратешке стабилности пролазио током хладноратовског и постхладноратовског доба, па све до данас. Бројне околности су се промениле током овог периода од преко седам деценија, али је из изнетих налаза јасно да су неки елементи, упркос свему, остали непромењени: пре свега, чињеница да се питања стратешке стабилности доминантно тичу односа Вашингтона и Москве, али и тежња да се у овој сфери оствари или одржи барем минималан ниво институционализације који би допринео предвидљивости понашања и изградњи поверења. Најновији период, у том смислу, доноси квалитативне промене, јер је ниво институционализације у константном опадању, па се може тврдити да стратешка стабилност тренутно почива далеко више на елементу страха од загарантованог узајамног уништења, него на робусним правним режимима.

Друго и треће поглавље односе се непосредно на питања стратешке стабилности и контроле стратешког наоружања између Сједињених Држава и Руске

Федерације. Костић Шулејић даје широк и детаљан контекст америчко-руских односа, у оквиру којег питања стратешке стабилности традиционално заузимају високо место. Преглед ранијих руских предлога за креирање нове европске и глобалне безбедносне архитектуре (2008. и 2021.), унутрашњих политичких дебата у обема земљама приликом усвајања споразума Нови START, као и приказ основних елемената нуклеарних доктрина и капацитета двеју сила, такође су од ванредне користи и значаја, будући да се ови важни аспекти савременог проблема стратешке стабилности неретко занемарују у претерано идеологизованом академском и ширем јавном дискурсу.

Ауторка поставља дијагнозу актуелног момента у односима Сједињених Држава и Руске Федерације, износећи претходно налазе из истраживања неколико кључних домена за разумевање ове проблематике: контроле конвенционалних снага у Европи; модернизације нуклеарних и конвенционалних стратешких снага – укључујући и сајбер и свемир као нове домене ратовања; противракетне одбране и односа офанзивних и дефанзивних снага; контроле нестратешког нуклеарног наоружања у Европи и Азији; предвидивости, транспарентности и верификације; као и

утицаја руско-америчког дијалога о стратешкој стабилности на шира питања непролиферације и контроле наоружања.

Дијалог о стратешкој стабилности који се одвијао за време администрације Доналда Трампа (*Donald J. Trump*) и прве године администрације Џозефа Бајдена (*Joseph R. Biden*), суспендован је након руске инвазије на Украјину у фебруару 2022. године и, како ауторка компетентно предвиђа (стр. 138), он се сасвим извесно неће наставити до окончања овог конфликта. Далеко је од извесног да ће он бити обновљен у некадашњем капацитету чак и када рат у Украјини буде окончан, али досадашња историја наговештава да ће супарничке силе сачувати свест о нужности очувања стабилности, задржати елементарни ниво техничке комуникације и придржавати се базичних правила игре чак и у одсуству формалних споразума.

У четвртој и петом поглављу проблематизоване су позиције осталих држава релевантних за разумевање и примену концепта стратешке стабилности. Ауторка то чини најпре кроз питање мултилатерализације контроле стратешког наоружања потенцијалним укључивањем Кине (за шта су претежно заинтересоване Сједињене Државе) или јединих двеју европских нуклеарних сила,

Француске и Уједињеног Краљевства (за шта је претежно заинтересована Русија). Она ваљано идентификује ограничавајуће факторе када је реч о потенцијалном француском и британском укључивању: чланство у НАТО и зависност британских нуклеарних снага од САД, немогућност успостављања паритета снага и преговарања на једнаким основама, као и одсуство екстерних подстицаја у смислу непостојања стратешког окружења које би погодновало мултилатерализацији. Кина ће, по свој прилици, такође остати изван режима у догледној будућности, услед друге групе ограничавајућих фактора: то су „непостојање намере САД и Русије да даље редукују своје стратешке снаге и умање улогу нуклеарног наоружања у својим одбрамбеним стратегијама, непостојање сагласности око тога ко све треба да буде укључен у будуће преговоре о контроли наоружања и кинеско генерално неповерење у транспарентност и делотворност контроле наоружања” (стр. 169).

Државе које поседују нуклеарно наоружање а притом нису чланице Уговора о неширењу нуклеарног оружја (НРТ) – Индија, Пакистан, Иран и Израел – због својих односа са великим силама, међусобних односа, као и стратешког значаја у сопственим

регионима, од великог су значаја за стратешку стабилност, и у том смислу постојала би јасна глобална корист када се оне више не би налазиле изван институционализованог система непролиферације. Ипак, „мала је вероватноћа да ће ове државе ући у режиме контроле наоружања који би могли да ограниче или редукују њихове нуклеарне способности, чији је развој у узлету” (стр. 209).

Костић Шулејић је, по свој прилици, у праву када каже да ће „стратешка стабилност и контрола стратешког наоружања, без обзира на растућу мултиполаризацију, па и захтеве САД и Русије за мултилатерализацијом контроле стратешког наоружања, остати и даље концентрисана око билатералног односа снага САД и Русије, свеобухватности система контроле наоружања у чијем су оне центру, као и посвећености других држава непролиферацији” (стр. 16), те да је „мала вероватноћа да ће актери попут Кине или Британије и Француске пристати да учествују у контроли стратешког наоружања под америчким и руским условима (стр. 17–18). Ипак, у светлости америчког инсистирања да евентуални нови институционални аранжмани у већој мери укључе и Кину, као и кинеске растуће безбедносне и политичке асертивности (што се огледа не само у унапређењу

војних потенцијала већ и у спремности да се одлучујуће утиче на креирање међународних правила), разумно је претпоставити да ће значај кинеског позиционирања у односу на ова питања у наредном периоду расти.

Осим надлазећом мултиполарношћу, која је већ дводеценијска карактеристика светске политике, савремени међународни систем обележен је и растућом неизвесношћу и неповерењем међу великим силама. Ово илуструје и одлука Руске Федерације да, годину дана након инвазије на Украјину, суспендује своје учешће у Новом START-у, једином преосталом важећем

споразуму из области смањења и ограничења стратешког нуклеарног наоружања. Иако ће, дакле, стратешки и институционални контекст светске политике у наставку двадесет првог века изгледати битно другачије него што је то био случај током његове прве две деценије, *Стратешка стабилност у мултиполарном свету* Марине Костић Шулејић без сумње ће остати особито вредна референца за разумевање питања денуклеаризације, непролиферације, ограничења и смањења стратешког наоружања, те односа Сједињених Држава и Русије као кључних актера у овом погледу.^{1*}

* Овај рад је примљен 30. јануара 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 28. фебруара 2023. године.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

У часопису *Српска политичка мисао* објављују се радови који представљају резултат најновијих теоријских и емпиријских научних истраживања у области политичких наука. Аутори би приликом писања радова требало да се позивају претежно на резултате научних истраживања који су објављени у научним часописима, првенствено у часописима политиколошке тематике.

Радови се објављују на српском језику и ћириличком писму или енглеском, руском и француском језику.

Часопис се објављује четири пута годишње. Прва три броја су на српском језику, а четврти на енглеском језику. Рокови за слање радова су: 1. фебруар, 1. мај и 1. август за издања на српском језику и 1. октобар за издање на енглеском језику.

Исти аутор не може да објави рад у два узастопна броја часописа, без обзира да ли је реч о самосталном или коауторском раду.

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе потписану и скенирану изјаву да рад није претходно објављен, односно да није реч о аутоплагијату или плагијату. Образац изјаве може се преузети са интернет странице часописа: http://www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao/authors_directions/.

Радове за издања часописа на српском језику слати на имејл-адресу: spm@ips.ac.rs.

Радове за издање часописа на енглеском језику слати на имејл-адресу: spt@ips.ac.rs.

Научни чланак може имати највише 40.000 карактера са размацима, укључујући фусноте. Приликом бројања карактера изоставити списак референци. Изузетно, монографска студија може бити већег обима у складу са одредбама *Правилника о поступку, начину вредновања и квантитативном исказивању научноистраживачких резултата истраживања*.

Осврт може имати највише 15.000 карактера са размацима.

Приказ књиге може имати највише 10.000 карактера са размацима.

Приликом провере броја карактера користити опцију *Review/Word Count/Character (with spaces)* уз активiranу опцију *Include textboxes, footnotes and endnotes*.

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Часопис *Српска политичка мисао* користи делимично модификовани Чикаго стил цитирања (17. издање приручника *Chicago Manual of Style*), што подразумева навођење библиографске парентезе (заграде) по систему аутор–датум у тексту, као и списак референци са пуним библиографским подацима након текста рада.

Податке у библиографској парентези и списку референци навести на језику и писму на коме је референца објављена.

У наставку се налазе правила и примери навођења библиографских података у списку референци и у тексту. За сваку врсту референце прво је дато правило навођења, а затим пример навођења у списку референци и библиографској парентези.

Библиографска парентеза се по правилу наводи на крају реченице, пре интерпункцијског знака, и садржи презиме аутора, годину објављивања и одговарајући број страна, према следећем примеру: (Суботић 2010, 15–17).

Монографија

Један аутор

Презиме, име. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Суботић, Момчило. 2010. *Политичка мисао србистике*. Београд: Институт за политичке студије.

(Суботић 2010)

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

(Mearsheimer 2001)

Два или три аутора

Презиме, име, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Стојановић, Ђорђе, и Живојин Ђурић. 2012. *Анатомија савремене државе*. Београд: Институт за политичке студије.

(Стојановић и Ђурић 2012)

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.(Pollitt, Birchall, and Putman 1998)

Четири и више аутора

Презиме, име, презиме, име и презиме, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Милисављевић, Бојан, Саша Варинац, Александра Литричин, Андријана Јовановић, и Бранимир Благојевић. 2017. *Коментар Закона о јавно-приватном партнерству и концесијама: према стању законодавства од 7. јануара 2017. године*. Београд: Службени гласник; Правни факултет.

(Милисављевић и др. 2017)

Уредник/приређивач/преводицац уместо аутора

Након навођења имена, ставити зарез, па након тога одговарајућу скраћеницу на језику и писму референце, нпр. „ур.“, „прев.“, „gr.“, „ed.“, „eds.“

Kaltwasser, Cristobal Rovira, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo, and Pierre Ostigoy, eds. 2017. *The Oxford Handbook of Populism*. New York: Oxford University Press.

(Kaltwasser et al. 2017)

Поглавље у зборнику

Презиме, име. Година издања. „Наслов поглавља.” У *Наслов*, ур. име презиме, број страна на којима се налази поглавље. Место издања: издавач.

Степић, Миломир. 2015. „Позиција Србије пред почетак Великог рата са становишта Првог и Другог закона геополитике.” У *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодраг П. Ристић, 55–78. Лајковац: Градска библиотека; Београд: Институт за политичке студије.

(Степић 2015)

Lošonc, Alpar. 2019. “Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism.” In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić, 23-46. Belgrade: Institute for Political Studies.

(Lošonc 2019)

Чланак у научном часопису

Чланак у редовном броју

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Наслов часописа* волумен (број): број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Ђурић, Живојин, и Миша Стојадиновић. 2018. „Држава и неолиберални модели урушавања националних политичких институција.” *Српска политичка мисао* 62 (4): 41–57. doi: 10.22182/spm.6242018.2.

(Ђурић и Стојадиновић 2018, 46–48)

Ellwood, David W. 2018. “Will Brexit Make or Break Great Britain?” *Serbian Political Thought* 18 (2): 5–14. doi: 10.22182/spt.18212018.1.

(Ellwood 2018, 11)

Чланак у посебном броју

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” У „Наслов посебног броја”, ур. име презиме уредника, напомена о посебном издању, *Наслов часописа*: број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Стојановић, Ђорђе. 2016. „Постмодернизам у друштвеним наукама: стање парадигме.” У „Постмодернизација српске науке: политика постмодерне / политика после постмодерне”, ур. Ђорђе Стојановић и Мишко Шуваковић, посебно издање, *Српска политичка мисао*: 5–35. doi: 10.22182/spm.specijal2016.1.

(Стојановић 2016, 27)

Енциклопедије и речници

Наведен је аутор/уредник

Презиме, име, име и презиме, ур. Година издања. *Наслов*. Том. Место издања: издавач.

Jerkov, Aleksandar, ur. 2010. *Velika opšta ilustrovana enciklopedija Larrouse: dopunjeno srpsko izdanje*. Tom V (S–Ž). Beograd: Mono i Manjana.

(Jerkov 2010)

Није наведен аутор/уредник

Наслов. Година издања. Место издања: издавач.

Webster's Dictionary of English Usage. 1989. Springfield, Massachusetts: Merriam-Webster Inc.

(*Webster's Dictionary of English Usage* 1989)

Докторска дисертација

Презиме, име. Година издања. „Наслов докторске дисертације.” Докторска дисертација. Назив универзитета: назив факултета.

Бурсаћ, Дејан. 2019. „Утицај идеологије политичких партија на јавну потрошњу у бившим социјалистичким државама.” Докторска дисертација. Универзитет у Београду: Факултет политичких наука.

(Бурсаћ 2019, 145–147)

Wallace, Desmond D. 2019. “The diffusion of representation.” PhD diss. University of Iowa.

(Wallace 2019, 27, 81–83)

Чланак у дневним новинама или периодичним часописима

Наведен је аутор

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Назив новине или часописа* годиште: број стране на којој се налази чланак.

Авакумовић, Маријана. 2019. „Платни разреди – 2021. године.” *Политика*, 8. децембар: 9.

(Авакумовић 2019)

Није наведен аутор

Назив новине или часописа. Година издања. „Наслов чланка.” Годиште: број стране на којој се налази чланак.

New York Times. 2002. “In Texas, Ad Heats Up Race for Governor.” July 30, 2002.

(*New York Times* 2002)

Референца са корпоративним аутором

Назив аутора [акроним, по потреби]. Година издања. *Наслов издања*. Место издања: издавач.

Министарство за европске интеграције Републике Србије [МЕИРС]. 2018. *Водич за коришћење ЕУ фондова у Србији*. Београд: Министарство за европске интеграције Републике Србије.

(Министарство за европске интеграције Републике Србије [МЕИРС] 2018) – *прво навођење*

(МЕИРС 2018) – *свако следеће навођење*

International Organization for Standardization [ISO]. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015*. Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019) – *прво навођење* (ISO 2019) – *свако следеће навођење*

Репринт издања

Презиме, име. [Година првог издања] Година репринт издања. *Наслов*. Место првог издања: издавач првог издања. Напомена „Репринт“ на језику и писму референце, место издања репринт издања: издавач. Напомена одакле су цитати у тексту преузети.

Михалцић, Стеван. [1937] 1992. *Барања: од најстаријих времена до данас*, треће издање. Нови Сад: Фототипско издање. Репринт, Београд: Библиотека града Београда. Цитати се односе на фототипско издање. (Михалцић [1937] 1992)

Посебни случајеви навођења референци

Навођење другог и сваког следећег издања

Презиме, име. Година издања. *Наслов*, напомена о издању. Место издања: издавач.

Гафиновић, Радослав. 2018. *Млада Босна*, друго допуњено и измењено издање. Београд: Evro Book.

Више референци истог аутора

1) *Исти аутор, различите године* – Ређати према години издања, почевши од најраније.

Степић, Миломир. 2012. „Србија као регионална држава: реинтеграциони геополитички приступ.” *Национални интерес* 14 (2): 9–39. doi: 10.22182/ni.1422012.1.

Степић, Миломир. 2015. „Позиција Србије пред почетак Великог рата са становишта Првог и Другог закона геополитике.” У *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодраг П. Ристић, 55–78. Лајковац: Градска библиотека; Београд: Институт за политичке студије.

2) *Исти аутор, иста година* – Ређати према азбучном или абецедном редоследу почетног слова назива референце. Поред године

објављивања ставити почетна слова азбуке или абецеде која се користе и у библиографској парентези.

Гаћиновић, Радослав. 2018а. „Војна неутралност и будућност Србије.” *Политика националне безбедности* 14 (1): 23–38. doi: 10.22182/rnb.1412018.2.

Гаћиновић, Радослав. 2018б. *Млада Босна*, друго допуњено и измењено издање. Београд: Evro Book.

(Гаћиновић 2018а, 25), (Гаћиновић 2018б)

3) *Исти аутор као самостални аутор и као коаутор* – Прво навести референце у којима је самостални аутор, а затим оне у којима је коаутор.

Стојановић, Ђорђе. 2016. „Постмодернизам у друштвеним наукама: стање парадигме.” У „Постмодернизација српске науке: политика постмодерне / политика после постмодерне”, ур. Ђорђе Стојановић и Мишко Шуваковић, посебно издање, *Српска политичка мисао*: 5–35. doi: 10.22182/spm.specijal2016.1.

Стојановић, Ђорђе, и Живојин Ђурић. 2012. *Анатомија савремене државе*. Београд: Институт за политичке студије.

4) *Исти аутор као први коаутор у више различитих референци* – Ређати према азбучном или абецедном редоследу презимена другог коаутора.

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

Pollitt Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

Посебни случајеви навођења библиографске парентезе

Изузеци од навођења библиографске парентезе на крају реченице

1) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице* – Годину издања ставити у заграду након навођења презимена, а број стране на крају реченице у заграду. За референцу на латиници или страном језику у загради навести и презиме аутора.

„Према мишљењу Суботића (2010), ...” (30).

„Бокслер (Bochsler 2018) у својој књизи тврди...”

2) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице пре цитата из референце* – Након навођења презимена, у библиографској парентези навести годину и број стране, а затим навести цитат.

Као што Суботић (2010, 45) наводи: „ ... ”

Миршајмер (Mearsheimer 2001, 57) изричито тврди: „ ... ”

3) *Навођење исте референце више пута у једном пасусу* – Ако се наводи иста страна или опсег страна, унети библиографску парентезу приликом последњег навођења или на крају пасуса пре ин-терпункцијског знака. Ако се наводе различите стране, референцу навести приликом првог позивања на одређену страну, а затим до краја пасуса у заграду стављати само различите бројеве страна. Не користити „исто”, „*ibid*”, или „*op. cit.*” за вишеструко навођење референце.

Навођење израза „видети”, „упоредити” и сл.

Изразе унети у библиографску парентезу.

(видети Кнежевић 2014, 153)

(Степић 2015; упоредити Кнежевић 2014)

Секундарна референца

У библиографској парентези прво навести презиме аутора, годину и број стране примарне референце, затим „цитирано у:” и презиме аутора, годину и број стране секундарне референце. У списку референци навести само секундарну референцу.

„Том приликом неолиберализам се од стране највећег броја његових протагониста најчешће одређује као политика слободног тржишта која охрабрује приватне фирме и побољшава избор потрошачима, разарајући при том ’неспособну, бирократску и паразитску владу која никада не може урадити ништа добро, без обзира на њене добре намере’” (Chomsky 1999, 7 цитирано у: Ђурић и Стојадиновић 2018, 47).

Ђурић, Живојин, и Миша Стојадиновић. 2018. „Држава и неолиберални модели урушавања националних политичких институција.” *Српска политичка мисао* 62 (4): 41–57. doi:10.22182/spm.6242018.2.

Иста библиографска парентеза, више референци

1) *Различити аутори* – Референце одвојити тачком и зарезом.

(Степић 2015, 61; Кнежевић 2014, 158)

2) *Исти аутор, различите године* – Навести презиме аутора, а затим године издања различитих референци по редоследу од најраније

до најновије и одвојити их зарезом, односно тачком и зарезом када се наводи број страна.

(Степић 2012, 2015) или (Степић 2012, 30; 2015, 69)

3) *Различити аутори, исто презиме* – Иницијал имена. Презиме аутора. Година издања.

(Д. Суботић 2010, 97), (М. Суботић 2010, 302)

Суботић, Драган. 2010. „Нови јавни менаџмент у политичком систему Србије.” *Политичка ревија* 23 (1): 91–114. doi: 10.22182/pr.2312010.5.

Суботић, Момчило. 2010. „Војводина у политичком систему Србије.” *Политичка ревија* 23 (1): 289–310. doi: 10.22182/pr.2312010.15.

Правни акти

У библиографској парентези навести члан, став и тачку или параграф коришћењем скраћеница „чл.”, „ст.”, „тач.”, „Art.”, „para.” и сл.

Устави и закони

Назив акта [акроним, по потреби], „Назив службеног гласила” и број, или интернет адреса и датум последњег приступа.

Устав Републике Србије, „Службени гласник Републике Србије”, бр. 98/06.

(Устав Републике Србије 2006, чл. 33)

Закон о основама система образовања и васпитања [ЗОСОВ], „Службени гласник Републике Србије”, бр. 88/2017, 27/2018 – др. закон, 10/2019 и 27/2018 – др. закон.

(ЗОСОВ 2019, чл. 17, ст. 4)

Zakon o nasljeđivanju [ZN], „Narodne novine“, br. 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, i 33/15 i 14/19.

(ZN 2019, čl. 3)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Одлуке државних органа и институција

Назив органа [акроним или скраћени назив], Назив акта и број предмета, датум доношења акта, или интернет адреса и датум последњег приступа.

Заштитник грађана Републике Србије [Заштитник грађана], Мишљење бр. 15–3314/12, 22. октобар 2012, https://www.osobesainvaliditetom.rs/attachments/083_misljenje%20ZG%20DZ.pdf, последњи приступ 20. децембра 2019.

(Заштитник грађана, 15–3314/12)

U.S. Department of the Treasury [USDT], Treasury Directive No. 13–02, July 20, 1988, <https://www.treasury.gov/about/role-of-treasury/orders-directives/Pages/td13-02.aspx>, last accessed 20 December 2019.

(USDT, 13–02)

Законодавни акти Европске уније

Назив акта, подаци из службеног гласила у формату наведеном на сајту *EUR-lex*: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Regulation (EU) No 182/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 laying down the rules and general principles concerning mechanisms for control by Member States of the Commission’s exercise of implementing powers, OJ L 55, 28.2.2011, p. 13–18.

(Regulation 182/2011, Art. 3)

Међународни уговори

Оснивачки уговори Европске уније

Назив уговора или консолидоване верзије [акроним], подаци о коришћеној верзији уговора из службеног гласила у формату наведеном на сајту *EUR-lex*: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Treaty on European Union [TEU], OJ C 191, 29.7.1992, p. 1–112.

(TEU 1992, Art. J.1)

Consolidated version of the Treaty on European Union [TEU], OJ C 115, 9.5.2008, p. 13–45.

(TEU 2008, Art. 11)

Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union [TFEU], OJ C 202, 7.6.2016, p. 1–388.

(TFEU 2016, Art. 144)

Остали међународни уговори

Назив уговора [акроним или скраћени назив], датум закључивања, регистрација у Уједињеним нацијама – UNTS број, регистрациони број са сајта *United Nations Treaty Collection*: <https://treaties.un.org>.

Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization [Marrakesh Agreement], 15 April 1994, UNTS 1867, I-31874.

(Marrakesh Agreement 1994)

Convention on Cluster Munitions [CCM], 30 May 2008, UNTS 2688, I-47713. (CCM 2008)

Treaty of Peace between the State of Israel and the Hashemite Kingdom of Jordan [Israel Jordan Peace Treaty], 26 October 1994, UNTS 2042, I-35325. (Israel Jordan Peace Treaty 1994)

Одлуке међународних организација

Назив међународне организације и надлежног органа [акроним], број одлуке, Назив одлуке, датум усвајања.

United Nations Security Council [UNSC], S/RES/1244 (1999), Resolution 1244 (1999) Adopted by the Security Council at its 4011th meeting, on 10 June 1999.

(UNSC, S/RES/1244)

Parliamentary Assembly of the Council of Europe [PACE], Doc. 14326, Observation of the presidential election in Serbia (2 April 2017), 29 May 2017.

(PACE, Doc. 14326, para. 12)

Судска пракса

Судска пракса у Републици Србији

Врста акта и назив суда [акроним суда], број предмета са датумом доношења, назив и број службеног гласника или друге публикације у коме је пресуда објављена – ако је доступно.

Одлука Уставног суда Републике Србије [УСПС], IУа-2/2009 од 13. јуна 2012. године, „Службени гласник РС”, бр. 68/2012.

(Одлука УСПС, IУа-2/2009)

Решење Апелационог суда у Новом Саду [АСНС], Ржр–1/16 од 27. априла 2016. године.

(Решење АСНС, Ржр–1/16)

Судска пракса Међународног суда правде

Назив суда [акроним суда], *Назив случаја*, врста одлуке са датумом доношења, назив и број гласила у коме је пресуда објављена, број стране.

International Court of Justice [ICJ], *Application of the Interim Accord of 13 September 1995 (the Former Yugoslav Republic of Macedonia v. Greece)*, Judgment of 5 December 2011, I.C.J. Reports 2011, p. 644.

(ICJ Judgment, 2011)

International Court of Justice [ICJ], *Accordance with the International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo*, Advisory Opinion of 22 July 2010, I.C.J. Reports, p. 403.

(ICJ Advisory Opinion, 2010)

Судска пракса Суда правде Европске уније

Назив случаја, број случаја, врста случаја са датумом доношења, Европска идентификациона ознака судске праксе (*ECLI*).

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Judgment of the Court (Grand Chamber) of 22 January 2014, ECLI:EU:C:2014:18.

(*United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union*, C-270/12) или

(CJEU, C-270/12)

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Opinion of Advocate General Jääskinen delivered on 12 September 2013, ECLI:EU:C:2013:562.

(Opinion of AG Jääskinen, C-270/12)

Судска пракса Европског суда за људска права

Назив случаја, број представке, врста случаја са датумом доношења, Европска идентификациона ознака судске праксе (*ECLI*).

Pronina v. Ukraine, No. 63566/00, Judgment of the Court (Second Section) on Merits and Just Satisfaction of 18 July 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0718JUD006356600.

(*Pronina v. Ukraine*, 63566/00, par. 20) или

(ECHR, 63566/00, par. 20)

Судска пракса других међународних судова и трибунала

Назив суда [акроним суда], *Назив случаја*, број случаја, врста случаја са датумом доношења.

International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 [ICTY], *Prosecutor v. Dusko Tadic*, Case No. IT-94-1-A-AR77, Appeal Judgement on Allegations of Contempt Against Prior Counsel, Milan Vujin, Judgment of 27 February 2001.

(*Prosecutor v. Dusko Tadic*, IT-94-1-A-AR77) или (ICTY, IT-94-1-A-AR77)

Архивски извори

Назив установе [акроним или скраћени назив], назив или број фонда [акроним или скраћени назив], кутија, фасцикла (уколико постоји), сигнатура, „Назив документа” (ако нема назива, дати кратак опис одговарањем на питања: ко? коме? шта?), место и датум документа или н.д. ако није наведен датум.

Архив Србије [АС], МИД, К-Т, ф. 2, г93/1894, „Извештај Министарства иностраних дела о постављању конзула”, Београд, 19. април 1888.

(АС, МИД, К-Т, ф. 2)

(АС, МИД, ф. 2) – ако је позната само фасцикла, а не и кутија

Dalhousie University Archives [DUA], Philip Girard fonds [PG], B-11, f. 3, MS-2-757.2006-024, “List of written judgements by Laskin,” n.d.

(DUA, PG, B-11, f. 3)

Извори са интернета

Презиме, име или назив корпоративног аутора [акроним]. Година објављивања или н.д. – ако не може да се утврди година објављивања. „Наслов секције или стране унутар сајта.” *Назив сајта*. Датум креирања, модификовања или последњег приступа страници, ако не може да се утврди на основу извора. Интернет адреса.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Институт за политичке студије [ИПС]. н.д. „Предавање др Фридриха Ромига.” *Институт за политичке студије*. Последњи приступ 10. октобар 2018. <http://www.ips.ac.rs/rs/news/predavanje-dr-fridriha-romiga/>.

(Институт за политичке студије [ИПС], н.д.) – *прво навођење*

(ИПС, н.д.) – *свако следеће навођење*

Танјуг. 2019. „Европска свемирска агенција повећава фондове.” 28. новембар 2019. <http://www.tanjug.rs/full-view1.aspx?izb=522182>.

(Танјуг 2019)

ФОРМАТИРАЊЕ ТЕКСТА

Опште смернице о обради текста

Текст рада обрадити у програму *Word*, на следећи начин:

- величина странице: А4;
- маргине: *Normal* 2,54 cm;
- текст писати курентом (обичним словима), осим ако није другачије предвиђено;
- проред између редова у тексту: 1,5;
- проред између редова у фуснотама: 1;
- величина слова у наслову: 14 pt;
- величина слова у поднасловима: 12 pt;
- величина слова у тексту: 12 pt;
- величина слова у фуснотама: 10 pt;
- величина слова за табеле, графиконе и слике: 10 pt;
- увлачење првог реда пасуса: 1,27 cm (опција: *Paragraph/Special/First line*);
- поравнање текста: *Justify*;
- боја текста: *Automatic*;
- нумерација страна: арапски бројеви у доњем десном углу;
- не преламати речи ручно уношењем цртица за наставак речи у наредном реду;
- сачувати рад у формату .doc.

Примена правописних правила

Радове ускладити са *Правописом српског језика* у издању Матице српске из 2010. године или из каснијих издања.

Посебну пажњу обратити на следеће:

- Приликом првог навођења **транскрибованих страних имена и израза** у облој загради поред навести и њихове облике на изворном језику у курзиву (*italic*), нпр: Франкфуртер алгемајне цајтунг (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*), Џон Ролс (*John Rawls*), Алексеј Тупољев (*Алексей Туполев*).
- Поједине **општепознате стране изразе** писати само на изворном језику у курзиву, нпр. *de iure, de facto, a priori, a posteriori, sui generis* итд.
- **Реченицу не почињати** акронимом, скраћеницом или бројем.
- **Текст у фуснотама** увек завршавати тачком.
- За навођење израза или **цитирања на српском језику** користити наводнике који су својствени српском језику према важећем правопису („ ”), а за навођење или **цитирање на енглеском или другом страном језику** користити наводнике који су својствени том језику (“ ”, « »).
- **Угlastом заградом** [] означавати: 1) сопствени текст који се умеће у туђи текст; или 2) текст који се умеће у текст који је већ омеђен облом заградом.
- **Црту** писати са размаком пре и после или без размака, никако са размаком само пре или само после. Између бројева, укључујући бројеве страна, користити примакнуту црту (–), а не цртицу (-).
- За **наглашавање појединих речи** не користити подебљана слова (**bold**), нити подвучена слова (underline) већ искључиво курзив (*italic*) или наводнике и полунаводнике (’ ’ на српском језику или ‘ ’ на енглеском језику).

Форматирање научног чланка

Научни чланак форматирати на следећи начин:

*Име и презиме првог аутора**

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења

Име и презиме другог аутора

Установа запослења

НАСЛОВ РАДА**

** Фуснота: по потреби, навести један од следећих (или сличних) података: 1) назив и број пројекта у оквиру кога је чланак написан; 2) да је рад претходно изложен на научном скупу у виду усменог саопштења под истим или сличним називом; или 3) да је истраживање које је представљено у раду спроведено за потребе израде докторске дисертације аутора.

Сажетак

Сажетак, обима од 100 до 250 речи, садржи предмет, циљ, коришћени теоријско-методолошки приступ, резултате и закључке рада.

Кључне речи: Испод текста сажетка навести од пет до десет **кључних речи**. Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

У тексту је могуће користити највише три нивоа поднаслова.

Поднаслов навести без нумерације, на следећи начин:

ПОДНАСЛОВ ПРВОГ НИВОА

Поднаслов другог нивоа

Поднаслов трећег нивоа

Табеле, графиконе и слике уносити на следећи начин:

- изнад табеле/графикона/слике центрирано написати: Табела/Графикон/Слика, редни број и назив;
- испод табеле/графикона/слике навести извор на следећи начин:
1) уколико су табела/графикон/слика преузети, написати *Извор:* и навести референцу на исти начин као што се наводи у би-

блиографској парентези; 2) уколико нису преузети, написати
Извор: Обрада аутора.

Референце наводити у тексту према Начину цитирања.

Фусноте користити искључиво за давање напомена или ширих објашњења.

РЕФЕРЕНЦЕ

Списак референци навести након текста рада, а пре резимеа, на следећи начин:

- прво навести референце на ћирилици по азбучном реду;
- затим навести референце на латиници и страним језицима по абecedном реду;
- прву линију сваке референце поравнати на левој маргини, а остале увући за 1,27 cm, користећи опцију *Paragraph/Special/Hanging*;
- све референце наводити заједно, без издвојених делова за правне акте или архивску грађу;
- референце не нумерисати;
- наводити искључиво оне референце које су коришћене у тексту.

Након списка референци навести име и презиме аутора, наслов рада и резиме на енглеском језику на следећи начин:

First Author*

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Second Author

Affiliation

TITLE

Resume

Резиме, обима до 1/10 дужине чланка, садржи резултате и закључке рада који су образложени опширније него у сажетку.

Keywords: Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

Уколико је рад написан на страном језику, након списка референци, име и презиме аутора, наслов, резиме и кључне речи навести на српском језику.

Форматирање осврта

Осврт форматирати на исти начин као научни чланак, без навођења сажетка, кључних речи и резимеа.

Форматирање приказа

Приказ књиге форматирати на следећи начин:

Текст поделити у **две колоне**.

*Име и презиме аутора**

* Фуснота: Имејл-адреса аутора:
Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења

НАСЛОВ ПРИКАЗА

Испод наслова **поставити слику** предње корице;

Испод слике предње корице навести податке о књизи према следећем правилу:

Име и презиме. Година издања.
Наслов. Место издања:
издавач, број страна.

Текст приказа обрадити у складу са општим смерницама о обради текста.

AUTHOR GUIDELINES

Academic journal *Serbian Political Thought* publishes articles that are the result of the latest theoretical and empirical research in the field of political science. Authors should refer mainly the results of scientific research published in academic journals, primarily in political science journals.

The papers are published in English.

The journal is published four times a year. The first three issues are published in Serbian, and the fourth issue is published in English. The deadlines for submitting the manuscripts for the Serbian issues are: February 1st, May 1st and August 1st, and the deadline for the English issue is October 1st.

Two consecutive issues cannot contain articles written by the same author, whether single-authored or co-authored.

Authors are obliged to submit a signed and scanned Statement alongside with the manuscript, declaring their manuscript hadn't previously been published, i.e. it's not plagiarism or auto-plagiarism. The Statement form can be downloaded from the web page of the journal: http://www.ips.ac.rs/en/magazines/politicka-misao/authors_directions/.

Manuscripts for the Serbian issues of the journal should be sent to the following e-mail address: spm@ips.ac.rs.

Manuscripts for the English issue of the journal should be sent to the following e-mail address: spt@ips.ac.rs.

Research article can have up to 40,000 characters with spaces, including footnotes. When counting the characters leave out the reference list.

Review can have up to 15,000 characters with spaces.

Book review can have up to 10,000 characters with spaces.

When counting the characters, use the option Review/Word Count/Character (with spaces) and check the box Include textboxes, footnotes and endnotes.

CITING AND REFERENCING

Academic journal *Serbian Political Thought* adopts a modified version of Chicago citation style (17th edition of the *Chicago Manual of Style*), the author–date system of in-text parenthetical citation, with the list of references with full bibliographic information being placed at the end of the paper.

The bibliographic data in both the parenthetical citation and reference list should be cited in the original language of the source. The English translation of the reference title should be enclosed in square brackets after the original title. The references originally written in Cyrillic script should be transliterated into Latin script.

Below are the rules and examples of citing the bibliographic information in the reference list and in the text. For each type of source, a citation rule is given first, followed by an example of citation in the reference list and bibliographic parenthesis.

The bibliographic parenthesis, as a rule, is set off at the end of the sentence, before the punctuation mark. It contains the author's surname, the year of publication and page numbers pointing to a specifically contextual page or range of pages, as in the following example: (Mearsheimer 2001, 15–17).

Books

Books with one author

Surname, Name. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

(Mearsheimer 2001)

Books with two or three authors

Surname, Name, and Name Surname. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Brady, Henry E., and David Collier. 2010. *Rethinking Social Inquiry: Diverse Tools, Shared Standards*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.

(Brady and Collier 2010)

Pollitt, Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

(Pollitt, Birchall and Putman 1998)

Books with four or more authors

Surname, Name, Name and Surname, Name and Surname, and Name and Surname. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Pollitt, Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

(Pollitt et al. 2005)

Editor(s) or translator(s) in place of the author(s)

Surname, Name, Name and Surname, ed. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Kaltwasser, Cristobal Rovira, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo, and Pierre Ostigoy, eds. 2017. *The Oxford Handbook of Populism*. New York: Oxford University Press.

(Kaltwasser et al. 2017)

Chapter in an edited book

Surname, Name. Year of publication. “Title of the chapter.” In *Title*, ed. Name Surname, pages range. Place of publication: Publisher.

Lošonc, Alpar. 2019. “Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism.” In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić, 23-46. Belgrade: Institute for Political Studies.

(Lošonc 2019)

Journal Articles

Regular issue

Surname, Name. Year of publication. “Title of the article.” *Journal* Volume, if available (issue): page range. DOI.

Ellwood, David W. 2018. “Will Brexit Make or Break Great Britain?” *Serbian Political Thought* 18 (2): 5-14. doi: 10.22182/spt.18212018.1.

(Ellwood 2018)

Special issue

Surname, Name. Year of publication. “Title of the article.” In “Title of the special issue”, ed. Name Surname, Special issue, *Journal*: page range. DOI.

Chin, Warren. 2019. "Technology, war and the state: past, present and future." In "Re-visioning war and the state in the twenty-first century." Special issue, *International Affairs* 95 (4): 765–783. doi: 10.1093/ia/iiz106.
(Chin 2019)

Encyclopedias and dictionaries

When the author/editor is known

Surname, Name, Name Surname, ed. Year of publication. *Title*. Vol. Place of publication: Publisher.

Badie, Bertrand, Dirk Berg-Schlosser, and Leonardo Morlino, eds. 2011. *International Encyclopedia of Political Science*. Vol. 1. Los Angeles: Sage Publications.

(Badie, Berg-Schlosser and Morlino 2011)

When the author/editor is unknown

Title. Year of publication. Place of publication: Publisher.

Webster's Dictionary of English Usage. 1989. Springfield, Massachusetts: Merriam-Webster Inc.

(*Webster's Dictionary of English Usage* 1989)

PhD dissertation

Surname, Name. Year of publication. "Title of the dissertation." PhD diss. University.

Munger, Frank J. 1955. "Two-Party Politics in the State of Indiana." PhD diss. Harvard University.

(Munger 1955, 17–19)

Newspapers and magazines

Signed articles

Surname, Name. Year of publication. "Title of the article." *Newspaper/Magazine* Date: page range.

Clark, Phil. 2018. "Rwanda's Recovery: When Remembrance is Official Policy." *Foreign Affairs*, January/February 2018: 35–41.

(Clark 2018)

Unsigned articles

Title of the newspaper/magazine. Year of publication. “Title of the article.” Date: page range.

New York Times. 2002. “In Texas, Ad Heats Up Race for Governor.” July 30, 2002.

(*New York Times* 2002)

Corporate author

Name of the corporate author [acronym if needed]. Year of publication. *Title of the publication.* Place of publication: Publisher.

International Organization for Standardization [ISO]. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015.* Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019) – *The first in-text citation*

(ISO 2019) – *Second and all subsequent citations*

Special cases of referencing

Citing edition other than the first

Surname, Name. Year of publication. *Title*, edition number. Place of publication: Publisher.

Bull, Hedley. 2012. *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, 4th edition. New York: Columbia University Press.

(Bull 2012)

Multiple sources of the same author

1) *Multiple sources by the same author* should be arranged chronologically by year of publication in ascending order.

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics.* New York: W. W. Norton & Company.

Mearsheimer, John J. 2010. “The Gathering Storm: China’s Challenge to US Power in Asia.” *The Chinese Journal of International Politics* 3 (4): 381–396. doi: 10.1093/cjip/poq016.

2) *Multiple sources by the same author from the same year* should be alphabetized by title, with lowercase letters attached to the year. Those letters should be used in parenthetical citation as well.

Walt, Stephen M. 2018a. *The Hell of Good Intentions: America's Foreign Policy Elite and the Decline of U.S. Primacy*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

(Walt 2018a)

Walt, Stephen M. 2018b. "Rising Powers and the Risk of War: A Realist View of Sino-American Relations." In *Will China's Rise be Peaceful: Security, Stability and Legitimacy*, ed. Asle Toje. 13–32. New York: Oxford University Press.

(Walt 2018b)

3) *Single-authored sources precede multiauthored sources beginning with the same surname* or written by the same person.

Pollitt, Christopher. 2001. "Clarifying convergence. Striking similarities and durable differences in public management reform." *Public Management Review* 3 (4): 471–492. doi: 10.1080/14616670110071847.

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

4) *Multiauthored sources with the same name and surname* of the first author should continue to be alphabetized by the second author's surname.

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

Pollitt Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

Special cases of parenthetical citation

Exceptions to the rule of placing the parenthetical citation at the end of a sentence

1) If the *author is mentioned in the text*, even if used in a possessive form, the year must follow in parenthesis, and page numbers should be put in the brackets at the end of the sentence.

For the assessment, see Kaltwasser *et al.* (2017) ... (112).

According to Ellwood (2018) ... (7).

2) When *quoting directly*, if the name of the author precedes the quotation, the year and page numbers must follow in parenthesis.

Mearsheimer (2001, 28) claims that: "..."

3) When *using the same source multiple times in one paragraph*, the parenthetical citation should be placed either after the last reference (or at the end of the paragraph, preceding the final period) if the same page (or page range) is cited more than once, or at the first reference, while the subsequent citations should only include page numbers.

Do not use *ibid* or *op. cit.* with repeated citations.

Using brief phrases such as “see”, “compare” etc.

Those phrases should be enclosed within the parenthesis.

(see Ellwood 2018)

Using secondary source

When using a secondary source, the original source should be cited in parenthesis, followed by “quoted in” and the secondary source. The reference list should only include the secondary source.

“Its authority was greatly expanded by the constitutional revision of 1988, and the Court of Arbitration can now be regarded as a ‘genuine constitutional court’” (De Winter and Dumont 2009, 109 cited in: Lijphart 2012, 39–40).

Lijphart, Arend. 2012. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, 2nd edition. New Haven & London: Yale University Press.

Multiple sources within the same parentheses

1) When *multiple sources* are cited, they should be separated by semicolons.

(Mearsheimer 2001, 34; Ellwood 2018, 7)

2) When *multiple sources by the same author*, but published in different years are cited, the name of the author is cited only the first time. The different years are separated by commas or by semicolon where page numbers are cited.

(Mearsheimer 2001, 2010) or (Mearsheimer 2001, 15–17; 2010, 390)

3) When *different authors share the same surname*, include the first initial in the parenthesis.

(M. Chiti 2004, 40), (E. Chiti 2004, 223)

Chiti, Edoardo. 2004. “Administrative Proceedings Involving European Agencies.” *Law and Contemporary Problems* 68 (1): 219–236.

Chiti, Mario. 2004. "Forms of European Administrative Action." *Law and Contemporary Problems* 68 (1): 37–57.

Legal and Public Documents

Sections, articles or paragraphs can be cited in the parentheses. They should be appropriately abbreviated.

Constitutions and laws

The title of the legislative act [acronym if needed], "Official Gazette of the state" and the number of the official gazette, or the webpage and the date of last access.

The Constitution of the Republic of Serbia, "Official Gazette of the Republic of Serbia", No. 98/06.

(The Constitution of the Republic of Serbia, Art. 33)

The Law on Foreign Affairs [LFA], "Official Gazette of the Republic of Serbia", No. 116/2007, 126/2007, and 41/2009.

(LFA 2009, Art. 17)

Succession Act [SA], "Official Gazette of the Republic of Croatia", No. 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, and 33/15 and 14/19.

(SA 2019, Art. 3)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Government decisions and decisions of the institutions

The name of the government body or institution [acronym or abbreviation], the title and number of the decision, date of the decision passing, or the webpage and the date of the last access.

Protector of Citizens of the Republic of Serbia [Protector of Citizens], Opinion No. 19–3635/11, 11 January 2012, https://www.ombudsman.org.rs/attachments/064_2104_Opinion%20HJC.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Protector of Citizens, 19–3635/11)

U.S. Department of the Treasury [USDT], Treasury Directive No. 13–02, July 20, 1988, <https://www.treasury.gov/about/role-of-treasury/orders-directives/Pages/td13-02.aspx>, last assessed 20 December 2019.

(USDT, 13–02)

Legislative acts of the European Union

The title of the legislative act, the number of the official gazette, the publication date and the number of the page in the same format as on the *EUR-lex* website: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Regulation (EU) No 182/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 laying down the rules and general principles concerning mechanisms for control by Member States of the Commission's exercise of implementing powers, OJ L 55, 28.2.2011, p. 13–18.

(Regulation 182/2011, Art. 3)

Treaties

European Union founding treaties

Title of the treaty or title of the consolidated version of the treaty [acronym], information on the treaty retrieved from the official gazette in the same format as on the *EUR-lex* website: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Treaty on European Union [TEU], OJ C 191, 29.7.1992, p. 1–112.

(TEU 1992, Art. J.1)

Consolidated version of the Treaty on European Union [TEU], OJ C 115, 9.5.2008, p. 13–45.

(TEU 2008, Art. 11)

Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union [TFEU], OJ C 202, 7.6.2016, p. 1–388.

(TFEU 2016, Art. 144)

Other treaties

Title of the treaty [acronym or abbreviation], date of conclusion, UNTS volume number and registration number on the *United Nations Treaty Collection* website: <https://treaties.un.org>.

Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization [Marrakesh Agreement], 15 April 1994, UNTS 1867, I-31874.

(Marrakesh Agreement 1994)

International Covenant on Civil and Political Rights [ICCPR], 19 December 1966, UNTS 999, I-14668.

(ICCPR 1966)

Treaty of Peace between the State of Israel and the Hashemite Kingdom

of Jordan [Israel Jordan Peace Treaty], 26 October 1994, UNTS 2042, I-35325.

(Israel Jordan Peace Treaty 1994)

Decisions of international organizations

The name of the international organization and its body [acronym], the decision number, the title of the decision, the date of the decision passing.

United Nations Security Council [UNSC], S/RES/1244 (1999), Resolution 1244 (1999) Adopted by the Security Council at its 4011th meeting, on 10 June 1999.

(UNSC, S/RES/1244)

Parliamentary Assembly of the Council of Europe [PACE], Doc. 14326, Observation of the presidential election in Serbia (2 April 2017), 29 May 2017.

(PACE, Doc. 14326, para. 12)

Case law

Case law of the courts in the Republic of Serbia

The type of the act and the name of the court [acronym of the court], the case number with the date of the decision passing, the name and number of the official gazette where the decision is published – if available.

Decision of the Constitutional Court of the Republic of Serbia [CCRS], IUa-2/2009 of 13 June 2012, “Official gazette of the Republic of Serbia”, No. 68/2012.

(Decision of CCRS, IUa-2/2009)

Decision of the Appellate Court in Novi Sad [ACNS], Rzr–1/16 of 27 April 2016.

(Decision of ACNS, Rzr–1/16)

Case law of the International Court of Justice

The name of the court [acronym], *the case title*, type of the decision with the date of the decision passing, the name and number of I.C.J. Reports issue where the decision is published, page number.

International Court of Justice [ICJ], *Application of the Interim Accord of 13 September 1995 (the Former Yugoslav Republic of Macedonia v. Greece)*, Judgment of 5 December 2011, I.C.J. Reports 2011, p. 644.

(ICJ Judgment 2011)

International Court of Justice [ICJ], *Accordance with the International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo*, Advisory Opinion of 22 July 2010, I.C.J. Reports, p. 403.

(ICJ Advisory Opinion 2010)

Case law of the Court of Justice of the European Union

The case title, the case number, type of the case with the date of the decision passing, ECLI.

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Judgment of the Court (Grand Chamber) of 22 January 2014, ECLI:EU:C:2014:18.

(*United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union*, C-270/12) or

(CJEU, C-270/12)

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Opinion of Advocate General Jääskinen delivered on 12 September 2013, ECLI:EU:C:2013:562.

(Opinion of AG Jääskinen, C-270/12)

Case law of the European Court of Human Rights

The case title, number of the application, type of the case with the date of the judgment passing, ECLI.

Pronina v. Ukraine, No. 63566/00, Judgment of the Court (Second Section) on Merits and Just Satisfaction of 18 July 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:-0718JUD006356600.

(*Pronina v. Ukraine* 63566/00, par. 20) or

(ECHR, 63566/00, par. 20)

Case law of other international courts and tribunals

The name of the court [acronym], the case number, *the case title*, type of the decision with the date passing.

International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 [ICTY], Case No. IT-94-1-A-AR77, *Prosecutor v. Dusko Tadic*. Appeal Judgement on Allegations of Contempt Against Prior Counsel, Milan Vujin. Judgment of 27 February 2001.

(*Prosecutor v. Dusko Tadic*, IT-94-1-A-AR77) or

(ICTY, IT-94-1-A-AR77)

Archive sources

Name of the repository [acronym], title or number of the fond [acronym], box number, folder number – if available, reference code, “title of the document” – or, if it is not available, provide a short description by answering the questions who? whom? what?, place and date – or n.d. if no date is provided.

Arhiv Srbije [AS], MID, K-T, f. 2, r93/1894, “Izveštaj Ministarstva inostranih dela o postavljanju konzula”, Beograd, 19. april 1888.

(AS, MID, K-T, f. 2)

(AS, MID, f. 2) – *When the folder number is known only*

Dalhousie University Archives [DUA], Philip Girard fonds [PG], B-11, f. 3, MS-2-757.2006-024, “List of written judgements by Laskin,” n.d.

(DUA, PG, B-11, f. 3)

Web sources

Surname, Name or name of the corporate author [acronym]. Year of publication or n.d. – if the year of publication cannot be determined. “The name of the web page.” *The name of the web site*. Date of creation, modification or the last access to the web page, if the date cannot be determined from the source. URL.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Institute for Political Studies [IPS]. n.d. “The 5th International Economic Forum on Reform, Transition and Growth.” *Institute for Political Studies*. Last accessed 7 December 2019. <http://www.ips.ac.rs/en/news/the-5th-international-economic-forum-on-reform-transition-and-growth/>.

(Institute for Political Studies [IPS] n.d.) – *First in-text citation*

(IPS n.d.) – *Second and every subsequent citation*

Associated Press [AP]. 2019. “AP to present VoteCast results at AAPOR pooling conference.” May 14, 2019. <https://www.ap.org/press-releases/2019/ap-to-present-votecast-results-at-aapor-polling-conference>.

(AP 2019)

TEXT FORMATTING

General guidelines in writing the manuscript

The manuscript should be written in Word, in the following manner:

- Paper size: A4;
- Margins: Normal 2.54 cm;
- Use roman font (plain letters) to write the text, unless specified otherwise;
- Line spacing: 1.5;
- Footnote line spacing: 1;
- Title font size: 14 pt;
- Subtitles font size: 12 pt;
- Text font size: 12 pt;
- Footnote font size: 10 pt;
- Tables, charts and figures font size: 10 pt;
- Use Paragraph/Special/First line at 1.27 cm;
- Text alignment: Justify;
- Font color: Automatic;
- Page numbering: Arabian numerals in lower right corner;
- Do not break the words manually by inserting hyphens to continue the word in the next line;
- Save the manuscript in the .doc format.

Research article manuscript preparation

The manuscript should be prepared in the following manner:

*Name and surname of the first author**

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Name and surname of the second author

Affiliation

TITLE OF THE PAPER**

** In the footnote: Optionally, include one of the following (or similar) information: 1) name and number of the project on which the paper was written; 2) the previous presentation of the paper on a scientific conference as an oral presentation under the same or similar name; or 3) the research presented in the paper was conducted while writing the PhD dissertation of the author.

Abstract

Abstract, within 100–250 words range, contains the subject, aim, theoretical and methodological approach, results and conclusions of the paper.

Keywords: Below the abstract, five to ten **key words** should be written. Key words should be written in roman font and separated by commas.

The paper can have maximum of three levels of subtitles. **Subtitles** should not be numbered. They should be used in the following manner:

FIRST LEVEL SUBTITLE

Second level subtitle

Third level subtitle

Tables, charts and figures should be inserted in the following manner:

- Above the table/chart/figure, center the name of Table, Chart or Figure, an Arabic numeral, and the title in roman font;

- Below the table/chart/figure, the source should be cited in the following manner: 1) if the table/chart/figure is taken from another source, write down *Source:* and include the parenthetical citation information of the source; or 2) if the table/chart/figure is not taken from another source, write down *Source:* Processed by the author.

Use in-text references according to *Citing and referencing*.

Use the footnotes solely to provide remarks or broader explanations.

REFERENCES

References should be listed after the text of the paper, prior to the Resume in the following manner:

- the first line of each reference should be left intended, and the remaining lines should be placed as hanging by 1.27 cm using the option Paragraph/Special/Hanging;
- all the references should be listed together, without separating legal acts of archives;
- the references should not be numbered;
- list only the references used in the text.

After the reference list, write the name and surname of the author, the title of the paper and resume in Serbian in the following manner:

Име и презиме првог аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Име и презиме другог аутора

НАСЛОВ

Резиме

Resume (Резиме) up to 1/10 length of the paper contains the results and conclusions of the paper which are presented in greater scope than in the abstract.

Keywords (Кључне речи): Key words should be written in roman font and separated by commas.

Review preparation

A review should be prepared in the same manner as the research article, but leaving out abstract, keywords and resume.

Book review preparation

Book review should be prepared in the following manner:

Split the text into **two columns**.

*Name and surname
of the author**

* In the footnote: E-mail address:
The institutional e-mail address is
strongly recommended.

Affiliation

**TITLE OF THE BOOK
REVIEW**

Below the title **place the image
of the front cover**;

Below the image of the front cover
list the book details according
to the following rule:

Name and surname of the author.
Year of publication. *Title of
the book*. Place of publication:
Publisher, total number of pages.

The text of the book review should
be prepared following the guidelines
of the research article preparation.

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Улога рецензената је да допринесе очувању високог квалитета нашег часописа. Рецензије су анонимне у обасмера. Рок зарецензирање је седам дана од пријема рада. Садржај рецензије је поверљив, те се не сме откривати особама које нису у уредништву часописа. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију. **Приликом рецензије рукописа, рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.**

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима и зборницима (посебно часописи и зборници из политикологије).

Научни и друштвени допринос рада. Општи коментар о квалитету

рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рада, ако је потребно:

Молимо Вас да одаберете једну од препорука за категоризацију рада:

- 1.Оригинални научни рад
- 2.Прегледни рад
- 3.Научна критика, полемика и осврти

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публиковању овог рада:

- 1.Објавити без измена
- 2.Објавити уз мале измене
- 3.Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
- 4.Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада

Име, презиме и научно звање рецензента:

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32

СРПСКА политичка мисао = Serbian Political Thought / главни и одговорни уредник Миша Стојадиновић. - Vol. 1, бр. 1/4 (1994)- .
- Београд : Институт за политичке студије, 1994- (Београд : Донат граф). - 23 cm

Тромесечно. - Текст на срп. и енгл. језику. - Преузео је: Serbian Political Thought = ISSN 1450-5460. - Друго издање на другом медијуму: Српска политичка мисао (CD-ROM изд.) =

ISSN 1452-3108

ISSN 0354-5989 = Српска политичка мисао

COBISS.SR-ID 102782215